

סוגיות באתיקה הכרוכה בחטאים שבצוואות השבטים**יונתן לוי**

תוכן

- 3 **מבוא לספר והקדמה למאמר:** א.
1. מבוא לספר צוואות השבטים 3
2. מבוא למאמר: על המוסר הקדום 4
- 7 **קדימות המוסר ומקורותיה, יחסית לתורת משה בסיני, והקבלות לנצרות** ב.
3. האם טעמי המצוות בתורת משה, הם הדרך להגיע למוסר ומידות הנפש? 7
4. מקורות תורת הצוואות שלפני מתן תורת משה בהר סיני: 'דרך ארץ קדמה לתורה' 8
5. קרבת הנצרות לצוואות: ביטול מצוות ונקודות נוספות 13
6. מרכזיות היראה לכל הבריות: 18
- 19 **המלחמה הפנימית-הרוחנית של האדם; מחוקי הטבע והגוף לרוחות השונות** ג.
7. עיקר המלחמה הפנימית של האדם: שכירת רוח ה' הטובה באדם, כנגד רוח בליעל-השטן... 19
8. השפעת הרוחות-יצרים על האדם 22
9. מחוקי בריאת הטבע, הגוף והרוחות, לכלי הנפש והמידות 24
10. בין דואליזם ברוחות לערבוב והטעייה בין רוחות השגגה המגוונות, לדרך האמצע 26
- 29 **דימיון ושוני; ניגודיות; צביעות** ד.
11. ניגודים במקומות שונים בצוואות: 29
12. הוראות בצוואות המנוגדות (לכאורה) להיגיון הישר: 30
13. דימיון ושוני בין הבריות, למרות ההשפעות הזרות: 31
- 31 **חטאי בני יעקב בראשית ובצוואות השבטים** ה.
14. החטא המרכזי – ניסיון הריגת יוסף ומכירתו, והעונש בעקבותיו 31
15. האם הרקע לחטא מכירת יוסף מצדיק את קנאת האחים? 33
16. חטאים נוספים של בני יעקב שאינם מוזכרים בספר בראשית 33
- 34 **הסיבה הרוחנית והחטא הפנימי המרכזי: שנאת יוסף; והתיקון - אהבת החינם וחוסר ביוש** ו.
17. תכונות השנאה 34
18. מחשבה טובה ועצימת עיניים לרוע, לאי-תוכחה, ויתור וסלחנות: 37
19. התרחקותו הקיצונית של יוסף מביוש הבריות - משתיקה ועד שקר לבן: 41
- 45 **מתשובה אישית על החטא להיגדי מוסר לרבים; עונשים** ז.
20. העיסוק בחטאי השבטים בניגוד לאיסור הקטרוג על מעשי האבות 45

46.....	התשובה במקורות קרובים	.21
48.....	בין התשובה האישית לתשובה הכללית – שהיא הוראת הלקח לרבים	.22
48.....	מהודאות והתשובות הפרטיות של בני יעקב, לויתור על אוכל	.23
50.....	המסר המרכזי הנסתר של קבלת סבל, ייסורים וציפייה לה' / גאולה	24.
51.....	עונשים רק משמיים – היחס ליריב	25.
54.....	האבחנה בין עונשי שמיים לנסיונות לעונשים עצמיים	26.
54	חטא ראובן במשכב עם בלהה, והיגדי מוסר בנוגע להתרחקות מנשים וממיניות	ח.
54.....	סיבת החטא של ראובן במשכב עם בלהה	.27
56.....	התוצאה והעונש של ראובן מחטאו במודע, אך ללא התרעה	28.
58.....	התשובה הפרטית של ראובן על חטא המשכב עם בלהה	.29
59.....	התשובה הכללית ועצות המוסר לזהירות מזונות	.30
61	הכעס בצוואות שמעון דן וגד, ודרכי תיקונו	ט.
61.....	מוקדי כעס או מריבות בספר בראשית	.31
63.....	הכעס בספרות החוכמה ובחז"ל	.32
64.....	מקור הכעס בגוף; חטאים ורגשות שגורמים לכעס; השלכותיו	.33
65.....	התיקונים לכעס:	.34
67	בין חריצות עבודת האדמה לבין הזמן ללימוד לבין תאוות הבצע	י.
67.....	תאוות הבצע	.35
69.....	עמל הכפיים: חריצות לעבודת האדמה למול זמן הלימוד	.36
71.....	ברכת העושר:	.37
71.....	חלוקת הזמן בין עבודת כפיים ללימוד תורה וחוכמה	.38
72	סיכום ומסקנות:	יא.
73.....	מסקנות נקודתיות מהמחקר:	.39

א. מבוא לספר והקדמה למאמר:**1. מבוא לספר צוואות השבטים**

ספר צוואות השבטים (להלן יכונה בקיצור: "הצוואות") הוא ספר המרכז כל אחד מבני יעקב, המספר טרם מותם את עיקרי חייהם, דגשיהם המוסריים ונבואותיהם לאחרים הימים.¹ הצוואות נכלל בין 'הספרים החיצוניים'² שנמצאו גם במגילות קומראן, ושני קטעים מהספר (אף אם בגרסאות קדומות שלו) נמצאו בגניזת קהיר.³

כל צוואה מורכבת מיחידות דומות ומתבנית דומה, כאשר היחידות שחוזרות ברוב הצוואות הן: סיפור ההולדה והשם, סיפור חייו, התייחסות למכירת יוסף ואופיו הצדיק, דגשי המוסריים, כיבוד לוי או יהודה, נבואות לאחרית הימים וקבורתו.⁴ החלק העיקרי הוא הלקח המוסרי האישי מתמצית חייו (למשל, רווח היחס לחטא מכירת יוסף ואזהרה כיצד להימנע מחטא דומה). הוראות המוסר לצאצאים בקטעים של ציווי המוריש פותחות באמירות כגון: 'ועתה שמעו אליי בניי (ראובן ב 1); 'ועתה בניי (ג 9); 'לכן בניי אומר אני לכם' (ד 5); 'ועתה בניי שמעוני והשמרו' (שמעון ג 1); 'ועתה אני מצווה אתכם' (לוי יד 1), ועוד. אפשר ללמוד מוסר גם מהסיפורים המתוארים, אך לאלו, ללא אמירה מפורשת של הסופר על טיבם, הפרשנות מגוונת עד סותרת.

צוואות דומות לספר צוואות בני יעקב הנדון, היו גם בעמי קדם, ועיקרן כלל הנחלת המוסר לבנים.⁵ כך גם בספרים החיצוניים של ספרות בית שני (שאינם בין מגילות קומראן) ישנם כמה ספרי צוואות מוסר המשלבים אפוקליפטיקה, כגון: צוואת אברהם, צוואת איוב, צוואת משה, דברי דויד האחרונים מהספר החיצוני דברי גד החוזה ח, ⁶ צוואת שלמה. אלו שונים בסגנונם מצוואות השבטים, וכן שונים מכמה ממגילות קומראן הקרובות לצוואות, כמו: דברי אנוש, ספר נח,⁷ חזונות עמרם, צוואת קהת ומגילה חיצונית לבראשית (שבה סיפורי גיבורי בראשית בגוף ראשון). יש לציין כי בספר היובלים, חנוך נח

¹ לסיכום והסבר עדכני על הצוואות, ראו: [אשל, קומראן והספרות החיצונית](#), עמ' 580.

² להקדמה קצרה על הספרים החיצוניים למקרא, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 9-11. [יש לציין כי מבין קרוב ל-100 'ספרים חיצוניים מסוגים שונים, רק 7.5 ספרים אלו נמצאו בין מגילות קומראן: חנוך א האתייופי \(ללא חנוך ב הסלאב\), כתב לוי הארמי, צוואת נפתלי, יובלים, טוביה, תפילת מנשה, בן סירא. החצי הינו הספק לגבי שושנה 4Q551 ואיגרת ירמיהו \(ו-3 צוואות יעקב נוספות\). לסקירת הספרים החיצוניים שבמגילות קומראן, ראו: \[אשל, קומראן והספרות החיצונית\]\(#\), אך היא לא מנתה את תפילת מנשה ואיגרת ירמיהו.](#)

³ קטעי הצוואות שנמצאו במגילות קומראן הן: צוואת לוי ונפתלי, בארמית ובעברית. ישנן הצעות שנמצאו קטעים זעירים גם מצוואות: יהודה בנימין ויוסף. קטעי הצוואות שנמצאו בגניזת קהיר הן: לסקירת נוסחי הצוואות ראו: [פריי, הצוואה](#); אפרתי, [עריכה בספר הצוואות](#), ה"ש 3. קטעי חיבור לוי הארמי שנמצאו בקומראן ובגניזת קהיר, שונים בגרסתם מהצוואה שביוונית; למחקר בעניין, ראו: גרינפילד, חיבור לוי הארמי.

⁴ הלל, מבנה הצוואות, עמדה על תבנית צוואות השבטים.

⁵ אוספי הוראות מהמזרח הקדום, הן ממסופוטמיה והן ממצרים, מנוסחים כצוואות מוסריות של אב לבן או שיחות על ערש דווי בין האב ובין הבן הבכור, ואף על פי שהועתקו והופצו לציבור רחב יותר הם אינם יוצאים מחזקת דברי אב לבנו יוצא חלציו.

⁶ הטקסט הוא מעין צוואה מוסרית לחיזוק שמירת התורה, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 285.

⁷ [במגילה חיצונית לבראשית](#) ה 29 מצוין '[ספר נח](#)' (מארמית: 'כתב מלי נח'), ויש לו מסורות גם ביובלים יב, צוואת לוי וספר אסף הרופא. נח גם מסר ביובלים 20-39 צוואה מוסרית - שיחד עם בראשית ט 4-6, התגבשו בחז"ל ל"7 מצוות בני נח". ראו: [לביא, מצוות בני נח; סבתו, מצוות בני נח](#).

ושלושת האבות, מוסרים דגשי מוסר לצאצאיהם טרם מותם,⁸ וכן בדומה הצוואות מזכירות את המסורות שקיבלו מאבותיהם, ובעיקר מחנוך.⁹

בסיום שני חומשי התורה, נפטרים שני גיבורי התורה – יעקב אבינו בבראשית, ומשה רבינו בדברים, ושניהם מוסרים לבניהם/העם דרשות/ברכות ונבואות, שמהוות מעין צוואה מוסרית.

ברית דמשק ד 15 מצטטת כנראה קטע מצוואת לוי שלא שרד לידינו: 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב, ודיון בעניין יובא בהמשך. נכדו של בן סירא (ששני קטעי פרקיו נמצאו במגילות קומראן)¹⁰ תירגם את ספר סבו ליוונית, וציין: 'אבי הזקן ישוע נתן את נפשו עד מאוד למקרא התורה והנביאים והספרים האחרים של האבות, וכשקנה לו בהם מידה הגונה נמשך אף הוא לכתוב דבר הנוגע למוסר וחכמה, כדי שאוהבי תורה ישקדו אף על אלו ויוסיפו עוד יותר בחיים לפי התורה'. אין בידינו אלא לשער מהם אותם 'הספרים האחרים של האבות', וההנחה שאלו (גם) צוואות השבטים, סבירה בעיניי.

הצוואות חוברו כנראה בארץ ישראל.¹¹ הצוואות הן הספר החיצוני ששרד בכמות הרבה ביותר של גרסאות/עותקים.

2. מבוא למאמר: על המוסר הקדום

להלן אדון בכמה סוגיות מוסר הכרוכות בחטאים של בני יעקב, והמוזכרים בצוואות. הדיון מנתח את המקור, משווה למקורות נוספים בצוואות, וכן למקרא, מגילות קומראן, חז"ל, ומעט גם לספרות יוונית עתיקה ולנצרות.

⁸ על צוואת נח ראו לעיל 'ספר נח'; אברהם אבינו בפרקים כ-כב; ביובלים מה 16 מצוין: 'ואת כול ספריו וספרי אבותיו, נתן ללוי בנו לשמרם ולחדשם לבניו עד היום הזה'; ישנה הצעה שמגילה 4Q537 היא צוואת יעקב. היובלים הינו גם הספר הקרוב ביותר לפרטי הסיפורים הכלליים בצוואות.

⁹ ראו: קראפט, סמכות חנוך בצוואות.

¹⁰ שליש מתפילתו זו (נא 13-30) שובצה במגילת המזמורים Psalmsa (11Q5) כא 11 - כב 1. קטעים קטנים נוספים מספרו (ו 14-31) שרדו במגילת 2Q18. לההדרתם ראו: **קימרון, החיבורים העבריים ב'**, עמ' 222. ספר בן סירא שרד ב-26 קטעי מגילה גם במצדה, כנראה ע"י חוג שקרוב לעדת קומראן. בנוסף, בן סירא נמצא ב-7 קטעי עותקים גם בגניזת קהיר. ייחוס בן סירא כקאנוני השתמר גם בחז"ל: "כדיכתיב" / "משולש בכתובים" (ירושלמי ברכות ז ב, ומקבילות: ירושלמי נזיר ה ג; בראשית רבה פצב, קהלת רבה ז יא), **אם כי רוב ההתייחסות אליו היתה שלילית – כנראה בגלל שאריות מאבקים כיתתים מבית שני על רשות הכתיבה וקאנון ספרי הקודש, או כי בן סירא שיבח את חנוך ובני צדוק הכהנים (מד 16; נא 29). גרשון ברין (בין 4Q424 לבן-סירא, עמ' 265) הצביע על למעלה מעשרים מקבילות של לשונות וניבים במגילה 4Q424 לאלה שבספר בן סירא, והציע שמגילה זו הוצאה בחוגים קרובים לבית מדרשו של בן סירא.**

שמעון בן סירא חיבר ספרו (דומה למשלי, אך מאופיין בחטיבות נושאיות וחדשות, וכך חלק מספרות החוכמה מקומראן) סמוך לתחילת המאה השנייה לפנה"ס (כנראה מעט לפני ייסוד עדת קומראן - ברית דמשק א 9-5), מכיל 51 פרקים, שהם מספר טיפולוגי של 50 פרקי הספר (כפרקי ספר היובלים), בתוספת פרק נא של תפילתו.

¹¹ לדיון בעניין, ראו: בר-אילן, גד החוזה, עמ' 247.

המוסר בהגדרתו הרחבה (ואחת מהן), הוא הבחנה בין התנהגויות שנחשבות טובות, לבין אלה שנחשבות רעות. בדיון זה לא אדון במושג המוסר, אלא אתמקד ברוחות השונות, ותכונות מידות¹² הנפש – מאין הן נובעות ומהי השפעתן. יש לציין כי גם חלק ממצוות התורה הן כללי מוסר, וכן בחלק מהמצוות יש הוראות ישירות לבנייה ולתיקון של מידות הנפש, ובחלק ההשפעה היא עקיפה. היות ורוב הוראות המוסר הן מספרות המוסר והחוכמה המקראיים והחיצוניים, הן נמסרות מפי מחבר ידוע, ואינן ניתנות ישירות מפי האל, או דרך משה רבינו. ועדיין כך הם נחשבות למוסר אלוהי, אם כי כמעט אין בהן מצוות ברית ייחודיות לעמ"י, אלא הן כאוניברסאליות. תומאס, אתיקה נוצרית, טוען שהתנ"ך מאופיין במוסר של ציות לאל, בעוד המוסר הכללי/אנושי, מאופיין בחיפוש אחר האושר והמימוש העצמי. אוטו, רצף, חיזק טענה זו.

הצוואות דוגלות בגישה כי המצוות ניתנו לטובת הבריות (ולא סתם גזירות, כדעת האמורא רבי יוסי בר זבידא),¹³ ויש להחכים בהן כדי לשמור אותן בצורה נכונה (ולא שהן סתומות): 'כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפני, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו' (נפתלי א 6, נוסח עברי מגניזת קהיר);¹⁴ 'כי גם מצוות התורה שני פנים להן, ובתבונה תמלאנה.. ואתם בני היו חכמים ונבונים באלהים, כי ידעתם את דרך מצותיו ואת חוקי כל מעשה, למען יאהבכם יי' (נפתלי ח 8, 10).

בכל היבט ניכר, כי השפעת המידות (והרוחות) על נפש האדם היא דומיננטית וחזקה. היא מציבה את האדם ברמת קדושה בפני האל, נותנת לו הכוונות לשלל מחשבותיו, דיבוריו ומעשיו, משליכה על יחסיו עם הבריות, בחיבורי האהבה מחד, ובתככים קשים מאידך. השפעה עצומה זו מורגשת על כל אדם במצבי חייו השונים, בביטחונו העצמי, בהרגשותיו ובהרהורי ליבו. התמורות העולות מהבנת השפעת המידות (והרוחות) על נפש האדם, מקנות לו חוכמת חיים וברכות רבות: 'ועתה בניי, ספר מוסר חוכמה למדו את בניכם, ותהיה החוכמה עמכם לכבוד עולם; אשר למד חוכמה וכבוד היא בו' (לוי ה 88-89).¹⁵ בדומה למשלי,¹⁶ חוכמה זו מתמקדת בחוכמת מוסר, בעוד למשל חוכמת יוסף, דויד¹⁷ ושלמה נלמדות מהאופן בו הם פותרים חלום משפט או חידה, ובחז"ל מתאפיינת בכמות הידע או בחריפות הפלפול.¹⁸

¹² המונח "מידות" או "מידות הנפש" כנראה מאוחר, וכנראה מבטא את הטענה שלכל מידה יש מקום וכמות כלשהיא שראוי ונכון להשתמש בה, אך אין אמירה מעין זו בצוואות. המונח "מידות" במשמעות זו, מתורגם חזרה לעברית בצוואת יהודה כג 1 ע"י הרטום, הספרים החיצוניים (אך לא במהדורת ישראל אוסטיריזצר שבכהנא, הספרים החיצוניים).

¹³ ברכות לג ע"ב: 'מדותיו של הקדוש ברוך הוא ביטוי רחמים, ואינן אלא גזרות'. להרחבה ראו: רוס, למה לציית לקב"ה.

¹⁴ זוהי עמדה דתית רווחת: 'באין אלוהים – הכול מותר', ובלשון בראשית כ 11: 'אִמְרָתִי רַק אֵין יָרֵאת אֱלֹהִים בְּמִקוֹם הַזֶּה וְהַרְגוּנִי'. להרחבה ראו: סטטמן ושגיא, תלות המוסר בדת.

¹⁵ עמי' ה (ולא פרק ה) מקטע שנמצא בין קטעי הגניזה בקמברידג. פתגמים כאלו רווחים בתחילת ספר משלי (בפרט: 'אִרְךָ יָמִים בְּיַמִּינָה, בְּשִׂמְאוּלָה עֲשֶׂר וְקָבֹד' [ג 16]) ובן סירא. במזכרות של קסנופון, סוקרטס מזהה את הידע/הבנה (epistēmē) כטוב ביותר (megiston agathon) (וולפסדרוף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9).

¹⁶ בכמה פסוקים הראשונים של ספר משלי, החוכמה והמוסר מחוברים.

¹⁷ לפי דברי גד החוזה ד, דויד פותר משפט קשה שהביאו לפניו.

¹⁸ למשל, הוריות יד ע"א: 'חד אמר: "סיני עדיף", וחד אמר: "עוקר הרים עדיף".'

ניתן לומר, כי השפעת הרוחות והיצרים על האדם מלמדת את פירוט האופן של הנהגת ה' על ברואיו האנושיים, ומרחיבה את הביטוי 'השגחת השם', באופן שמקנה לאדם ידע לבחירה בהתמודדות המגוונת מול המלאכים והיצרים.

רוב המחקר על הצוואות עסק באסכטולוגיה, מבנה והקשר לנצרות, ומיעוטו עסק באתיקה שבצוואות, על אף שזהו נושאו המרכזי. אשרמן הבחין לראשונה בצורות שונות של יחידות בצוואות, והצביע על 'סדר התיאור השלילי' (למשל ביהודה ד 2-6), 'סדרת התיאור החיובי' (גד א 5), 'סדרת תיאור שלילי מותנה' (דן יד 3), 'הודאות בחוסר אשם' (זבולון א 4), 'שירי הלל לישועה', 'סדרת אמירת חוכמה מותנת', 'שירי פקודה ו'משפטיים נגדיים'.¹⁹ על בסיס אלו, טען אשרמן שהצוואות נובעות מחוגי החוכמה היהודית במאתיים השנים שלפני הספירה. הולנדר הציג את יוסף כמודל אתי.²⁰

במגילות קומראן יש ספרות חוכמה שבה כמה יחידות על החוכמה והמוסר.²¹ יחידות מוסר בסגנון ספרותי אחר נמצאות בבן סירא.²²

בספרות חז"ל מרוכזים דברי מוסר, בעיקר במשנה 'פרקי אבות', ובמסכתות כמו דרך ארץ וזוטא ורבה, כלה רבתי, אך ספרות מוסר מסודרת מתחילה רק בתקופת ימי הביניים. מתקופת חז"ל המאוחרת והרבנית, התרבו ספרי מוסר, צוואות מוסריות²³ ואגרות מוסר לקרובי משפחה, מהידועות שבהן: צוואת רבי אליעזר הגדול ('אורחות חיים'), אגרת הרמב"ן וצוואת יהודה החסיד. בתנועת החסידות מהמאה ה-17 ובתנועת המוסר של ישראל סלנט מהמאה ה-19, הודגשו עקרונות והלכות מוסר. בהשוואות של היגדי המוסר מהצוואות לספרות הרבנית, אתרכו בספרות חז"ל המוקדמת.

ספר הצוואות הוא הספר החיצוני ששרד בכמות הרבה ביותר של גרסאות בכנסיות הנוצריות, נוכח תרגומו השונים, כשביניהם הבדלי נוסח משמעותיים יחסית,²⁴ לצד נוסחיו המקוריים (אך החלקיים) בעברית ובארמית. אין בעבודה זו בדיקה והשוואה של הנוסחים. מלבד הבדלי הנוסח, ישנם הבדלים בתרגומים החוזרים לעברית. הנוסח שהשתמשתי לציטוט במאמר זה הוא של כהנא, הספרים החיצוניים.²⁵ אכנה בקיצור כל צוואה לפי ייחוסה לבן יעקב, ולא למחבר אנונימי, כפי שנוהגים חלק מהחוקרים. במאמר זה ציטטתי מהתרגום לעברית של כהנא, הספרים החיצוניים.

¹⁹ אשרמן, מבנה האתיקה בצוואות (הדוקטורט בגרמנית אינו נגיש בספריות בארץ; סיכומו הובא בהולנדר ודה יונגה, צוואות השבטים, עמ' 41).

²⁰ הולנדר, יוסף כמודל אתי.

²¹ ראו: קיסטר, ספרות החכמה בקומראן.

²² להלן עיקריהם לפי כותרות של סגל, בן סירא: ענוה (ג 16-22); בושא רעה ושאר מידות רעות (ד 21-36); אומץ וכיבוש הדיבור והיצר (ה 13-3); גאוה (י 6-18); כבוד (י 20-10); הנאת העולם הזה (יג 29-22); היחס לריע (כב 33-31); מוסר פה (כג 9-23). ישנן עוד אמרות רבות על מידות הנפש בבן סירא, אך אינן בכותרות אלו.

²³ בספרות חז"ל יש מעט צוואות כספרות (למעט צוואה כמסמך משפטי, ראו: אלון, מחקרים א, עמ' 320-328), ובימי הביניים ישנה פריחה של מחודשת של ספרות הצוואות, ראו: פרידברג בית עקד ספרים, ד, עמ' 1218; אברהמס, צוואות.

²⁴ בעיקר בין הנוסח היווני לארמני, אך עיקרי הבדלי הנוסח נוגעים לנקודות נוצריות (שמרובות ביווני לעומת הארמני).

²⁵ תורגם ע"י ישראל אוסטירזיצר.

ב. קדימות המוסר ומקורותיה, יחסית לתורת משה בסיני, והקבלות לנצרות**3. האם טעמי המצוות בתורת משה, הם הדרך להגיע למוסר ומידות הנפש?**

למרות חשיבות מידות המוסר המוזכרת לעיל, אין בתנ"ך, ואף לא בספרי מוסר כמו משלי, קהלת ואיוב, ריכוז מסודר של מידע על השפעות הרוחות והיצרים על האדם, והמצוות לבניית מידות נפשו, אלא המקרא מביאם בנקודות מפוזרות. גם בספרויות שביקשו להשלים את המקרא, כגון הברית החדשה וספרות חז"ל,²⁶ אין רשימה סגורה או מסודרת של מידות המוסר והשפעת הרוחות על נפש האדם.²⁷

מתבקשת השאלה – מדוע התנ"ך קיצר, או לא ריכז, את תורת מוסר ומידות הנפש באופן מסודר?

תשובה אפשרית לכך היא מהצוואות, שהן באות ללמד את העיקרון ש'דרך ארץ קדמה לתורה', דהיינו, שקומה ראשונה של המוסר הבסיסי (שמובא בהרחבה בצוואות) רלוונטית לכל אדם ודת, ואילו תורת משה היא קומה נוספת שכוללת בעיקר את הברית בין עם ישראל לאלוהיו, תוך העלאת רמת הקדושה במצוות שונות. מהלך זה ממשיך עם השלמות פרקי מוסר בתר-מקראיים, כמו בן סירא²⁸ וספרות החוכמה מקומראן.

תשובה אפשרית אחרת היא שתיקון המידות הוא חלק מהמצוות ש'בין אדם למקום', כפי שטוען נפתלי א 6 (נוסח עברי): 'ומה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה, אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפניו, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו'. לוי יג 6 ובנימין ה 4 מסיקים את תוצאת ההרגשות לפי טוב המעשים,²⁹ וגם ספר החינוך טז מציין

²⁶ שתי המשניות שעסקו במוסר ובמידות הן: פרקי אבות ודרך ארץ זוטא ורבה. בתקופת הגאונים חוברת מסכת כלה רבתי. דבריו המפורסמים של פנחס בן יאירע'בסוטה ט טו' מציגים רשימה מעניינת אך רק בהיררכיה חיובית: 'תורה מביאה לידי זהירות זהירות מביאה לידי זריזות זריזות מביאה לידי נקיות נקיות מביאה לידי פרישות פרישות מביאה לידי טהרה טהרה מביאה לידי (חסידות חסידות) מביאה לידי ענוה ענוה מביאה לידי יראת חטא יראת חטא מביאה לידי (קדושה קדושה) מביאה לידי רוח הקודש רוח הקודש מביאה לידי תחיית המתים'. אמירה זו שימשה מקור בסיסי לכמה ספרי מוסר רבניים (הידוע שבהם: 'מסילת ישרים'), אך גם ביניהם יש רשימות וחלוקות שונות של המידות המוסריות.

²⁷ קאנט, הדת בגבולות התבונה, עמ' ???, טען: 'הדת האמיתי, האחת והיחידה, אינה מכילה דבר זולת חוקים, זאת אומרת, אותם עיקרים מעשיים שאנו יכולים להיות מודעים להכרחיותם... שבהם אנו מודים.. באשר הם מתגלים לנו על-ידי התבונה הטהורה'.

²⁸ בפרט הדברים עולה במבוא התרגום של נכדו: 'אבי הזקן ישוע נתן את נפשו עד מאוד למקרא התורה והנביאים והספרים האחרים של האבות, וכשקנה לו בהם מידה הגונה נמשך אף הוא לכתוב דבר הנוגע למוסר וחכמה, כדי שאוהבי תורה ישקדו אף על אלו ויוסיפו עוד יותר בחיים לפי התורה'.

²⁹ לוי יג 6: 'זרעו טוב בנפשותיכם - ותמצאהו בחייכם, ואם רע תזרעו - רגז ועצב תקצרו'; בנימין ה 4: 'לא כבוד אנשים וקלונם יטו את היצר הטוב, וערמה וכזב וריב ודבה לא ידע, כי יי ישכן בו, ויאיר את נפשו, ויחדהו בכל בכל עת'.

שיאחרי הפעולות נמשכים הלבבות'.³⁰ גם חז"ל הציבו רמת תכונות שנצרכת להגיע לנבואה,³¹ ולאורך הדורות, נימקו הוגים ופרשני המקרא, את טעמי המצוות בטיעונים מוסריים.

3.1. מצווה הבאה בעבירה: הבאת קורבן בתנאי של תיקון החטא

נביאי הנ"ך הדגישו את המצוות המוסריות שבין אדם לחברו,³² בפרט יחסית למצוות הקרבת קורבנות, בכך שהטיפו נגד העלאת קורבן ללא תיקון החטא/פשע (שעליו מבוקשת הכפרה).³³ במצב כזה, הנביאים אף הגדירו את הקרבת הקורבנות כעבירה,³⁴ וכשהעם המשיך בשלו, גם הנבואות החמירו והטיפו אף נגד בית המקדש.³⁵ אוטו, אתיקה תיאולוגית, טוען שיש הבדל בין מוסר נביאים המובן והגיוני לנו, לבין מוסר הכוהנים, שאינו ברור לנו דיה, כיצד הוא משולב עם הטומאה והטהרה.

4. מקורות תורת הצוואות שלפני מתן תורת משה בהר סיני: ³⁶ 'דרך ארץ קדמה לתורה'

במאמר זה אכנה את כל תורת הצוואות, שעיקרה מוסר, בביטוי: 'תורת מוסר הצוואות'.³⁷ אך היות והצוואות מתייחסות לזמנן במצרים, טרם מתן תורת ישראל למשה בסיני,³⁸ בדומה לפתגם החז"לי:

³⁰ רבינו בחיי חילק את המצוות וידיעת הדת לשני חלקים: חובות האיברים וחובות הלבבות, כאשר חובות הלבבות הן חשובות ונפוצות אף יותר מחלק מהמצוות של חובות האיברים. מנגד, היו שסברו כי תיקון המידות אינו מכלל תרי"ג מצוות (רבי חיים ויטל הוא ממובילי דרך זו).

³¹ אין הנבואה שורה אלא על חכם, גיבור, עשיר וענו (נדרים לחי), וכך גם אמרתו של פנחס בן יאיר החסיד (עבודה זרה כ ע"ב).
³² ישנן עשרות נבואות כאלו, אביא למשל את זכריה ח 17: 'וְאִישׁ אֶת רַעְיוֹן אֶל תִּחְשְׁבוּ בְלִבְכֶם, וּשְׁבַעַת שִׁקָּר אֶל תִּתְּקְבוּ, כִּי אֶת כָּל אֱלֹהֵי אֲשֶׁר שָׁנְאֵתִי נֶאֱמַר יִי; הוֹשַׁע ו 6: 'כִּי חֶסֶד חִפְצָתִי וְלֹא זָבַח, וְדַעַת אֱלֹהִים מַעֲלוֹת.

³³ כגון: 'וְלֹא יָשִׁיב אֶל לְבוֹ וְלֹא דַעַת וְלֹא תְבוּנָה לְאִמֹר חֲצִיזוֹ שְׁרַפְתִּי בְמוֹ אֵשׁ וְאֵף אֶפְיָתִי עַל גְּחֻלְיוֹ לְחֶם אֶצְלָה בְּשָׂר וְאֶכֶל וְיִתְרוֹ לְתוֹעֵבָה אֶעֱשֶׂה לְבוֹל עַץ אֶסְגֹּד (ישעיהו מד 19).

³⁴ כמה דוגמאות מהנביאים: 'הַחֲפֹץ לִי בְעֲלוֹת וּזְבָחִים, כְּשֹׁמֵעַ בְּקוֹל יִי, הִנֵּה שֹׁמֵעַ מְזַבַּח טוֹב לְהַקְשִׁיב, מִחֶלֶב אֵילִים (שמי"א טו 22); 'שׁוֹחֵט הַשּׁוֹר מִפֶּה אִישׁ, זֹבַח הַשֶּׁה עֵרֶף כָּלֵב, מַעֲלָה מִנְחָה דַם חֲזִיר, מְזַכֵּר לְבִנָּה מִבְּרֵךְ אֲנֹן, גַּם הִמָּה בְּחָרוּ בְּדַרְכֵיהֶם וּבְשִׁקוּצֵיהֶם וּנְפָשׁוּ הַפֶּצֶה (ישעיהו סו 2). גם חז"ל אסרו על שימוש בלולב גזול (סוכה ל'); 'לֹא תִגְנוֹב עַל מִנְתְּ לְמִיקָט, לֹא תִגְנוֹב עַל מִנְתְּ לְשִׁלֵּם תְּשֻׁלוּמִים כִּפֶּל (בבא מציעא ס"א). לכאורה, זבולון ו 2 מציג היתר של מצווה הבאה בעבירה: 'רִאִיתִי אִישׁ בְּצָרָה עָרַם בַּקְרָה, וַיִּכְמְרוּ רַחֲמֵי עַלָיו, וַאֲגִנֹב בְּגַד מִבֵּית אֲבִי וְאֶתְנַהֵוּ בְּסֹתֵר לֵאבִיוֹן.

³⁵ ירמיהו ז 11: 'הַמְעַרְתַּת פְּרָצִים הִזָּה הַבֵּית הַזֶּה, אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמִי עָלָיו, בְּעֵינֵיכֶם גַּם אֲנֹכִי הִנֵּה רִאִיתִי נֶאֱמַר יִי; מִלֹּאכִי א 10: 'מִי גַם בָּכֶם וַיִּסְגְּרוּ דְלָתֵיכֶם, וְלֹא תֵאֲרִירוּ מִזְבְּחֵי חַנֻּם. בְּמִקְוֹר זֶה הַשְּׁתִּמְשָׁה גַם עַדֵת קוֹמְרָאן בְּגִישְׁתָּהּ נִגְד פוֹלְחָן בֵּית הַמִּקְדָּשׁ הַשֵּׁנִי, שֶׁהִיא טִמְאָה לְדַעַתָּה בִּימֵיהָ: 'וְכֹל אֲשֶׁר הוֹבֵאוּ בְּבֵרִית לְבִלְתִּי בּוֹא אֶל הַמִּקְדָּשׁ לְהֵאִיר מִזְבְּחוֹ חֲנֹם, וַיְהִיּוּ מוֹסִיגֵי הַדְּלֵת, אֲשֶׁר אָמַר אֵל - מִי בְכֶם יִסְגֹּר דְלֵתִי וְלֹא תֵאֲרִירוּ מִזְבְּחֵי חֲנֹם, אִם לֹא יִשְׁמְרוּ לְעִשׂוֹת כְּפִרוּשׁ הַתּוֹרָה לְקַץ הַרְשַׁע וְלְהַבְדֵּל מִבְּנֵי הַשְּׁחָת וְלְהַנִּיר מֵהוֹן הַרְשַׁעָה הַטִּמְאָה בְּנִדָר וּבְחָרֵם וּבְהוֹן הַמִּקְדָּשׁ (ברית דמשק ו 11-16).

³⁶ תורת משה כוללת תורות שניתנו באוהל מועד וערבות מואב, אך לצורך נוחות ההשוואה, הכללתים בתורת הר סיני.
³⁷ יש להעיר כי המילה "מצוות" ו"צוואות" הן מאותו שורש, ומשמעות קרובה, וכן כך ראו הצוואות את עצמן, כמעין מצוות ה"תורה. השוו מנגד: 'למה לי קרא, אם יש סברא' (כתובות כב; בבא קמא מו ע"ב; נדה כה).

³⁸ סלינגרלנד (1986) פתח בטענה שתפיסת החוק (Nomos) בצוואות השבטים היא מנקודת מבטם של השבטים, באופן אוטנטי שהספר נכתב טרם מתן תורה, כך שלא היה אמור להיות להם מידע אודות תרי"ג מצוות והחוק הרשמי שניתן במעמד קבלת התורה.

'דרך ארץ קדמה לתורה',³⁹ השאלה המתבקשת היא - מהי אותה תורה, ומהן אותן מצוות, במיוחד כאשר אשר ז' 5 מנגידים למצוות בני האדם?⁴⁰

כ-12 פעמים בצוואות ישנן הוראות לשמור על התורה ומצוות האל,⁴¹ וחלקן מסבירות על מה יש לשמור: לוי יג 1 מציין כיראה ותום לב;⁴² זבולון ה 1 ובנימין ט 4 מתארן כחסד ורחמים גם לבע"ח;⁴³ דן ה 1 מסבירן לריחוק מהכעס ושנאת השקר;⁴⁴ נפתלי ח 7 מלמד ש'מצות התורה שני פנים להן, ובתבונה תמלאנה', אשר הובא בהרחבה באשר א'ו-'⁴⁵; יוסף יט 9 מקשרן עם כיבוד לוי ויהודה,⁴⁶ ובנימין ג 1 דורש ללכת בדרכי יוסף הטוב והקדוש.⁴⁷ מקורות אלו אינם מסכמים את כל הגדרת תורת ה' והמצוות, כיוון שהצוואות מגדיר את תורת האל גם מתוך חלוקת הטוב והרע בעולם,⁴⁸ וגם את רצון האל לתמימות.⁴⁹

³⁹ האמרה בלשונה זו אינה מופיעה במקורות, אלא: 'עשרים וששה דורות קדמה דרך ארץ את התורה (ויקרא רבה ט ג'), וכן: 'לשמור את דרך זו דרך הארץ, מלמד שדרך ארץ קדמה לעץ החיים, ואין עץ אלא תורה, שנאמר עץ חיים היא (ילקוט שמעוני בראשית ג רמז לד') וכן בתנא דבי אליהו א. שמות רבה ה 17: 'מלמד שהיו בידן מגילות שהיו משתעשעין בהן משבת לשבת לומר שהקב"ה גואלן. להרחבה: קרוב, דרך ארץ קדמה לתורה.

⁴⁰ 'כי קראתי בלוחות השמים, כי שמוע לא תשמעו אליו ופשוט תפשו בו, ולא תלכו בחקות יי כי אם במצות בני האדם ותשחיתו ותרעו'.

⁴¹ אזכורי המונח "תורה" (בחלקם לצד "מצוות") נוספות (מעבר לאלו הרשומים מעלה, הכוללים הסבר) בצוואות: ראובן ד 1: 'על כן אל תפנו בני אל יפי הנשים, ואל תפנו לבכם אל מעשיהן, והתהלכו בתם לבב ביראת יי ובמעשים טובים, ובתורה תהיו עמילים ועל יד עדריכם, עד אשר יתן יי לכם אשה אשר ירצה הוא בה, למען לא תענו כאשר ענית אנכי'; לוי יד 4: 'כי מה יעשו כל הגוים, אם בחשך ילכו בפשעכם ותבאנה קללות על שבטכם, והאור הנתן בתורה להאיר לכם ולכל איש אותו תחפצו לכבות, ותורו את המצות נגד חקי אלהים'; טו 2: 'ואת התורה תסירו ואת דברי הנביאים לאין תשימו בתהפוכות רע, ואנשים צדיקים תרדפו ותמימים תשנו ודברי אנשי אמת תשקצו'; נפתלי ח 7: 'ז': כי גם-מצות התורה שני פנים להן ובתבונה תמלאנה'; אשר ב 6: 'כל אשר יחמס את רעהו, יכעיס אלהים, וישבע לשואו באל עליון, ועל העני ירחם, את יי נותן התורה יתעב, ויכעיס ואביון יחיה.

גם נביאי התנ"ך הזכירו פעמיים רבות את ה"תורה" (הושע ד 6; ח 1; ח 12; עמיס ב 4; ישעיה א 10; ה 24; כד 5; ל 9; נא 7; ירמיה ב 8; ו 19; ח 8; ט 12; טו 11; כו 4; לב כג; מד 10; תהילים א 2; קיט'), ולמול פעמיים בודדות של "תורת משה" (מלאכי ג 22).

אזכורי המונח "מצוות" בצוואות: לוי 4-7: 'כי מה יעשו כל הגוים אם בחשך ילכו בפשעכם ותבאנה קללות על שבטכם והאור הנתן בתורה להאיר לכם ולכל-איש אותו תחפצו לכבות ותורו את-המצות נגד חקי אלהים.. את קרבנות יי תגולו ומחלקיו תגנבו כל מבחר ובשאת-נפש עם-הזונות תאכלו; ואתם בכהנתכם תרהבו ותתנשאו על-בני-איש וגם-נגד מצות אלהים תתרוממו'; ג ד 2: 'כי השונא יחטא גם לאלוהים, כי לא יחפוץ שמוע לדברי מצוותיו לאהוב את רעהו, ולא לאלוהים יחטא'; אשר ו 1, 3: 'ואתם בניי, שמרו גם אתם את מצות יי, ולכו בישר פנים אחרי האמת; שמרו בני אתם את מצות יי ואל תלכו אחרי הרע בחשבכם אותו לטוב ודרשו אחרי הטוב באמת ושמרהו בכל מצות יי, כי תשובו אליו ובו תרגעו'; יוסף יח 1: 'וכי תלכו גם אתם במצות יי, ינשא יי אתכם בטוב לעולמים'; בנימין ט 6: 'כי את כל אלה נתנו לנו נחלה לאמר שמרו את-מצות יי עד-אשר יגלה יי ישועתו לכל הגוים.

⁴² 'ועתה בני הנני מצוה אתכם, יראו את יי אלהיכם בכל לבבכם והתהלכו בתם לבבכם ככל מצות.

⁴³ זבולון ה 1: 'ועתה בני הנני מצוכם אשר תשמרו את מצות יי, ותרחמו איש על קרובו ותחוסו על כל לא רק על בני אדם, כי אם גם על כל חי אשר לא ידבר'; בנימין ט 4: 'אתם גמלו אמת איש את קרובו, ושמרו את חקות יי ואת מצותיו.

⁴⁴ 'ועל כן בניי, שמרו את מצות יי ואת תורתו, נצרו וסורו מן הכעס ושנאו כזב, למען ישכן בקרבכם יי, ובליעל ינוס מכם.

⁴⁵ השו: הושע יד 10: 'מי חָסַם וְיָבֵן אֶלֶּה נְבוֹן וְיִדְעַם, פִּי יִשְׁרִים דְרָכֵי ה', וְצַדִּיקִים יִלְכוּ בָם וּפְשָׁעִים יִפְשְׁלוּ בָם, וְכֵן חִלּוּקַת זְמַנֵּי הַמַּעֲשִׂים בַּקְּוֹלָת ג 1-8: 'לִפְלֹל זָמֶן וְעַת לְכָל חֶפֶץ תַּחַת הַשָּׁמַיִם....

⁴⁶ 'ואתם בני שמרו את מצות יי, וכבדו את לוי ואת יהודה, כי מזרעם יקום לכם אשר יציל את כל הגוים ואת ישראל.

⁴⁷ 'ועתה בניי, אהבו גם אתם את יי אלהי השמים והארץ, ושמרו מצותיו ולכו בדרכי יוסף האיש הטוב והקדוש'; בנימין ט 10: 'כי את כל אלה נתנו לנו נחלה לאמר שמרו את מצות יי עד אשר יגלה יי ישועתו לכל הגוים; ואתם בניי, אם תתהלכו בקדשה במצות יי, עוד תשכנו אתי לבטח, וכל ישראל יקבץ אל יי.

⁴⁸ כגון: אשר א'ה'; בנימין ג 2; ה 1.

⁴⁹ כגון: 'ועתה בני שמעו אלי והתהלכו בתם לבבכם כי בו ראיתי את כל רצון יי; איש תם לא ישאף הון מאכלי תאוה שונים, לא יחמד בגד מחלצות לא ירצה; ימים רבים לא יקוה לחיות והוא רק לרצון יי יחכה; ועל כן כל רוחות תעותועים לא ימשלו בו כי לא יואיל הבט אל יפי הנשים למען אשר לא יחלל נפשו בתהפוכות רע; אין קנאה בעצותיו והכעש לא יעציב את נפשו ולא יענה את רוחו בתאוה נכזבה; והוא בתמת נפשו יתהלך, וכל דבר בישר לבבו יראה ויעצם עיניו מראות רע בחטאי העולם לבל יראה בהפר איש את מצות יי (יששכר ד). השו: 'יהמבינים זאת לא ינומו והאזינו ללמוד את החכמה הזאת ונעמיה לאוכליה ממאכלי תאוה (חנוך פב 3). התמימות מודגשת בקדמונים: 'חנוך נמצא תמים, והתהלך עם יי ונלקח אות דעת לדור ודור (בן סירא מד 16); 'נח איש צדיק תמים הָיָה בְדֹרֹתָיו (בראשית ו 9); 'וַיְהִי אַבְרָם.. וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי אֵל שְׂדֵי הַתְּהֵלֶף לְפָנַי וְהָיָה תָמִים (ו 1).

ראובן ג 8 מלמד שהשגת דעת אמת והבנת המצוות, היא זכות שנקנית רק בתנאי של מידות הנפש הנכונות: 'וככה יאסף כל נער כי יחשיך דעתו מאמת, ולא יבין בחקת יי, ולא ישמע למוסר אבותיו, כאשר סבלתי גם אני בנעוריי', וזאת לאחר שסקר את רוחות התוהו והתעתועים. אשר ה 4 מגלה כי חקירת המצוות היתה נר לרגליו: 'בכל אלה ניסיתי אני בימי חיי, ולא סרתי מאחרי אמת יי, ואת חוקי עליון חקרתי, כי בכל כחי הלכתי בישרי אחרי הטוב'. מונח החקירה יכול להתפרש כבירור בנסתרות, תחום אפל שבו בעיקר איסורים, כגון בן סירא ג' 19-20 (צוטט בחגיגה יג'): 'פלאות ממך אל תדרוש, ומכסה ממך אל תחקור. בפה שהירשית התבונן, ואין לך עסק בנסתרות'.⁵⁹

אמנם בני"ך מודגש העיקרון לדעת את ה': 'ידע את אלהי אביך ועבדו בלב שלם ובנפש חפצה' (דבה"י א כח 9); 'ואותי יום יום ידרשון, וידעת דרכי יחפצון, כגוי אשר צדקה עשה ומשפט אלהיו לא עזב' (ישעיה נח 2); 'הבישו פי תועבה עשו, גם בוש לא יבושו גם הכלים לא ידעו' (ירמיהו ו 15), אך רק ישעיה כט 14-13 הציב זאת כסיבה לאי-הבנת החוכמה: 'ויאמר אדני, יען כי נגש העם הזה בפיו ובשפתיו כבדוני, ולבו רחוק ממני, ותהי יראתם אתי מצות אנשים מלמדה; לכן הנני יוסף להפליא את העם הזה הפלא ופלא, ואבדה חכמת חכמיו ובינת בניו תסתתר'.

במגילות החוכמה בקומראן רווחת גישה זו: 'וברזי עד לא הבטתם, ובבינה לא השכלתם [...] כי לא הבטתם בשורש חוכמה' (4Q300 קטע 1.א' ב-ש 2-3); 'רז נהיה דרוש והתבונן בכל דרכי אמת וכל שורשי עולה תביט ואז תדע מה מר לאיש ומה מתוק לגבר' (חוכמת רז נהיה, פרק ב [קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 156, ש 14-15]); 'יומם ולילה הגה ברז נהיה ודרוש תמיד ואז תדע אמת ועול חכמה [ואולת]... בכל דרכיהם עם פקודתם לכול קצי עולם ופקודת עד ואז תדע בין [טו]ב [לרע] כ[מעשי]הם) כיא אל הדעות סוד אמת וברז נהיה פרש את אושה ומעשיה... [בכול מ]עשיו אלה שחר תמיד והתבונן [בכו]ל תוצאותמה ואז תדע בכבוד ע[ו]זו ע[ם] רזי פלאו וגבורת מעשיו' (חוכמת רז נהיה א [קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 148, שורות 24-25, 25-27, 30-31]).

זבולון י 2 מציין שתורתו כנוספת על תורת האל: 'כי עוד אקום בתוככם כמושל בין בניו, ואגיל בתוך שבטי אשר ישמרו את תורת יי ואת מצות זבולון אביהם'.⁶⁰

4.3. ידיעות נסתרות בחוקי השמיים

⁵⁹ להרחבה: צורף, נגלות ונסתרות.
⁶⁰ במצוות אלו שלומדים בני יעקב מעצמם או מהתשובה, יש לכאורה סתירה לדברי אשר ז 5, שכאמור מנגיד את מצוות האל למצוות בני האדם: 'כי קראתי בלוחות השמים, כי שמוע לא תשמעו אליו ופשוע תפשו בו, ולא תלכו בחקות יי כי אם במצות בני האדם ותשחיתו ותרעו.

לוי ה' 4 ואשר ז' 5 מציינים שקראו בלוחות האבות/שמיים, אך לא מפרטים איפה וכיצד.⁶¹ יוסף ב' 2 מספר שעמד בניסיונות, אך אינו מציינו כיצד יודע האדם מתי הוא בניסיון (מתי סיימו ואיך עמד בו) לעומת מתי הוא נענש (או מתוגמל): 'בעשרה ניסיונות בחנני, ובכולם ארך רוח הייתי'. יש לציין כי למקצת בני יעקב היו התגלויות שמימיות (בעיקר ללוי),⁶² ולרובם חלומות נבואיים לאחרית הימים (איני דן בהם במסגרת מאמר זה).

זבולון ב' 9 מגלה שידיעותיו כוללות פרטים סיפוריים: 'כי מנע ה' את המים מעלות בהם למען יהיה מפלט ליוסף', אך אינו מגלה כיצד נודע לו זאת.

- מחוקי בריאת הטבע: טענת חוק ה' נשענת על סדר נכון של היקום. על כך יורחב בהמשך בפרק: 'מחוקי בריאת הטבע, הגוף והרוחות, לכלי הנפש והמידות'.

4.4. מהחוכמה והאור בבריאה ועד לתורה

ההוראה העיקרית ללימוד חוכמה מובאת בלוי יג'.⁶³ הוראות והמלצות לרכוש חוכמה רווחים בספרויות הקרובות, וכאן אגע רק בהקשר של חוכמה כשם נרדף לתורה, שכן הדיון נסוב על מהות תוכן התורה והמצוות של הצוואות, ומקורותיה.

לפי משלי ח' 22 ('מאז'),⁶⁴ לידת החכמה קדמה לבריאת העולם, ובמשלי ח' 27 מצוין: 'בִּהְכִּינִי שְׁמַיִם, שָׁם אָנִי, בְּחֻקֵי חֹיִל עַל פְּנֵי תְהוֹמִים'. איוב לח' 4 ממחיש את הטענה שהחוכמה קדמה לבריאה, שכן לפיה ברא הבורא את היצירות ומערכות תפעוליהם.⁶⁵

גם בחנוך לט' 11 עולה ההתאמה למסורת שהחכמה קדמה לבריאה,⁶⁶ ובפרק מב' 2 מצוין שהחכמה ירדה מהשמיים, אך לא מצאה לה מקום בארץ, ולכן התיישבה עם המלאכים,⁶⁷ לעומת החמס שכן התמקם

⁶¹ ואשמיד בעת ההיא את בני חמור, ככתוב בספר האבות/שמיים; 'כי קראתי בלוחות השמים, כי שמוע לא תשמעו אליו ופשוע תפשועו בו, ולא תלכו בחקותי כי אם במצות בני האדם ותשחיתו ותרעו. דבר דומה מצוין בב' 10: 'וכאלה דבר אלהים גם על לוחות החקות. הביטוי 'לוחות שמיים מוזכר גם ביובלים ג' 10 (והשוו לל' 23).

⁶² גם יהודה טז' 4 מצוין: 'אשר אמר לי אלהים', אך לא ברור כיצד נאמר לו (אם בחלום/נבואה/מסורת אביו?).
⁶³ היובלים מה' 16 מצוין שיעקב: 'ואת כול ספריו וספרי אבותיו נתן ללוי בנו לשמרם ולחדשם לבניו עד היום הזה. הולנדר, יוסף כמודל אתי, עמ' 59, מקשרת זאת לחוכמה היוונית.

⁶⁴ 'האל קנני ראשית דרך, קדם מפעליו מאז. השו: ישעיהו טז' 13; מו' 7, ועוד.

⁶⁵ 'איפה היית בנסדך ארץ, הגד אם נדעת בינה.

⁶⁶ 'ולפניו אין תכלה, הוא ידע עד לא נבראה תבל את אשר יהיה לעולם ומדור לדור.

⁶⁷ 'החוכמה יצאה לשכון בין בני אדם, ולא מצאה לה משכן, ותשב לה החוכמה אל מקומה, ותשב בין המלאכים. השו: בראשית ג' 5: 'כי ידע אלהים, כי ביום אכלכם ממנו ונפקחו עיניכם, והייתם כאלהים ידעני טוב ורע.

בארץ. לעומתו, בן סירא כד מעביר את החוכמה מהבריא⁶⁸ להנחלתה לעם ישראל בירושלים.⁶⁹ מאידך, גם בחנוך צ 6, 29, 70 ובדומה בבן סירא לו (לג') 13-21, 71 התורה המלאה מיוחסת לאחרית הימים. מכאן שיש הקבלה חלקית בין התורה לחוכמה, כאשר התורה היא שיא החוכמה, אך נסתרת ומתגלית בתקופות העולם.

5. קרבת הנצרות לצוואות: ביטול מצוות ונקודות נוספות

תחילה ראוי להעיר שהנצרות קרובה לספרים החיצוניים בהיבטים שונים,⁷² ובפועל - באימוץ רובם לקאנון הנוצרי,⁷³ כפי שספר צוואות השבטים בעצמו מוגדר כספר חיצוני, ושרד בעיקר בנצרות. חלק מהחוקרים סברו שמחברי הספרים החיצוניים התנצרו.⁷⁴ ככל שהמחקר על מגילות קומראן מתקדם, כך מתגלים יותר תחומים ונקודות נושקות בין הנצרות למגילות קומראן.⁷⁵ ומאידך, העיצוב הסופי של הנצרות מנוגד לעדת קומראן, ומתבטא בשני הבדלים מרכזיים: הגעתו של המשיח, וביטול רוב המצוות המעשיות. בהקשר זה יש לציין את מגילת היסוד הכיתתית של עדת קומראן, ברית דמשק, שלמעשה שמה המקורי-עצמי אמור להיות 'הברית החדשה',⁷⁶ אלא שתואר ספרות זה נתפס כבר ע"י הנצרות

⁶⁸ בפסוקים 3-6 ו-10 מתואר מעשי החכמה בשלבי הבריא. ייתכן שבהקבלה לבראשית א 2: 'וְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֵף עַל פְּנֵי הַמַּיִם', הקרוב גם ללוגוס היווני. כמו איוב כד 14, רק החוכמה יכולה להקיף את כל חוג השמים כשם שמקיף אותה אלוהים, והשוו: 'אלא שהרקיע העוטף את הארץ רק הוא אלוהי ומושל ביקום' (פטר שפר, יודופוביה, פרק 1, גירוש ממצרים, הקטאיוס איש אבדרה).

⁶⁹ בפסוק 9 מונחלת לעם ישראל, ובפסוקים 10-12 ו-25 למקדש בירושלים: 'ויאמר ביעקב שיכני, וישראל תירשי... במשכן קודש לפני שרתי, ובכל בציון התיצבתי; בעיר אהובה כמוני נחתי, ובירושלים ממשלתי; מעולם מראש בראני... בעיר אהובה כמוני נחתי, ובירושלים ממשלתי, ואשריש בעם נכבד, בחלק יי נחלתו... הראשונים לא ידעו ערכה, והאחרונים לא ידעו תכליתה'.

כך גם נרמז בדברים ד 6: 'וְשִׁמְרֵתֶם וְעִשִׂיתֶם כִּי הוּא חֻמַּתְכֶם וּבִינְתְּכֶם לְעֵינֵי הַעַמִּים, אֲשֶׁר יִשְׁמְעוּן אֶת כָּל הַחֻקִּים הַאֵלֶּה, וְאָמְרוּ רַק עִם חֻקֶּם וְנִבְּוֹן הַגּוֹי הַגָּדוֹל הַזֶּה'; ישעיה ב 3: 'כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדָבַר יִי מִירוּשָׁלַם'; ברוך ג 36-37: 'ויתנה ליעקב לבדו... אז על הארץ נראתה ובתוך אנשים התהלכה'; עבודה זרה ב ע"ב: 'שהחזירה הקב"ה [את התורה] על כל אומה ולשון ולא קבלה עד שבא אצל ישראל וקבלה'. דברים דומים מצוינים גם במדרש משלי (בובר) ח 22 וגם בבראשית רבה א ד (ובסדר קצת שונה בפסחים נד').

כנראה ההבדל בין חנוך לבן סירא נעוץ בזמן מתן תורה, שכן חנוך מיוחס לדור השביעי לאדם הראשון, והוא עצמו הראשון שהשיג חוכמה מדע וכתובה. עם זאת, חנוך מתאר את בית שני (צ 29) והחשמונאים (צ 9-16), ואף מציין 'תורת עולם (צט 2).

⁷⁰ 'והנה טלאים נולדו לצאן הלבנים, ויחלו לפקוח עיניהם ולראות ולקרוא אל הצאן; הם צעקו אליהם ואלה לא האזינו אל דבריהם כי חרשים היו מאוד ועיניהם כהו מאוד מאוד; ויעני כולם נפקחו, ויראו את הטוב ולא היה בתוכם איש אשר לא ראה'. עדת קומראן טוענת שהם זכו למימוש [וי]בלקשו את התורה וא[ת] המ[צוה] ככול לבבם [ובכל נפשם, ה]יזו כמגששים [דרך עיניהם התורה הולכת ומרב]ה אור ועיניהם כעני [עור עד אשר יפקחו וראו] [כי אשמים הם] (4Q306, קטע 2, קימרון, החיבורים העבריים ג, עמ' 67); 'ויצמח מישראל ומאהרן שורש מטעת, לירוש את ארצו ולדשן בטוב אדמתו, ויבינו בעונם וידעו כי אנשים אשימים הם ויהיו כעורים וכימגששים דרך שנים עשרים (ברית דמשק א 7-10 [קימרון, החיבורים העבריים א, עמ' 6]).

⁷¹ 'אסוף כל שבטי יעקב, ויתנחלו כימי קדם; רחם על עם נקרא בשמך, ישראל בכור כיניתי; רחם על קרית קדשך, ירושלים מכוון שבתך; מלא ציון את הודך, ומכבודך את היכלך; תן עדות למראש מעשיך, והקם חזון דְבַר בשמך; תן את פֶּלַת קוּיך, ונביאך יִאֲמִינוּ (לפי כתב-יד מגניזת קהיר).

⁷² על הקשר בין הספרים החיצוניים לנצרות, ראו: אאון, אפולוגטיות. יהושע אפרון אף גורס שמגילות קומראן הן תוצר של הכנסייה הנוצרית הראשונית, אך דעתו אינה מתקבלת במחקר (אפרון, התהוות הכנסייה הנוצרית הראשונית).

⁷³ הנצרות (אבות הכנסייה) עד ימי אוגוסטינוס דחתה את הספרים החיצוניים, כנראה בגלל שתי סיבות: כי היהודים לא קבלו אותם; כי ישו והשליחים לא מצטטים מספרים אלו. אוריגניס, קירילוס ואתנסיוס אף יצאו נגד הספרים החיצוניים. בועידת קרתגו שזים אוגוסטינוס ב-397 לספירה, הוכרזו שישה ספרים חיצוניים (ברוך בן נריה, טוביה, יהודית, חשמונאים א ב, חוכמת שלמה, בן סירא) כקדושים (בהשראה אלוהית, מכונים: דויתרו קנוניים = deutero = שניים), כלומר משניים בקדושתם, ומאז הנצרות הקתולית (וחלקית האורתודוקסית, והפרוטסטנטים בועידת טרנט ב-1534) שמרה על חלק מהספרים החיצוניים בקאנון הברית הישנה שלה. ישו ומחברי הברית החדשה מעולם לא ציטטו דבר מהספרים החיצוניים. בנצרות יש כ-120 ספרים נוצריים מהמאות הראשונות לספירה, שלא הוכרו כספרי קודש, ולפיכך לא נכנסו לברית החדשה.

⁷⁴ אאון, אפולוגטיות.

⁷⁵ ראו: שוורץ, קומראן והנצרות הקדומה.

⁷⁶ על משקל ירמיה לא 30: 'הִנֵּה יָמִים בָּאִים נְאֻם יְיָ, וְכָרְתִי אֶת בְּרִית יִשְׂרָאֵל וְאֶת בְּרִית יְהוּדָה בְּרִית חֲדָשָׁה'.

(למרות) שנוסדה כ-200 שנה אחרי עדת קומראן, וזאת כיוון שברית דמשק הגיעה לידינו רק לפני כ-120 שנה בגניזת קהיר, ולאחר מכן התגלתה במערות קומראן. וכך, בעוד ברית דמשק ייסדה הלכות רבות בשמירה דקדקנית, תוך ייחוסן לתורת משה ונבואת מורי הצדק וחברים נבחרים נוספים, הנצרות, בשלבה המתקדם, לעומת זאת, ראתה את הברית החדשה כברית שברוח, בניגוד לברית הבשר של עם ישראל, ובתוך כך נטשה וביטלה את רוב המצוות המעשיות של תורת משה.

אלא שתוצאתה זו של הנצרות - ביטול רוב המצוות המעשיות הפרטניות מחד,⁷⁷ והתרכזות בהיגדי מוסר רחבים מאידך, מחזירה אותה לקרבה לתורת מוסר הצוואות. בצוואות אין ריבוי מצוות מעשיות, ובפרט מעט מצוות של הברית שבין ישראל לקב"ה.⁷⁸ מכיוון שגם הנצרות אינה עוסקת במצוות הברית בין הקב"ה לעם ישראל, בכך שתיהן (הצוואות והנצרות) נחזות כמתמקדות בחלק של המצוות המוסריות בין אדם לחברו, ופחות בין אדם למקום, ובמילים אחרות, כמסיטות את החשיבות מכלפי שמייא, לכלפי בשר ודם.⁷⁹

נוסיף על כך את העובדה שצוינה לעיל תחילה - שהנצרות קיבלה ומשתמשת בספרי צוואות השבטים,⁸⁰ וכן גם בספר חנוך,⁸¹ שהוא המצוטט ביותר בצוואות. בהקשר זה יצוין כי רוב החוקרים סבורים שהנצרות ערכה קטעים בצוואות, בעיקר בהוספת קטעי משיחיות,⁸² אך מנגד קטעי משיחיות אלו

⁷⁷ כגון: מעשי השליחים כא 21; כהן, פרקים בתנאים, עמ' 108.

⁷⁸ אוסביוס לדוגמא, הקדיש פרק שלם בספרו: 'תולדות הכנסייה (I 4), כדי להוכיח שתורתו של ישו אינה חדשה ואינה מוזרה, אלא מהווה תחיית האדיקות האמיתית של הצדיקים האדוקים הקדמונים: נח ו-3 האבות. גם יוסטינוס מרטיר ציין שהנצרות היא כמו האבות שלפני מתן התורה למשה (הדיאלוג אכן שרד, 45, 4). כאמור הצוואות גם הזכירות קדמונים אלו בצדיקותם ואף בתורתם.
⁷⁹ ראו במפורש: 'זמה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפני, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו (צוואת נפתלי א 6, נוסח עברי). אוין, אתיקה, טוען הברית הישנה מודרכת לפי רצון האל, ואילו המוסר הכללי הולך לפי ההיגיון האנושי.

⁸⁰ הצוואות אינן מוזכרות בברית החדשה, והראשון שמוזכיר אותן הוא אב הכנסייה אוריגנס אדמנטיוס, במאה ה-3 לספירה.
⁸¹ ספר חנוך א אף מצוטט בברית החדשה במכתב יהודה א 14-15, אחיו למחצה של ישו: 'חנוך, השביעי מאדם, התנבא על האנשים האלה: 'ראו, האל בא עם אלפי אלפים מהקדושים שלו כדי לשפוט את כולם ולהרשיע את כל הרשעים במעשיהם הרעים שעשו בדרכים לא אלוהיות וכל המלים הקשות שהחוטאים דיברו כנגדו.

⁸² על כך ראו: אפרתי, גלות בספר הצוואות. אפרתי לא התייחס לעובדה שישנם קטעי משיחיות דומות בלוי יח, חנוך מו ובעוד מגילות קומראן. כנגדו, ראו: קי, אתיקה בצוואות, עמ' 1.

מופיעים גם בחנוך מו 1-5,⁸³ ובכמה ממגילות קומראן.⁸⁴ גם תיאורי חזרה לארץ אחרי גלות שנייה בצוואות,⁸⁵ מופיעים בצורה דומה במגילות קומראן.⁸⁶

נקודה נוספת שמקרב את הנצרות לצוואות, היא העובדה שהנצרות קיבלה (ולעיתים שיכללה) פילוסופיות יווניות עתיקות, שחלקן קרובות לתורת מוסר הצוואות (חלקן הובאו במאמר זה).

ספר מוסר הקרוב לצוואות השבטים הוא בן סירא. אמנם תבניתו שונה מסגנון צוואה רוחנית-מוסרית, והוא דומה לספר משלי בפיתוח חטיבות נושאים. גם בן סירא אומץ בחיק חלק מכנסיות הנצרות, ונטש ברוב קהילות ישראל.⁸⁷

לעדת קומראן מגילות ספרות חוכמה (ומוסר) נוספות,⁸⁸ שלא שרדו מחוץ לקומראן. מגילות אלו אינן כיתתיות באופיין הלשוני והפולמוסי,⁸⁹ על אף ההנחה שחברו ע"י חברי עדת קומראן. בכך הן שונות עד הפוכות מגישת עדת קומראן במגילותיה הכיתתיות, המתרחקת מרוב העם שחוטא בכך שאינו מקבל את הלכותיה,⁹⁰ לצד תיאורי הקבוצות היריבות לה (דורשי החלקות, אפרים ומנשה, אנשי החושך והעוול).

לצוואות ולנצרות יש עיקרון משותף שמנוגד לעדת קומראן, וחלק לתנ"ך. הצוואות, זולת צוואת אשר, מורות על אהבת האדם באשר הוא אדם, קירובו וסליחה לחוטאים. בתנ"ך יש אמירות משני הצדדים, אך בספרי תהילים ומשלי, גוברת הוראת ההתרחקות מרשעות. זו מגיעה לשיאה בעדת קומראן, אשר

⁸³ יושם ראיתי אחד אשר לו ראש הימים, וראשו לבן כצמר, עמיו אחר שמראהו גבר (או אדם, איש) ופניו מלאים הדר כאחד המלאכים... ובן האדם אשר ראית יעיר את המלכים ואת התקיפים ממושבותיהם ואת בעלי השררה מכסאותיהם ויתיר את מתני החזקים וישבר את שני הרשעים. זהו תיאור דומה לדניאל ז' 13. תיאור המשיח מופיע גם בלט 6-7:

להרחבה: דימנט, **ספר המשלים (חנוך החבשי לז-עא) ועולם המחשבה של מגילות קומראן**.

⁸⁴ **מגילת דברי דניאל 4Q Apocryphon of Daniel** (מכונת גם מגילת בן האל 4Q246); מגילת המשיח 4QMessianic (4Q521); המונח 'מקדש אדם בסרך היחד ח 5-10 ופולריגיוס ג 5 מוזכר 3 פעמיים בברית החדשה; סבלו של בן האנוש כבן האל בקבלת חטאי העם בסוף מגילת ההודיות (קימרון, **החיבורים העבריים א**, עמ' 108, שו 1-3): 'אני עם אלים אתחשב ומכוני בעדת קודש מי לבוז נחשב בי. מי נבזה כמוני מי עוד כמוני חדל אישים, ומי יסבול רע ידמה בי, מקביל לבנימין ג 8 (אינו מתורגם בתרגומיים [החוזרים] לעברית, כיוון שסברו שזהו תוספת נוצרית): 'ויאמר אליו עוד תקום בך נבואת השמיים על טלה ה, ומושיע העולם כי תמים ימסר [בעוון] פושעים וחף מפשע [בחטא] אנשי רשע ימות בדם הברית, להושיע את הגויים ואת ישראל, ולהשמיד בליעל ואת כל משרתיו; לידת נח ללא משגל בתחילת ההיריון (חנוך א' פרק קו 11-12 **ומגילה חיצונית לבראשית ב'**).

⁸⁵ אפרתי, **גלות בספר הצוואות**.

⁸⁶ מגילות קומראן שמציינות את בניין המקדש השלישי: מגילת המקדש כט 7-10; היובלים א 17, 27; טוביה יד 5; טוביה יג 13-18.

⁸⁷ בן סירא אף זכה לכינוי בנצרות: Liber Ecclesiasticus ("ספר הכנסייה"). בן סירא הינו הספר היחיד שנמצא במגילות קומראן, במצדה ובגניזת קהיר.

⁸⁸ אלו מגילות קומראן המכונות ר'ז נהיה//מוסר למבין [באנגלית: 4QInstruction] מורכבות מ-6 (קטעי) מגילות: 4Q415-418, 4Q423, 1Q26, ומגילות חוכמה/רזים/משכיל שונות (מגילות אלו מובאות במפוזר בקימרון, החיבורים העבריים ב' וצ, וסקירתם מובאת בהקדמה של **הורוץ, פירוש משלי**, עמ' 77-85). יש להן מקבילות ודרשות דומות בספרות הכיתתית של מורה הצדק: ברית דמשק, הסרכים, הודיות ומזמורים.

⁸⁹ מגילת ר'ז נהיה//מוסר למבין כוללת המלצות חוכמה המכוונות למסגרות שונות, כמו בעלי נחלה, יחס לאשה, הלוואות, חכמת ידיים, שעיקרונת מהווה ניגוד לכאורה לתיאורי שיתוף ההון והרכוש (והנזירות) של עדת קומראן והאיסיים. אין בספרות זו את רוב המוטיבים של הספרות הכיתתית (ארגון, פולמוס, מטבעות לשון, תקנות, אידאולוגיה ולוח שנה), להרחבה ראו: **דימנט, בין כתבים כיתתיים לא כיתתיים**.

⁹⁰ מ"ת ד 8-7: '[ואתם יודעים ש]פרשנו מרוב העם ומכול טומאתם [ו]מהתערב בדברים האלה ומלבוא ע[מהם] לגב אלה.

מתפלמסת (בסתר) עם יריביה, מתרחקת מהם פיזית ורוחנית, עד להגדרה העצמית כאליטת ישראל
האמיתית (והנכונה והקדושה).⁹¹

היחס לשונה ולשונא, מקשר ליחס לאשה נכרית:

5.1. היחס הכללי בצוואות לנכרים

תורת המוסר בצוואות מכוונת רק לצאצאי בני יעקב, ובצורה רחבה, לעם ישראל. למשל: 'כי כאשר
טהור השמש לפני ה' על הארץ, כן טהורים אתם, מאורות ישראל, מכל הגויים; ואם אתם תלכו בחושך
ברשע, מה יעשו שאר הגויים החיים בעיוורון?' (צוואת לוי יד 3-4). התנ"ך אמנם מכוון בעיקר לעם
ישראל, אך ספרי המוסר והחוכמה בו אוניבסרליים.⁹²

מאידך, אין בתורת מוסר הצוואות הוראות היבדלות מנכרים, כמו שמצוות כאלו מודגשות בתורת משה
(ומשויות למצוות הברית בין עם ישראל לאל).⁹³ כמה אזכורים בצוואות אף מלמדים שבני יעקב מצאו
לנכון להתייחס בכבוד ומתן צדקה לנכרים: יוסף טז 6 נזהר שלא לבייש את הסריס הנכרי;⁹⁴ וכמו
זבולון, נתן אוכל לעניין נכרים אף בגניבה מאביו.⁹⁵ יוסף כ 5 אף מציין 'כי גם עם המצרים סבל כאיבר
מהם, ויטב להם ויעזרם בכל מעשה ועיצה ודבר'.

התייחסויות שונות יש לגבי הנכרים באחרית הימים, אך ככלל, איני עוסק במאמר זה בנבואות של
הצוואות, ובאחרית הימים.⁹⁶

5.2. יחס הצוואות לחיתון עם נכרים

בני יעקב נמצאים בתקופת התוודך שבין שושלת נבחרת לבין תקומת עם ישראל, עוד בטרם היו נשים
ישראליות פנויות, ולפיכך, ספר בראשית דגל בחיתון עם משפחת אברהם אבינו מארם נהריים, והתנגד

⁹¹ פשר מלכיצדק Q11 25-2313: 'כאשר כתוב עליו [אומר לציון מלך אלוהיך (ישעיהו נב 7), [ציון הניאה] [עדת כול בני הצדק, המה] מקימ[ני] הברית, הסרים מלכת [בד] וְיָהּ העם, ואל[ו]היך הוואה [מלכי צדק... אשר יציל]למה מי[ד] בליעל'; ברית דמשק ג 19-2 ד: 'ויבן להם בית נאמן בישראל, אשר לא עמיד כמהו למלפנים ועד הנה, המחזיקים בו לחיי נצח, וכל כבוד אדם להם, הוא כאשר הקים אל להם ביד יחזקאל הנביא לומר "והפְּהִינִים הַלְוִיִּים וּבְנֵי צְדוֹק אֲשֶׁר שָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶת מִקְדָּשֵׁי בְּתֻעוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵעַלְיָ" [יחזקאל מד 15].
⁹² שכן למרות שגם בחיבורי הכיתתיים המובהקים יש קטעי מוסר וחוכמה, אין בספרות החוכמה הקומראנית את עיקרון הפולמוס הדורש להפריד ולהתרחק מיריבי העדה, דבר שאין כלל בצוואות השבטים.

⁹³ כריסטופר, אתיקה בברית הישנה, טוען שהמוסר התנ"כי מיועד לכל העולם.
⁹⁴ התורה אוסרת על: 'ולא תלכו בְּחֻקֵּי הַגּוֹי (ויקרא, כ 23); 'ויבְּחֻקֵּיהֶם לא תלכו (ויקרא יח 3); 'ולא תִּדְרֹשׁוּ שְׁלֵמָם וְטוֹבָתָם עַד עוֹלָם (עזרא ט 12), ובפרט לגבי סעודה משותפת עם גויים ובישוליהם: 'פֶּן תִּכְרַת בְּרִית לְיוֹשֵׁב הָאָרֶץ, וְזָנוּ אַחֲרַי אֱלֹהֵיהֶם וְזָבְחוּ לְאֱלֹהֵיהֶם, וְקָרָא לָהֶם וְאָכְלָתָם מִזְבְּחוֹ (שמות לד 15); 'כֹּל דָּבָר אֲשֶׁר יָבֵא בְּאֵשׁ תַּעֲבִירוּ בְּאֵשׁ... וְכָל אֲשֶׁר לֹא יָבֵא בְּאֵשׁ תַּעֲבִירוּ בְּמַיִם (במדבר לא 23); טוביה א 11 מציין איסור לחם הגויים.

⁹⁵ 'ואנכי ידעתי ואחריש למען לא יכלם הסריס.
⁹⁶ זבולון ו 4: 'וימצדי נתתי לכל זר ברחמי עליו'; ז 2: 'ראיתי איש בצרה ערם בקרה, ויכמרו רחמי עליו, ואגנוב בגד מבית אביואנתהו בסתר לאביו; יוסף ג 5: 'ואם לא היה אדוני בביתו, לא שתיי יין, ושלשה ימים לקחתי אכלי, ואתן לעניים ולחולים.
⁹⁶ ליחס הצוואות לנכרים באחרית הימים, ראו: יונג, הצוואות, עמ' 64.

לחיתון עם הכנעניות.⁹⁷ דגש זה הורחב ביובלים, ובהקשר לאונס דינה, הובאה הוראה מפורשת נגד חיתון עם כל עם נכרי.⁹⁸

בתורה יש היתר נשיאת אשה נכרית יפת תואר, שכנראה הליך אבלותה כולל גיורה (דברים כא 10-13). גם בספר 'דברי גד החוזה ג הובא היתר גיורה של מואבית ולא מואבי, הלכה שידועה גם בחז"ל.⁹⁹

לפי נפתלי א 9-12, שושלת השפחות מובאת ממשפחה ארמית מיוחסת.¹⁰⁰ לוי ט 10 מציין לקחת אשה כשרה ולא נכרית,¹⁰¹ ומטיף נגד חיתון עם נכריות (יד 6).¹⁰² את בתו חיתן עם נכדו עמרם (יב 4),¹⁰³ כפי שהיה מקובל ומצווה במקורות הקדמונים,¹⁰⁴ והם אף נולדו באותו היום. יוסף יח 3 מציין כמצווה את חיתונו עם אֶסְנַת בַּת פּוּטִי פְּרַע פְּהֶן אֶן.¹⁰⁵

שמעון ויהודה מספרים שחטאו בכך שנשאו כנעניות,¹⁰⁶ כאשר שניהם תיקנו זאת בחיתון 'כשר עם ארמית.¹⁰⁷

במגילת קומראן קרובה, 'חזונות עמרם ב 6-7, מצוין: 'ועתה, בניי, היזהרו בירושה המסורה לכם ואשר נתנו לכם אבותיכם, ואל תתנו ירושתכם לנכרים ונחלתכם לזרים'.¹⁰⁸

⁹⁷ גם מצוות התורה בעניין: 'ולא תתחתן עם, בַּתְּךָ לֹא תִתֵּן לְבָנוֹ, וּבִתּוֹ לֹא תִקַּח לְבָנְךָ (דברים ז 3), מתייחסת ל-7 עמי כנען. ראה גם: מל"א יא 2; עזרא ט 12.

⁹⁸ היובלים ל 5-17: ...וכי יהיה איש בישראל אשר ירצה לתת את בתו או את אחותו לכול איש מזרע הגויים, מות ימות...

⁹⁹ נפשות ח ג. להרחבה, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 167-172; ורמן, ספר היובלים, עמ' 567-569.

¹⁰⁰ נפתלי א 9-12: 'ואמי בלה היתה בת רתי אחי דבורה מינקת רבקה, אשר נולדה ביום הולד רחל; ויהי רתי ממשפחת אברהם, כשדי ירא אלהים חפשי ומזרע היחש; ויהי כאשר נפל בשבי ויקנהו לבן, ויתן לו את עדנה שפחתו לאשה ותלד בת ויקרא שמה זלפה, על שם העיר אשר בה נשבה; ואחרי כן ילדה לו את בלהה לאמר, נבהלה בתי כי אך נולדה ותתפש בשדי אמה ותבהל לינק. ציון של נשים מפורט ביובלים לעומת בראשית. להרחבה ראו: בר-אילן, היחס לנשים.

¹⁰¹ יולכן קח לך בנעורך אשה אשר אין בה מום, ולא חללה, ולא משבט הגויים הזרים.

¹⁰² ואת בנות הגויים לנשים תקחו, והיה משכבכם בהן כסדום וכעמורה.

¹⁰³ 'ובארבע ותשעים שנה לחיי לקח לו עמירם את-יוכבד בתי לאשה כי ביום אחד נולדו הוא ובתי.

¹⁰⁴ במדבר לו 8: 'וְכָל בַּת יִרְשֶׁת נַחֲלָה מִמִּטּוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לְאֶחָד מִמְשֻׁפְּחֹת מִטָּה אֲבִיהָ תִּהְיֶה לְאִשָּׁה, לְמַעַן יִירְשׁוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ נַחֲלַת אֲבֹתָיו'; שופטים א 13; מגילה חיצונית לבראשית ו 6-8: 'חוק עולם'; טוביה ד 12 נאמר: 'וראשית דבר תיקח לך אשה מזרע אבותיך, אל תיקח אשה נכריה אשר לא משבט אביך היא, כי בני נביאים אנחנו, זכר נא בני כי נח אברהם יצחק ויעקב אבותינו מעולם נשאו כולם נשים מקרב אחיהם ויבורכו בילדים וזרעם ירש ארץ'; תענית ל ע"ב; בבא בתרא קכ"א: 'הותרו שבטים לבא זה בזה. להרחבה ראו: אשל, הנישואים הראויים על פי המגילה החיצונית לבראשית ועל פי מקורות קרובים לה.

¹⁰⁵ 'והנה ראיתם כי בענותי ובארך רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה, ויי נתנם לי לעבדים. בראשית מא 45: 'וַיִּקְרָא פְּרַעָה שֵׁם יוֹסֵף צָפְנַת פְּעִנָּח, וַיִּתֵּן לוֹ אֶת אֶסְנַת בַּת פּוּטִי פְּרַע פְּהֶן אֶן לְאִשָּׁה. אין במקורות אלו ייחוסה של אסנת. הספר החיצוני יוסף ואסנת מציין את תשובת אסנת רק לאל השמיים היחיד, אך יש לספר זה סתירות עם הצוואות והיובלים. יהודה ח 2: 'ויהי כאשר הלכתי אליו, וארא את בן שוע מלך עדלם, וידבר עמינו ויעש לנו משתה, ובחמי ויתן לי את בת שוע בתו לאשה'; יד 6: 'וכאשר שתייתי יין, לא הדרתי את מצות אלהים, ואקח אשה כנענית.

¹⁰⁷ 'יהודה י 1: 'אחר הדברים האלה, לקח לו ער בני את תמר מארם נהרים, בת ארם לו לאשה. יובלים לד 20-21: 'ואחרי אבוד יוסף לקחו בני יעקב להם נשים: שם אשת ראובן אודה, ושם אשת שמעון אדבה הכנענית, ושם אשת לוי מלכה, מבנות ארם, מזרע בני תרח. ושם אשת יהודה בת שוע הכנענית. ושם אשת יששכר חזקה. ושם אשת זבולון נעמיה, ושם אשת דן עגלה, ושם אשת נפתלי רצויה אשר מארם נהרים. ושם אשת גד מכה, ושם אשת אשר יונה. ושם אשת יוסף אסנת המצרית. ושם אשת בנימין יסכה; וישב שמעון ויקח אשה שניה, מארם נהרים כאחיו.

¹⁰⁸ המקור בארמית: 'וכען, בני, אזדהרו בירותתא די מ>ה>שלמא לכונ ודי יהבו לכונ אבהתכון ואל תתנו ירותתכון לנכראין ואחסנותכון לכילאין (4Q542, Visions of Amram, קטע 1, טור א, שורה 1 - טור ב, שורה 1).

5.3. שתי המצוות הגדולות שצוינו במפורש בנצרות¹⁰⁹

מצוות אהבת הרע היא מצווה רחבה, הכוללת ומרמזת על מצוות רבות, כגון: רחמים וחמלה, חסד נתינה וצדקה, אהדה, סליחה, טוהר מיני.

בבשורה על פי מתי כב 36-40 מוזכרות שתי המצוות הגדולות, לדעתו של ישו: 'רבי, איזוהי המצוה הגדולה שבתורה?'; השיב לו ישוע: "ואהבת את יי אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך"; זאת המצוה הגדולה והראשונה; השניה דומה לה: ואהבת לרעך כמוך; בשתי מצוות אלה תלויה כל התורה והנביאים'.

בצוואות ישנם אזכורים המזכירים אהבת ה' והרע באותו פסוק,¹¹⁰ וכן אזכורים רבים בנפרד. חוקרים חלוקים בדעותיהם אם המקור לשתי המצוות הגדולות האלו בנצרות, הוא ממקורות יהודיים כמו מהצוואות, או ממקורות הליסטיים.¹¹¹

בדברי גד החוזה ח קצג-קצד מובאת אמירה קרובה: 'כי אם אתם אוהבים את הנעשה, אות הוא שתאהבו להעושה; וגם מזה ומזה אל תנוח ידכם, אהבו את יי וגם את האדם, אז טוב לכם כל הימים'.

6. מרכזיות היראה לכל הבריות:

כאמור בפרקים הקודמים שבחלק/שער זה, ראינו את הקשר החזק של תורת מוסר צוואות השבטים ל-3 מקורות: מצוות הקדמונים; חוקי הטבע והגוף; גילויי התשובה העצמיים של בני יעקב. כל אלו מצוות המכוונות לכל אדם ודת, ולא רק לצאצאי בני יעקב ועם ישראל. למרות מרכזיותה של תכונת/מידת היראה, אינה נכללת מפורשות בין 3 מקורות אלו.

צוואת נפתלי מביאה מציינת את סיבת ומרכזיות היראה: 'ומה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה, אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפני, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו (א 6, נוסח עברי מגניזת קהיר). אלא שהמשך הקטע מחבר את חוסר היראה לכך שהצאצאים יחטאו בחטאים מהסוג של הברית בין הקב"ה לעמ"י, וההקשר אינו ברור, שכן אפשר שעובדי אלילים יהיו מכבדים זה את זה, והרי זו אחת הטענות הרווחות נגד היהדות, שאינה מתירה חיתון בין עמים. נפתלי ב 8 מסביר את תפקידי איברי הגוף, ולאחר מכן

¹⁰⁹ להרחבה ראו: דה יונגה, שתי המצוות הגדולות.

¹¹⁰ יששכר ה 2: 'ואהבו את יי ואיש את קרובו, ועל דל ועל חולה תחמלו'; ז 6: 'את יי אהבתי בכל כחי, וכן אהבתי כל איש יותר מבני'; דן ה 3: 'אהבו את יי כל ימי חייכם, ואיש את רעהו בלבב שלם.

¹¹¹ האלוהות למילאה תפקיד חשוב בפילוסופיה של סוקרטס (וולפסדרוף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9).

(בפס 9) מסכם את מטרת הידיעה: 'ככה בניי יהיו כל מעשיכם בסדר לטוב, וליראה את האלהים'. בדומה, בדברים י 12 מצויין את מרכזיות היראה בעולמו של האדם.¹¹²

דברי גד החוזה ט רג' - רה מביא פירוט לתודעת היראה: 'לך אמור אל אחי אל חירם - כה אמר דוד אחיך, ירא את יי העושה שמים וארץ, את הים ואת היבשה את הלח את היבש את החום ואת הקור את הדומם ואת הצומח את החי ואת המדבר; את הגלגלים את הכימה ואת הכסיל את השמש והירח את הגשמי ואת הרוחני, את כוכבי לכת את החושים ואת הכל; כל אלה ברא ועשה בלי מה אל שדי יי שמו; ואם אתה עושה כן, ועשית את המצוות אשר נצטוו לבני נח אביכם, אזי טוב לך כל הימים'.

לוי יג 7 מדגיש את שרידותה ואובדנה של היראה: 'אספו דעת ביראת יי, כי אם שבי יבא, וערים וארצות תכחדנה, וזהב וכסף וכל רכוש יאבדו, מאת החכם לא יבוז איש את החכמה, לולא עורוץ הפשע וקשי החטא'.

ג. המלחמה הפנימית-הרוחנית של האדם; מחוקי הטבע והגוף לרוחות השונות

7. עיקר המלחמה הפנימית של האדם: שכינת רוח ה' הטובה באדם, כנגד רוח בליעל-השטן

מטרת ופסגת האדם לפי הצוואות, היא שרוח האל הטובה תשכון באדם הטוב,¹¹³ במקום שיהיו בו, או חלילה - אפילו ישלטו בו, רוחות רעות: 'ואתם בניי אל תהיו כמוהם, בעלי שני פנים לטוב ולרע, כי רק בטוב תדבקו - למען ישכן בו אלהים, ובני אדם ידרשהו' (אשר ג 1). כך גם מסכם דן ה 1 את שמירת כל התורה והמצוות: 'ועל כן בניי, שמרו את מצות יי ואת תורתו, נצרו וסורו מן הכעס, ושנאו כזב - למען ישכן בקרבכם יי ובליעל ינוס מכם'. זו פרשנות מקובלת גם לוויקרא יט 2: 'דַּבֵּר אֶל כָּל עַדְת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, וְאִמְרַתְ אֲלֵהֶם - קְדָשִׁים תִּהְיוּ, כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי יי אֱלֹהֵיכֶם', בתאימות עם שמות כה 8: 'וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ, וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹכָם'.

בנימין ודן מרחיבים על יוסף כאיש הטוב,¹¹⁴ אך שניהם ללא צירוף ביטוי ששוכנת בו רוח האל. גם בן סירא מזכירו לחיוב, וכן כינויו בזוהר: 'יוסף הצדיק'.¹¹⁵

¹¹² וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹכָם וְאִמְרַתְ אֲלֵהֶם שְׂאֵל מַעֲמִי, כִּי אִם לִירְאָה אֶת יי אֱלֹהֵיךָ, לְלַקֵּת בְּכָל דְּרָכֶיךָ וּלְאַהֲבָה אֹתוֹ וּלְעִבֹד אֶת יי אֱלֹהֵיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ (דברים י 12). אמירה מרכזית יש גם בקוהלת יב 13: 'סוֹף דְּבַר הַכֹּל נִשְׁמָע, אֶת הָאֱלֹהִים יִרְא וְאֶת מִצְוֹתָיו שְׁמֹר, כִּי זֶה כָּל הָאָדָם, אֲדָךְ זֶה אֵינָה מְצִיִּינָה אֶת הַתּוֹעֵלֶת לְבִנֵי הָאָדָם, אֲדָךְ רַבִּים פִּתְגָמִים כָּאֵלוֹ בְּמִשְׁלֵי א 7, ב 5, ט 10, טו 33, יט 23, כב 4, כג 17 (ותהילים לד 12).

¹¹³ גד ה 3-4; זבולון ח 2; יוסף י 2-3; דן ה 1.

¹¹⁴ בנימין ג 1, ד 1; דן א 4.

¹¹⁵ בן סירא מט 17: 'ואין מי ישווה ליוסף נזיר אחיו ומשען עמו. זוהר ח"ג ש"ב. לאזכוריו של יוסף כצדיק במסורות שונות, ובפרט להקבלת הנצרות המוקדמת יוסף לישו למול אחיו **כממול ליהודים כרודפי ישו**, ראו: הולנדר, יוסף ביהדות ובנצרות.

יתכן ועדת קומראן אף טענה שהמקדש הוא בתוך האדם: 'ויאמר לבנות לוא מקדש אדם, להיות מקטירים בוא לוא לפניו מעשי תורה',¹¹⁶ לצד טענתם ששכנו עם 'מלאכי הקודש בעצתם'.¹¹⁷ סוקרטס טען ש'הרוח הטובה (eudaimonia) הוא המצב הטוב ביותר (קרטיסטון) בחיים; דמוקריטוס גרס שהנשמה היא מקום מגוריו של האלוהים; אפלטון כתב שעלינו 'להדמות לאל ככל האפשר ע"י כך שנעשה את הטוב'.¹¹⁸

מתבקשת השאלה: כיצד (לפי הצוואות) משיגים את שכינת רוח האל הטובה באדם?

לפי זבולון ח 1-2 ושמעון ד 4: 'ועל כן בניי, **יכמרו נא רחמיכם** על כל איש בחנינה - למען יחנכם יי וירחם עליכם. כי באחרית הימים ישלח אלהים את רחמיו על פני הארץ, ובמקום אשר ימצא לב רחום - שמה **ישכן**'; 'ויוסף היה איש טוב **רחום** וחנון, ורוח יי היתה בו, ולא שמר לי עברתו ויאהבני יחד עם אחי'. לפי יוסף י 1-3, רוח האל הטובה מגיעה משילוב 3 מעשים: 'על כן ראו בניי את אשר יפעלו **אורך רוח ותפילה וצום**; וגם אתם אם תלכו אחרי הענוה וטהר לבב בארך רוח ותפלה, ותצומו בלב נדכה - **ישכן** בקרבכם יי, כי אהב הצנע לכת; ובכל אשר ישכן עליון, אם גם קנאה תפל על איש, או שבי או רצח אלהים השוכן בו, לא רק יוציאהו מרעה למען ענותו, כי גם ירוממהו ויפארהו, כאשר עשה גם אתי'.

בנימין ו 4, ח 2 מוסיף את הסגולות לאדם שבו רוח האל: 'לא כבוד אנשים וקלונם יטו את היצר הטוב, וערמה וכזב וריב ודבה לא ידע - כי יי **ישכן** בו, ויאיר את נפשו ויחדהו בכל בכל עת'; 'כי כל אשר לו לב טהור, באהבה לא יביט אל אשה לזנות עמה, כי אין שמץ רע בלבבו, כי **רוח יי** נחה עליו'.

7.1. ההתמודדות עם רוח בליעל – בריחה אל ה' ומצוותיו

בעוד בנימין ציין כמה סגולות לעיל כדי לברוח מבליעל ולזכות בשכינת רוח ה', כגון: 'יראו את יי ואהבו את רעיכם, ואם יבקשו רוחות בליעל להציק לכם בכל צרה רעה',¹¹⁹ לא ימשלו בכם, כאשר לא משלו גם ביוסף אחי; מה רבו האנשים אשר ביקשו את נפשו, ויי הגן עליו, כי כל ירא יי ואוהב רעהו לא יכהו רוח בליעל, כי יי מגן לו, ומסתכם באמירה: 'יצר האיש הטוב לא נתן ביד רוח חטא בליעל, כי מלאך השלום ינהל נפשו (בנימין ו 1).

פרק ב'ג-ג יששכר מדגימים כיצד הוא הצליח בדרכו בזכות תום ליבו, ומרחיבים היגדי מוסר כאלו לרבים.

¹¹⁶ 4Q174 ג 1-13 (כונתה תחילה פלורילגיום: 4QFlorilegium); קימרון, התיבורים העבריים ב, עמ' 289.
¹¹⁷ ברית דמשק טו 15-18; סרך העדה ב 8-9. ראו גם: 'להתיצב במעמד עם צבא קדושים ולבוא ביחד עם עדת בני שמים (סרך היחד יא 22-23). לפי מגילת שירות עולת השבת, העדה מתעלה בשבתות לשירה (או אף להיות כ) עם המלאכים. הכוהנים שביניהם מוזכרים בסרך היחד ח 4-10, ט 3-6 כ'קודש קודשים'.
¹¹⁸ וולפסדורף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9.
¹¹⁹ בנימין ג 3-4. השו: 'יצרו של האדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו' (סוכה נב ע"ב).

ראובן ד 7 מלמד שהבליעל נהנה מנפילת האדם: 'כי רבים חללים הפילה הזנות, כי אם זקן יהי האיש או רם היחש, אם עשיר ואם דל, תעט עליו חרפה לפני בני אדם ושחוק יהי לבליעל', ועצתו: 'כי אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו (ד 11), ובדומה: 'השמרו מן הזנות, כי הזנות היא אם כל רע, בהרחיקה מאת יי, ובהקריבה לבליעל (ה 3). כך גם ציין בנימין ח 2, ואמרות קרובות יש בחז"ל.¹²⁰ עוד בעניין מורחב בפרק על חטא ראובן.

לוי ויוסף מציעים כנגד רוח הבליעל את התפילה.¹²¹

התני'ך ממעיט בתיאורי המלחמה הפנימית נגד הרוח הרע.¹²²

במגילות קומראן מורחבת השפעת הרוחות על האדם. במגילה חיצונית לבראשית כ 28 נאמר: 'ותגער מננה רוחא דא באישתא (ותגורש מאתנו הרוח הרעה הזאת); בתפילותיהם של נח אברהם ומשה ביובלים;¹²³ בספר טוביה ו 17 הוא גירש את השד שאחז באשה שרה; במגילה המלחמה (או"ח) יד 10 כתוב: 'ורוחי [...] לו גערתה מ[פנינו]'; במגילת 11QPs;¹²⁴ ובשירי המשכיל המשבחים את האל להרחקת מזיקים, אך גם לחשים כגון נגד לילית;¹²⁵ במגילה 4Q444 מתוארת מלחמה פנימית: 'ויהיו לרוחי ריב במבניתי [=בגופי] [...] ותתחזק בחוקי אל ולהלחם ברוחי רשעה'.¹²⁶ עוד הרחיבה עדת קומראן על הקשר בין מלחמות המלאכים בשמיים למלחמות הארציות של בני האדם.¹²⁷

¹²⁰ בנימין ח 2: 'כי כל אשר לו לב טהור באהבה לא יביט אל אשה לזנות עמיה, כי אין שמץ רע בלבבו כי רוח יי נחה עליו. בחז"ל: 'וכי תכנע הנפש לפני היצר הרע, את כל מעשיה ברשע תעשה, ותגרש את הטוב ותדבר ברע ובליעל ישלט בה, ואם גם תעשה את הטוב, לרע יהפך (אשר א 8). השוו: 'ית"ר קשה יצר הרע שאפילו יוצרו קראו רע שנאמר (בראשית ח 21) כי יצר לב האדם רע מנעוריו אמר רב יצחק יצרו של אדם מתחדש עליו בכל יום שנאמר (בראשית ו 5) רק רע כל היום ואמר ר"ש בן לוי יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש המיתו שנאמר (תהלים לו 32) צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו, ואלמלא הקב"ה עוזרו אין יכול לו שנאמר 'אלהים לא יעזבנו בידו, תנא דבי ר' ישמעאל, בני אדם פגע בך מנוול זה משכחו לבית המדרש אם אבן הוא נימוח ואם ברזל הוא מתפוצץ שנאמר (ירמיהו כג 29) הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפוצץ סלע אם אבן הוא נימוח שנאמר (ישעיהו נה 1) הוי כל צמא לכו למים, ואומר (איוב יד 19) אבנים שחקו מים (קידושין ל ע"ב).

¹²¹ לוי, פס 7, 9 מקטע ממגילות יהודה (הרטום, הספרים החיצוניים, עמ' 144): 'הרחק ממני ה' רוח עוול ומחשבות רשע וזנות הסר ממני... כל שטן לא ישלט בי להתעני מדרכך'; יוסף ז 5: 'ובראותי כי רוח בליעל הרגיזה, ואתפלל אל יי'.

¹²² בתהילים לו 2 מצוין: 'יָאֵם פִּשְׁעֵי לְרָשָׁע בְּקֶרֶב לִבִּי, אֲךָ אִפְשֵׁר שֶׁבְּמִדּוּבֵר בְּפִשְׁעֵי שֶׁל הַרְשָׁע, וְלֹא הִפְשַׁע כִּיצַר הַרְעָה בְּלִבּוֹ שֶׁל הַצַּדִּיק. בתהילים עג 3 מרומז: 'כִּי קִנְאֵתִי בְּהוֹלְלִים, שְׁלוֹם רָשָׁעִים אֶרְאֶה'. בהמשך הפרק יובאו דוגמאות לרוחות שהיו בגיבורי המקרא.

¹²³ לאחר שנה התפלל להרחיק את הרוחות המזיקות (ילדיהם של הענקים עם בנות האדם) לבני האדם, ותפילתו נענתה – נשאר מהן רק עשירית (היובלים י 8); היובלים א 28-29: 'ועתה יגדל נא חסדך ה' על עמך, וברא להם רוח נכון; ואל ימשול בהם רוח בליעל להיות להם לשטן לפניך להטותם מכל דרכי הצדקה למען יאבדו על פניך'; יב 20: 'הצילני מיד הרוחות הרעים המושלים ביצר לב איש, ואל יתעוני מאחוריך אלוהי, ואתה כונן אותי ואת זרעי לעולם, ולא נתעה מעתה ועד עולם'.

¹²⁴ קימרון, החיבורים העבריים ב', עמ' 351, שורות 14-16: 'רוח אמונה ודעת חונני. אל אתקלה בעויה. אל תשלט בי שטן ורוח טמאה, מכאוב ויצר רע אל ירשו בעצמי'.

¹²⁵ שירי המשכיל, קימרון, החיבורים העבריים ב', עמ' 317-328, כגון: [ב]גויתי מלחמות חוקי אל בלבבי. לעומת זאת, בחז"ל ובמסורות שונות, אופי תפילות כאלו היה לרוב כרוך בהשבעות מלאכים. להרחבה ראו: אשל, האמונה בשדים בספרות היהודית מימי הבית השני; ג'קובס, תרופה מאגית ב-11Q11; פלוסר, תפילות אפוטרופאיות, עמ' 194-205; נוה, על ספרי מרשמים מאגיים יהודיים בימי קדם.

¹²⁶ 4Qincantation, קטעים 1-4, טור א, שורות 2-4 (קימרון, החיבורים העבריים ג', עמ' 182 - רוחי רשעה).

¹²⁷ בספרות קומראן מתוארות מלחמות בין מלאכי הפנים והקודש נגד הבליעל, למשל ביובלים מח 9-10; פאסידו יובלים 4Q225 קימרון, החיבורים העבריים ב', עמ' 218): 'מלאכי קודש עומדים בוכים עלן' [את בנו מן הארץ ומלאכי המ[שטמה] שמחים ואומרים עכשו יאבדו; ברית דמשק ה 17-19: 'מלפנים עמד משה ואהרן ביד שר האורים ויקם בליעל את יחנה ואת אחיהו במזמתו

רשעים יצר רע שופטן' (ברכות סא ע"א).¹³⁶ בנימין ז' 2 מציין שכמה מעונש החרב הבליעל, הן הרגשות קשות ורעות.¹³⁷

בניגוד למקרא בנוסח המסורה,¹³⁸ בנוסחים אחרים של התנ"ך יש הרחבה על פועלם של המלאכים (כנראה בעיקר כדי להרחיק פוליתאיזם בקרב העם),¹³⁹ הספרים החיצוניים ומגילות קומראן מרחיבים בעניין.¹⁴⁰ לא אסקור כאן את ההתייחסויות למלאכים ותיאורי שמיים בצוואות, מה גם קטעי הצוואה העיקרית הדנה במלאכים (לוי א'-ג', ה'),¹⁴¹ אינם כוללים דיון במידות הנפש.

מלאכים הם לפעמים רוחות,¹⁴² רוחות הן לפעמים יצרים/רגשות,¹⁴³ יצרים/רגשות הם לפעמים מחשבות,¹⁴⁴ וניתן לכוונתם, כפי שמכונים במאמר זה, כמידות הנפש: 'ועתה בניי, יראו את יי והשמרו מפני השטן'¹⁴⁵ וכל רוחותיו... ועל כן השמרו בניי מכל מעשה רע, והסירו מאתכם כל כעס וכל כזב, ואמת וארך רוח אהבו' (צוואת דן ו 1, 6).

המקרא מספר שהרוחות שולטות על מהות מעשה האדם:¹⁴⁶ 'טוב אַךְ אַפְּיִם מְגַבֵּר, וּמְשַׁל בְּרוּחוֹ מְלַכְד עֵיר (משלי טז 32), אך לא מביא תורה מפורשת המלמדת כיצד להגיע לשליטה על הרוחות (או בחירת רוח טובה בגוף האדם): 'אין אָדָם שְׁלֵיט בְּרוּחַ, לְכָלֹא אֶת הָרוּחַ (קוהלת ח 8). להלן כמה דוגמאות: יוסף

¹³⁶ יתכן וזה המשמעות גם של משלי יב 21: 'לא יִנְהַל לְצַדִּיק כָּל אֶן, וְרָשָׁעִים מְלָאוּ רָעִי'. [קיסטר, הבסיס התיאולוגי של עדת קומראן](#), עמ' 509: קטע זה מדגים את האמור בקטע 3 ('וימקימי מזמתכה בלבמה') שהרשעים מקיימים בלבם את מזימתו של בליעל, והוא מבהיר את הקשר הבלתי ניתן להפרדה בין הרוחות הרעות, שקיומן העצמאי אינו מוטל בספק, לבין התופעות הפסיכולוגיות האנושיות. כפילות דומה מצויה בדואליזם הזוראסטרי, וחוקרים סבורים שהוא השפיע על התורות הקומראניות.

¹³⁷ 'והחרב היא אם שבע רעות, לראשונה תהר הדעת מבליעל ותלד הרעה, הראשונה דם, השנייה בהלה, השלישית תגוה, הרביעית גלות, החמישית מחסור, הששית רעש, השביעית חרבן. לפי המשך הפרק, החרב היא רצח, כמו זה של קין. הרטום מביא בפירושו כי בנוסחים שונים אפשר שהחרב היא תוצאת המחשבה ולא האם.

¹³⁸ מלבד הנוסח הקדם-מסורתי שנמצא במגילות קומראן (והוא הרווח ביותר), נמצאו במגילות המקראיות עוד כמה נוסחים של המקרא, שבהם יש ציון יותר נרחב של מלאכים (והרחבות שונות): כתב עברי קדום/פליאו; המצע העברי של תרגום השבעים; ארמי; יוונית (תרגום השבעים), קדם-שומרני, נוסחים קומראנים ייחודיים (או מדרשיים).

¹³⁹ דוגמה ידועה בעניין היא הנוסח השונה של מגילת קומראן (והמצע העברי של תרגום השבעים והתרגום עצמו) לדברים לב 8: 'יִצָב גְּבֹלַת עַמִּי, לְמִסְפָּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל/אלי'.

¹⁴⁰ להלן דוגמאות עיקריות: חנוך מפרט את כרד/ספר העירים המגלה את המסתורין על בראשית ו 4-1; היובלים מסופר מפיו של מלאך הפנים; המגילה החיצונית לבראשית מציינת ששלושת האנשים שביקרו את אברהם אבינו הם מלאכים; בטוביה המלאך מתלווה למסע ומנגד אשמדאי; במגילת המלחמה מלאכים רבים ואף שימוש בשם.

¹⁴¹ תיאורים אלו קרובים לתיאורי חנוך וספרות ההיכלות. לדעת חלק מהחוקרים צוואת לוי הינה דומה אך נפרדת מכתב ארמי של לוי מהמגילות וגניזת קהיר. יש לציין שברית דמשק ד 15 מציינת: 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב'.

¹⁴² בכללם כוחות הטבע (למשל: יובלים ב 2). לפי היובלים ב 18, ישנם כמה מיני מלאכים. לפי קטע בחנוך מהמגילות (טרם מצאתיו, אולי במגילה 4Q531), המלאכים שחטאו בבנות האדם היפות, היו בעלי גוף ממש (השוו: נפתלי ג 5).

¹⁴³ עד כאן כפרפרזה על בבא בתרא טז ע"א: 'אמר ריש לקיש: הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המוות'. עוד בהקשר זה: 'שני יצרים ברא הקדוש ברוך הוא: אחד יצר טוב ואחד יצר הרע (ברכות סא). מטרת התורה להשפיע גם על הרגשות, כמו: 'בְּבִיט אֶלְהִים נְהַלֵּךְ בְּרָגֶשׁ (תהילים נה 15). המונחים הרווחים לאלו: 'עזאזל' בספר חנוך, 'משטמה' בספר היובלים, 'בליעל' בקומראן ו'שטן' בברית החדשה.

¹⁴⁴ זבולון א 4 מציין שחטא רק במחשבה. לפי בנימין ה 2-1: 'אם מחשבותיכם תהיינה טובות, גם מרעים ישלימו לכם, ולפי יוסף י 4 הגאווה מתבטאת: 'כי בכל דרכיו יגבה איש אם במעשים או בדברים או במחשבות. הרמב"ם כינה את המידות: "דעות"'.
¹⁴⁵ הכינוי 'יש משטמה' מופיע בין השאר בספר היובלים (למשל: י 8; יא 5; וכן בחיבורים פסוידו-יובלים מקומראן: 2 i 9; 2Q225 ע"ב 13-14), והשם 'בליעל' בא בין השאר בצוואת השבטים: ראובן ב 2; לוי ג 3; נפתלי ב 6. לעיתים מופיע גם כ'שחושד'.

¹⁴⁶ כך גם מתואר בעליית ישעיה ג 11: 'But Beliar dwelt in the heart of Manasseh and in the heart of the princes of Judah and of Benjamin and of the eunuchs and of the councillors of the king'. [פלוסר, עליית ישעיה](#), עמ' 33.

ויהושע זכו לכינויים שרוח ה' בהם';¹⁴⁷ 'וַתִּצְלַח רוּחַ יי אֶל דָּוִד... וְרוּחַ יי סָרָה מֵעַם שָׂאוּל, וּבִעֲתָתוֹ רוּחַ רָעָה מֵאֵת יי' (שמי"א טז 14-15); 'וַעֲתָה הִנֵּה נָתַן יי רוּחַ שְׁקָר בְּפִי כָל נְבִיאָיִךְ אֱלֹהָ, וַיִּדְבֵּר עֲלֶיךָ רָעָה (מל"א כב 23); 'חֲמַת מְלָךְ, מְלֶאכֶי מוֹת' (משלי טז 14).

9. מחוקי בריאת הטבע, הגוף והרוחות, לכלי הנפש והמידות

נפתלי ב 2 טוען שמידות הנפש של האדם התקבלו מתכונות האל: 'כי כאשר היוצר את הכלי כמה יכיל ולפיהו יביא חומר, ככה יצר גם יי את הגוויה בדמות הרוח, ולפי כוח הגוף ייפח הרוח. ולא יהיה יתרון בינותם עד לשלישית השערה, כי במשקל ובמידה ובקו נוצר כל יצור...'. זוהי התכתבות עם בריאת האדם: 'נִעֲשָׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמוֹתֵנוּ... בְּצַלְמוֹ בָּצַלְמֵ אֱלֹהִים' (בראשית א 26-27), לצד הדיוק בגודל הכלי (ישעיה נד 16)¹⁴⁸ והמידות המתאימים לו.¹⁴⁹

אך עיקר דרשתו זו מהווה רקע ובסיס חוקתי, לחובת שמירת המצוות, תוך אזהרה לאלו שכבר כשלו: 'ואתם אל תמהרו להרע את מעשיכם בתאוות בצע, ולפתות את נפשכם בדברי שווא, כי אם תחרישו בטהר לבב, תדעו להתחזק ברצון יי, ולתעב רצון בליעל; השמש והירח והכוכבים לא ישנו צבאם, כן לא תמירו גם אתם את תורת אלהים במשובת מעשיכם; כי הגויים הלכו שולל, ויעזבו את יי וימירו את דרכם, ויכנעו לפני עץ ואבן ורוחות תעתועים; לא כן אתם בניי, אשר הכרתם ברקיע בארץ וביים ובכל היצורים את יי עושים, לבל תהיו כאנשי סדום אשר המירו את דרכם; ככה השחיתו גם הנפילים את דרכם, אשר קללם יי בעת המבול, וישם בגללם את הארץ שממה מיושביה, וכל הצומח בה (פרק ג').

לאחר מכן נפתלי ד 1 מציין כי את הדברים האלו קרא בספר חנוך. אם כוונתו לפרק ג (המצוטט לעיל), אכן דברים דומים קיימים בספר חנוך א שבידינו.¹⁵⁰ אך אם כוונתו לנבואות הזעם שהטיף בהמשך פרק ד', לצידו גם עוד בני יעקב הטיפו בשם חנוך נבואות זעם דומות.¹⁵¹

נפתלי ב 8 מסביר את תפקידי איברי הגוף, ולאחר מכן (בפס 9) מסכם את מטרת הידיעה: 'ככה בניי יהיו כל מעשיכם בסדר לטוב, וליראה את האלהים'. גם זבולון ט 4 מלמד עיקרון ממלכתי מצורת בריאת גוף

¹⁴⁷ בראשית מא 38: 'וַתִּנְמָצָא כְּזֶה אִישׁ אִישׁ רֹחַ אֱלֹהִים בּוֹ'; במדבר כז 18: 'אִישׁ אִישׁ רֹחַ בּוֹ'.

¹⁴⁸ השוו': 'אֲנֹכִי בְּרֵאתִי חֲרָשׁ נִפְחַת בְּאֵשׁ פֶּחֶם, וּמוֹצִיא כְּלִי לְמַעֲשָׂהוּ'. בספרות הקבלה היהודית, הנשמה מכוננת גם "כלי".

¹⁴⁹ תיאורים כאלו מצוינים במקומות אחרים על שאר הברואים (אך לא על האדם): 'שֶׁקֶל בְּפֶלֶס הָרִים וּגְבֻעוֹת בְּמֵאזְנֵי (ישעיה מ 12); 'לְעֲשׂוֹת לְרוּחַ מְשָׁקֶל וּמִים תִּכְן בְּמִדָּה (איוב כח 25); 'וארא איך ישקלו במאזני צדק למדת אורם ורוחב שטחיהם' (חנוך א מג 2 על הכוכבים).

¹⁵⁰ חנוך ה מלמד להיות ירא מהאל כסיכום דבריו על נפלאות הבריאה בפרקים ב-ד שקדמו, ויש עוד קטעים דומים לנפתלי ג. יש לציין כי רוב הצינונים בצוואות לגבי ספר חנוך אינם מזוהים בספר חנוך א שבידינו. ספר חנוך ב י 9 מציין כי חנוך הותיר 366 ספרים, שסביר שכולם אינם בידו, אם הגדרה של "ספר" אינה זהה לספר חנוך א שלנו היום. חוקרים חילקו את הספר ל-5 כרכים שאף מכנים אותם ספרים אלו, למרות ש-4 מקטעי כרכים אלו (ללא כרך המשלים) שרדו ב-7 קטעי מגילות בקומראן, ללא חלוקה: א) ספר העיריים (חנוך א-לו); ב) ספר המשלים (לוז-עאי); ג) החיבור האסטרונומי (עבי-פבי); ד) ספר החלומות (פגי-צי); ה) איגרת חנוך (צאי-קה); ושני נספחים: לידת חנוך (קוי-קז), ודברי חנוך על אחרית הימים (קחי).

¹⁵¹ שמעון ה 4; לוי יד 1; בנימין ט 1.

האדם: 'ועל כן אל תתפרדו לשני ראשים, כי כל אשר עשה יי ראש אחד לו, ושתי כתפים שתי ידיים ושתי רגליים ושאר האברים'.

חז"ל דרשו כי 'אילמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה. דרך ארץ מתרנגול (עירובין ק ע"ב).

9.1. שיוך מידות הנפש לחושים ולאברי הגוף:

נפתלי ב 8 משייך איברי גוף למיקומי תכונות ומידות הנפש: ¹⁵² 'כי כל פעל אלהים בסדר חמשת החושים בראש, ואת הצואר חבר עם הראש, ¹⁵³ ויתן עליו שיער ליופי ולתפארת, ולב להבין, ¹⁵⁴ בטן להפריש קיבה, קנה לבריאות, כבד לכעס, מרה למרירות טחול, לשחוק כליות, לעצה ירכים, לכח צלעות, למשכב מתנים לעז ¹⁵⁵ וכאלה'. בברכות סא'-סב מובא תיאור קרוב: 'כליות יועצות, לב מבין, לשון מחתך, פה גומר, ושט מכניס ומוציא כל מיני מאכל, קנה מוציא קול, ריאה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שוחק, קרקבן טוחן קיבה ישנה אף נעור, ¹⁵⁶ וכן בבראשית רבה סא א': 'זימן הקב"ה לאברהם אבינו שתי כליותיו, כמין שני רבנים, והיו נובעות ומלמדות אותו תורה וחכמה', ובדומה: 'אילמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה. דרך ארץ מתרנגול (עירובין ק ע"ב).

למרות שנפתלי ב 8 מציין כמות של 5 החושים, אינו מציין מפורשות זהותם ופירוטם, כפי שלמשל זיהו אותם הפילוסופים הקדם-סוקראטיים (ראייה, שמיעה, מימוש, ריח וטעם), ¹⁵⁷ אך משייך איברים לתכונות/מידות הנפש. גם ראובן ב מציין כמה מהחושים כרוחות, ללא ציון הגדרת החושים.

התרגום הסורי לבן סירא יז 5 הוסיף על 5 החושים, 2 תכונות, ¹⁵⁸ וגם חנוך ב יא 58 מציין כמות של 7 תכונות הגוף. ¹⁵⁹ חושים ללא מניין מוזכרים בספר החיצוני 'דברי גד החוזה ט רד'. ¹⁶⁰ ספר היצירה מציין כמה מהחושים. ¹⁶¹

¹⁵² אזכור קטן נוסף יש בזבולון ט 4: 'ועל כן אל תתפרדו לשני ראשים כי כל אשר עשה יי ראש אחד לו ושתי כתפים שתי ידיים ושתי רגלים ושאר האברים', ובראובן א 7: 'ואגידה לכם כי מכה גדולה הכה אותי יי על ירכי שבעה חדשים, ולולא יעקב אבי התפלל בעדי אל יי כי אז חפץ יי להמיתני. עיקרון דומה אצל חז"ל שתייג המצוות כנגד רמ"ח איברים ושס"ה גידים' (אהלות א ח; מכות כג ע"ב); מדרש משלי [בובר] לא 29).

¹⁵³ מענין שאין כאן ציון תפקיד הראש, זולת היות ראשון ותוספות יופי.

¹⁵⁴ מענין שהלב אינו משמש לאהבה. ראו: איזנברג, [תפקידו של הלב במקרא](#).

¹⁵⁵ השו: 'מחץ מְתַנֵּים קְמִיו' (דברים לג 11); 'וְהַעֲמַדְתָּ לָהֶם כָּל מְתַנֵּים' (יחזקאל כט 7).

¹⁵⁶ נוסחים דומים יש בא"ב דר עקיבא נוסחה א.

¹⁵⁷ כנראה הראשון שבהם הוא אלקמאיון מקרוטון (מאה 6 לפנה"ס). אריסטו כתב על כך בספרו: 'על הנפש, ותלמידו הקדיש להם ספר: 'על החושים'. להרחבה ראו: כהנא, [הספרים החיצוניים א'](#), עמ' עמג.

¹⁵⁸ מוסיף שכל כחוש שישי, ודבר כחוש שביעי, הוא המימרא, לוגוס. ראו: סגל, בן סירא, עמ' קה.

¹⁵⁹ 'ושבע תכונות נתתי לו – השמע לבשר, הראות לעיניים, הריח לנפש, המישוש לגידים, הטעם לדם, הסבלנות לעצמות, הנעם למחשבה.

¹⁶⁰ 'את הגלגלים את הכימה ואת הכסיל את השמש והירח, את הגשמי ואת הרוחני, את כוכבי לכת את החושים ואת הכל.

¹⁶¹ ספר היצירה מציין שישה חושים: ראייה, שמיעה, ריחה, שיחה, לעיטה ותשמיש, אך אין הוא משתמש במלה המגדירה את כולם כאחת. ראו גם: משלי חכמה, שכטר, עמ' 434 ואילך. על המקורות הקדומים של החושים, ראו: בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 247.

תיאורי מראה יופי האדם בתחילת דברי נפתלי אלו, עולים עם קביעתו של שמעון ה' 1: 'ולכן היה יוסף יפה תאר וטוב ראי, כי כל רע לא היה בו'.¹⁶² גם **מגילה חיצונית לבראשית** כ 2-8 מציינת את יופיה של שרה אימנו לצד חוכמתה ומידותיה הטובות.¹⁶³ במגילות קומראן ישנה מגילת פיזיונומיה המתארת את טיבו/רוחו של האדם לפי חלקי/איברי הגוף וכמויות/יחידות האור שבהן.¹⁶⁴ **לרבי ישמעאל** ברייתא חיצונית: 'ספר תולדות אדם שמסר סוגיה שר הפנים לרבי ישמעאל לדעת בין צדיק לרשע', שהמשיכה להיערך ע"י חכמי הקבלה.¹⁶⁵

10. בין דואליזם ברוחות לערבוב והטעייה בין רוחות השגה המגוונות, לדרך האמצע

דן א 7 מגלה כי: 'וייעירני אחד מרוחות בליעל לאמר, קח את החרב והרוג בה את יוסף, ויאהבך אביך במותו'. כלומר, הבליעל הוא הרע כנגד הטוב, אלא שהוא שולט על הרוחות הרעות השונות, שפירוטן לעיל.¹⁶⁶ כך גם לוי יט 1-2 מנגיד את (כל) הטוב והרע בין תורת האל לבין מעשי הבליעל: 'ועתה בניי, שמעו כולכם, בחרו לכם את האור או את החשך, את תורת יי או את מעשי בליעל; ויענהו בניו ויאמרו לפני יי נלך ובתורתו'.

מגוון הרוחות והשגות שסוקר לעיל מסתכם לדואליזם בנפתלי ח 7: 'מצות התורה שני פנים להן, ובתבונה תמלאנה', שמדגימו בעניין המיניות עם האשה (החוקית), כדוגמה לכלל המצוות: 'כי את [לאיש] לשכב עם אשתו, ועת לפרוש ממנה לתפילתו; כי שתיהן לאלוהין הן, ואם לא תהיינה לפי סדרן, תביאנה חטא גדול לפני האדם, וכן הוא על כל שאר המצוות (8-9). הצלחה או כישלון ביישום המצוות סוכמו גם בהושע יד 10: 'מי חָכַם וְיָבֵן אֶלֶּה נְבוֹן וְיַדְעֵם, כִּי יִשְׁרִים דְרָכֵי ה', וְצַדִּיקִים יִלְכוּ בָם וּפְשָׁעִים יִפְשְׁלוּ בָם', ובקוהלת בחלוקת זמני המעשים: 'לְכָל זְמַן וְעַת לְכָל חֶפֶץ תַּחַת הַשָּׁמַיִם (השוו): פרקי אבות ג טו'.¹⁶⁷

¹⁶² וזאת לאחר שיוסף נולד דומה לנפתלי בכל (נפתלי א 9).

¹⁶³ כלל זה אינו מחייב, שכן גם אשת פוטיפר היתה יפה (צוואת יוסף ט 5); אשת יהודה (צוואת יהודה יג 5); 'נָזַם זָהָב בְּאֵף חֲזִיר, אִשָּׁה יָפָה וְסָרַת טַעַם' (משלי יא 22), ואולי גם רמז שלילי בפרשייה של אשת יפת תואר (דברים כא). חז"ל מציגים זאת כגישה יוונית/רומאית: 'חכמה מפוארת בכלי מכוער (תענית ז).

¹⁶⁴ אפשר להציע לקשר זו כמויות ומידות אלו לכמה עקרונות שהובאו בפרק הקודם, בפרט כמו שמעון ה' 1. מגילת פיזיונומיה - 4Q186

4QHorsoscope. לפירושה יחד עם מגילת המזלות 4Q318 ראו: Reading the Human Body, Popović.

¹⁶⁵ בתורת הקבלה מכונה תחום זה בשם "**חכמת הפרצוף/הפנים**", ומשויכת למשה רבינו משמות יח 21: 'וְאֵתָה תִּחְזָה מִכָּל הָעָם אֲנֹשִׁי חֵיל... ראו: **בן שרירא, חכמת הפרצוף וסימני הגוף**. השוו לממצאים מגניזת קהיר: **גרינולד, קטעים חדשים מספרות הכרת-פנים וסדר-שרטוטין**.

¹⁶⁶ השוו: 'אמר ריש לקיש: הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות' (בבא בתרא טז). אשר ז 3 גם מציין שהשטן הוא כתנין/נחש.
¹⁶⁷ קוהלת ג 1-8; פרקי אבות ג ט: 'רַבִּי חֲנִינְיָא בֶן דְּוִסָּא אָמַר: כָּל שְׂרָאָת חֲטָאוֹ קוֹדְמַת לְחֲמַתּוֹ, חֲמַתּוֹ מִתְקַדְמַת; וְכָל שְׂחֲמַתּוֹ קוֹדְמַת לְיִרְאָת חֲטָאוֹ, אֵין חֲמַתּוֹ מִתְקַדְמַת. הוּא הִיָּה אָמַר: כָּל שְׂמַעְשֵׂיו מְרַבִּין מִחֲמַתּוֹ, חֲמַתּוֹ מִתְקַדְמַת; וְכָל שְׂחֲמַתּוֹ מְרַבָּה מִמַּעֲשָׂיו, אֵין חֲמַתּוֹ מִתְקַדְמַת'.

גישה זו היא המאפיין העיקרי של אשר א'ו (וגם בבנימין ו 6-7; לוי יט 1), שמצמצם את כמות ההשפעות לתורת שתי הדרכים.¹⁶⁸ ניכר שכמה תחומים בצוואות גם מסתכמים לדואליזם: טוב (מול רע),¹⁶⁹ אמת¹⁷⁰ (מול שקר), אור (מול חושך),¹⁷¹ צדק (מול רשע),¹⁷² טהרה (מול טומאה), בשר (מול רוח).¹⁷³

אך דואליזם הניגודיות אינו פשוט, ואשר ה 1 מחלק בין 4 תכונות טובות, לבין גלישתם לתכונות רעות, תוך כיסוי המעשה הטוב, שאין בהם ברכה: 'ראו בניי, איך בכל שתי הדרכים, אחת כנגד אחת, ואחת נסתרת על ידי אחת: בעושר – אהבת בצע,¹⁷⁴ בשמחה – שיכרון, בשחוק – צער, בנישואים – פריצות [הוללות]'. אין בצוואות עוד הנגדות ישירות כאלו. ספרו של בן סירא מאופיין בהנגדות, אך סגנונו שונה.

אשר ו מטיף נגד זיוף וצביעות בין הערכים, תוך דוגמאות ומטאפורה: 'כי האנשים הטובים ישרים הם ואם גם חנפים לחוטאים, יחשבום לפני יי יצדקו; ורבים אשר ישמידו את הרשעים, שני מפעלים יעשו טוב ורע, אולם הכל טוב הוא כי עקר את הרע משורשו וישמידהו; ויש אשר ישנא חונן דל ורשע ונואף וצם, גם לזה שני פנים ואולם כל המפעל טוב הוא, כי הולך הוא בדרכי יי, אשר לא יקבל את הנראה טוב כטוב באמת; ויש אשר לא יחפץ לראות ימים טובים עם הוללים, למען אשר לא ינבל את פיו, ונפשו יגאל, גם לזה שני פנים והכל טוב הוא; כי אלה לצבאים ולאילות ידמו, כי בהיותם פראים כטמאים ידמו ובאמת טהורים הם כי קנאו ליי וילכו בדרכיו, וינזרו מכל אשר צוה אלהים בחקותיו, כי שנאו ויבדל בין הרע ובין הטוב'.¹⁷⁵ שנאת הרע שהוא מעורבב, מזכירה את ההטפה של אליהו הנביא: 'עַד מָתַי אֶתֶּם פְּסָחִים עַל שְׁתֵּי הַסְּעִפִּים' (מל"א יח 21). האזהרה מעונש כפול לבעלי הצביעות הכפולה, אינה מפרטת אם ואיך גם בני האדם יודעים זאת, שהרי רוב דברים אלו, כדברי ירמיהו יז 9-10: 'עֵקֶב הָלַב מִכָּל וְאָנֵשׁ הוּא מִי יִדְעֵנוּ; וְאֵי יִי חֶקֶר לֵב בְּחֶן כְּלִיּוֹת וְלִתְת לְאִישׁ כְּדָרְכּוֹ [כְּדָרְכּוֹ] כְּפָרִי מֵעֲלֵיוֹ'. רמז לכך באשר ד' ה', שגם מפרטת, מגדירה ומזהירה מעקרונות ודוגמאות של צביעות הערבוב המטעה בין הערכים

¹⁶⁸ להרחבה: דה יונגה, שתי הדרכים.

¹⁶⁹ הפסוק המייצג ביותר לכך הוא מסרך היחד א 4-5: 'לעשות הטוב והישר לפניו כאשר צוה ביד מושה וביד כול עבדיו הנביאים ולאהוב כול אשר בחר ולשנוא את כול אשר מאס, ולרחוק מכול רע ולדבוק בכול מעשי טוב'. במקרא צירוף כתובים בה התייחס לה לבדו (שמות כג 7; דברים יא 22 ודומיהם), ומקבילות יש בגד 2; אשר ג 1-2; בנימין ח 1. ראו גם באיגרת פאולוס יב 9: 'מתעבים את הרע ודבקים בטוב.

¹⁷⁰ השוו: 'לדבוק באמת ברינתך' (הודיות טז 7).

¹⁷¹ האור והחושך הם מושגים שהתקבלו כמאפייני עדת קומראן, זהו אף שמה הנרדף של מגילת המלחמה לצד אזכורים רבים יחסית למקרא וספרות בית שני. לפי חנוך ב (הסלאבי) יא 7-14 האור הינו האידאה של הבריאה ונמצא מעל כל, וכן בחזון עזרא ד 40 ובראשית רבה יב ו. ישעיה ל 26 מתאר אור ראשוני שחזק שבעתיים מהשמש שיגיע באחרית הימים שמצוין גם בהודיות טו 27. האר"י המשיך לביטוי המפורסם: 'אור עליון פשוט ממלא כל המציאות, והוא הנקרא אור אין סוף' (עץ חיים, שער א, ענף ב). [להרחבה ראו: הערות למאמרו של קיסטר - 'על הרע ועל הטוב, הבסיס התאולוגי של עדת קומראן. בין 'אורתם לדואליזם במגילות קומראן.](#)

¹⁷² מושגים אלו קרובים לאור ולחושך שבמגילות קומראן. מלכירשע הוא דמות רוחנית עתידיים למלחמת אחרית הימים, כנראה מולו מלכיצדק, עליו יש מגילת פשר (11Q13) [קומראן, החיבורים העבריים ב', עמ' 279-280].

¹⁷³ לפי אפל, תאולוגיה ואמונה יהודית בצוואות, בצוואות בני יעקב אין ניגוד בין החומר והרוח. ראו גם ליכט, הודיות, עמ' 35 הערה 8. מענין להשוות לגשמי מול רוחני ב בר-אילן, דברי גד החוזה, עמ' 248; משלי המידות ו 15: 'העוסק לבנות גשמו – יהרוס רוחו ונשמתו'.

¹⁷⁴ ראו פרק בעניין.

¹⁷⁵ פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 68, סבר שצוואת אשר חריגה ומורה על שנאת הרשע, אך איני רואה כך את הדברים.

שהיתה מוכרת בעולם העתיק¹⁸⁴ ובחז"ל¹⁸⁵ לכאורה זוהי סתירה לקביעה הדטרמיניסטית והגזרה קדומה האמורה לעיל.

ד. דימיון ושוני; ניגודיות; צביעות

11. ניגודים במקומות שונים בצוואות:

11.1 סתירה בנוגע להיתר הכעס:

מחד, הכעס מגונה לחלוטין בעיקר ע"י שמעון ודן (כמפורט בפרק בעניין), אך מאידך, יהודה ז' 5, 7 מציין שנלחם בקצף, ורומז שבזכות כך ניצח במלחמה: 'ויהי כאשר גידפוני ואקצף וארוץ אליהם אל ראש ההר, והמה ירו בי אבנים וחצים... ונתנפל עליהם בקצף וינוסו כולם, ויבאו בדרך אחרת אל אבי, ויתחננו לפניו, ונכרות אתם ברית שלום'. דברים אלו עולים עם תיאור דן ג' 5, שכוח האדם מתחזק כאשר הוא כועס: 'ואם גם יחלה הכועס, והיה לו כח פי שנים בכעסו, כי הכעס יעזר תמיד בעשות רשע'.

11.2 הסתירה שבין הזנות לגאווה שנגד זנות:

בעוד לפי ראובן ד' 11 טוען: 'אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו', יהודה יג' 3 מציג עמדה שאינה עולה עם אמירה זו, לפיה ישנו כוח רוע עצום שכמכריע את האדם, ואינו קשור לזנות: 'כי גם אנכי התפארתי, אשר במלחמות לא פתני מראה אשה יפת תאר, ואחרף את ראובן אחי על דבר בלהה אשת אבי, ורוח הקנאה והזנות ערכו לנגדי מלחמה, עד אשר שכבתי עם בת שוע הכנענית ועם תמר כלתי'.¹⁸⁶ יוצא שרוח הזנות (והקנאה) פועלת גם כאשר נלחמים בזנות בגאווה עצמית של תוכחה, וזאת למרות שהכוונה טובה, ואין כוונה של זנות בתוכחה. מזכיר את הפתגם העממי: 'הדרך לגיהנום רצופה כוונות טובות'.

11.3 הדאגה לעני ולחלש כסותרת את העבדות למפסידים במלחמה:

¹⁸⁴ מבוודהה: מְהִימָא פְּטִיפְדָא ו"הדרך כפולת שמונה"/"המתומנת הנאצלת". אריסטו, אתיקה מהדורת ניקומאכוס (תירגם מיוונית - י"ג ליבס, ירושלים תשל"ג, פרקים- ד ה'; ה ח').

¹⁸⁵ **כנון**: תוספתא חגיגה ב ה': 'ועוד קישלו משל למה הדבר דומה? לאסתרטא [רחוב] העוברת בין שני דרכים, אחד של אור [אש], ואחד של שלג. הטה לכן נכונה באור, הטה לכן נכונה בשלג. מה עליו על האדם? להלך באמצע, ובלבד שלא יהא נוטה לא לכן ולא לכן'; ירושלמי חגיגה ב א, ע"ז ע"א: 'התורה הזו דומה לשני שבילים, אחד של אור ואחד של שלג. היטה בזה מת באור, היטה בזו מת בשלג. מה יעשה? יהלך באמצע'. הרמב"ם ידוע אימץ גישה זו, תוך הדגשות על חסידות הנוטה לקצה הטוב, ושני חריגים לכלל (ענווה ומינניות) הלכות דעות ה א. עם זאת, המונחים שהרמב"ם כינה את מידות האמצע תואמים במקצת למידות הנפש: הסתפקות, נחת, סלסול, גבורה, נדיבות, מתינות, סבלנות, בושת פנים. מונחים ותיאורים רבים ושונים הובאו בפרשנות היהודית מספרות בית שני ועד היום. במגילת סרך היחד מובא הוראות התנהגות לחברי עדת קומראן, ונראה שבה יש חלוקות התנהגות (ובכללם מידות) שונה ליריביהם (דורשי החלוקות למשל; השוו ליחס לנכרים בפרק בענין). מסורות דומות יש במסכתאות חז"ל העוסקות במוסר ובמידות: פרקי אבות, דרך ארץ זוטא ורבה, כלה רבתי, ובעיקר המתייחסות לחכמים ולחסידים.

¹⁸⁶ השוו: 'בְּזָ לְרַעְהוּ חֶסֶר לֵב, וְאִישׁ תְּבוּנוֹת יִחְרִישׁ (משלי יא 12); 'יְרַשֵׁעַד פִּיד, וְלֹא אָנִי, וְשִׁפְתֵיךָ יַעֲנֵנוּ בְּךָ (איוב טו 6); 'מִנְתָּ וְחִיִּים בְּנֵד לְשׁוֹן' (משלי יח 21).

רבים היגדי המוסר בצוואות (לצד בספרות התורנית בכלל) המורים על עזרה ורחמים לעני ולחלש, ובכלל זה לנכרים (ראו פרק בעניין). אלא שכמה מבני יעקב מציינים שכאשר נכרים-אויבים הפסידו להם במלחמה, הם הפכו אותם לעבדיהם.¹⁸⁷

דברים דומים ציינתי בפרק הקושיות על יוסף, כאשר גזר נטילת רכוש והגלייה של תושבי מצרים (לפי בראשית מז 19).

מאידך, זוהי גישה מקראית (וכך אין הקושיה בפרט לצוואות).

11.4. השכר לבני אשר: רק תבואה או מכל דבר?

אשר ה 5 מציינ לבניו: 'כי לא ינתן לכם חלק אחר מלבד משמני הארץ, אשר פריה בעמל תוציאוי'.¹⁸⁸ אמנם אין סתירה מפורשת לכך בצוואות, אך:

- במקרא יש הרבה ברכות גמול ושכר לעם ישראל שישמרו את התורה.

- יתכן בניגוד לעיקרון הנתינה האישי שמתוגמל בהתאם משמיים (זבולון ו 6 המובא לקמן).

12. הוראות בצוואות המנוגדות (לכאורה) להיגיון הישר:

נפתלי ח 10: 'ואתם בני היו חכמים ונבונים באלהים, כי ידעתם את דרך מצותיו ואת חוקי כל מעשה למען יאהבכם יי'.

12.1. עיקרון הנתינה האישי שמתוגמל בהתאם משמיים:

לכאורה עיקרון התגמול שמציינ זבולון ו 6: 'ועל כן מלאני יי דגים לרוב, בצאתי לצוד צייד, כי כל אשר יחלק עם רעהו, הרבה מונים יקבל מאת יי', מנוגד לעיקרון של שכר לפי יחס העבודה והתפוקה המודגש בצוואות (ובבן סירא) לעבודת האדמה, וכן במשלי לחריצות העבודה בכלל, כאשר בן סירא מחדד את שיטת החיסכון להתעשר.¹⁸⁹

¹⁸⁷ יהודה ז 4-8: 'ונקרב אל תמנה מקום שם אצור כל רכוש המלכים אויבינו... ולא עשינו להם רעה ויהיו לנו למס ונשב להם את כל שללם'; ט 4-7: 'ונרדף את בני עשו, ולהם עיר בצורה חומת ברזל ושערי נחשת, ולא יכלנו לבא בתוכה, ונשם עליה מסביב ונצר עליה... ויתחננו אלינו בדברי שלום, ונועץ עם אבינו ונשם אותם למס'; יוסף יח 3: 'והנה ראיתם כי בענותי ובארך רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה ויי נתנם לי לעבדים'. ישנם דוגמאות נוספות של מלחמות בהם בני יעקב לקחו את שלל המפסידים האויבים.

¹⁸⁸ בהקבלה לברכת אשר בדברים לג 24: 'טוֹבֵל בְּשֶׁמֶן רָגְלוֹ'.

¹⁸⁹ בן סירא ז 10 מציינ רק בנוסח היווני: 'אל תשנא עבודה קשה, ועבודת האדמה מעליון נבראה. **בן סירא מחדד את שיטת החיסכון להתעשר: '?!'** בבן סירא ניתן למצוא הרבה פסוקים שקרובים למנוגדים, כמו: 'לֵלֵב קִטֹן לֹא נֶאֱמָר עֲשֶׂר, וּלְאִישׁ רַע עֵינֵי לֹא נֶאֱמָר חֲרוּץ' (יד 3).

עיקרון זה קרוב לדברים טו 10: 'נתון תתן לו, ולא ירע לך בְּתִתְּךָ לוֹ, כִּי בְּגִלְלֵךְ תִּדְבֶּר הַזֶּה יִבְרָכְךָ יי
אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֶׂיךָ וּבְכָל מַשְׁלַח יְדֶיךָ'.¹⁹⁰

13. דימיון ושוני בין הבריות, למרות ההשפעות הזהות:

נפתלי ב 7: 'וכאשר הבדל בין אור לחשך בין ראייה לשמיעה, ככה הבדל גם בין איש לרעהו ובין אשה לרעותה, ואין אשר יאמר כי ידמו אחד לשני בפניהם או בדעתם'.

בן סירא לג 10-15: 'ואף בני אדם כלם יחדיו מחומר נבראו ומעפר דם נוצר; ויי בחכמתו הבדיל ביניהם והפלה דרכיהם; מהם ברך וקדש והקריב אליו ומהם השפיל והכניע; כחמר ביד היוצר בני אדם ביד עושמו; טוב לעמת רע וחיים לעמת מות אור לעמת חשך וצדק לעמת רשע; שור בכל מעשה אלהים כלם שנים שנים זה לעמת זה'.

הרעיון של פסוקים אלו מצוי גם במקומות אחרים בספרותנו העתיקה, בודאי בהשפעת ב"סו הש יצירה פ' ו': 'גם כל חסך זה לעומת זה עשה האלהים טוב לעומת רע ו צוואות בני יעקב, אשר א ד ה : 'ועל כי הכל שנים שנים הם זה לעומת זה. כי שתי דרכים הן הטוב והרע" וכ ! מדרש תמורה פ * א : 1 יברא כל העולם שנים שנים זה תמורת זה וזה כנגד זה ... לולי מות לא נקרא חיים ... אילולי חיים לא היה מות" וכ ו סיב : יוכל מה שברא בתמורה בראו ... ואילולי שלום לא היה רע ואילולי רע לא היה שלום" וכי ... "ואם אין טהרה אין טומאה ואם אין טומאה אין טהרה ... אם אין צדיק אין רשעי וכי .

חנוך ב פיג 46: 'וכמו שנה נכבדה משנה, כן נכבד אדם מאדם'.

ה. חטאי בני יעקב בבראשית ובצוואות השבטים

14. החטא המרכזי – ניסיון הריגת יוסף ומכירתו, והעונש בעקבותיו

למעשה החטא המרכזי בצוואות (ובהתאמה בספר בראשית), מכירת יוסף, אינו ממש חטא שעומד בפני עצמו, אלא הוא פעולת הצלה של יהודה, בעיקר מידי שני אחיו שרצו להורגו, אם כי חז"ל מגנים אותו בעניין.¹⁹¹

החטא המרכזי הוא ניסיון הריגת יוסף, כשהרקע לכך הוא חטא השנאה אליו והקנאה כלפיו, כשבכלל זה סירובם לקבל את חלומותיו, בעוד יעקב אביהם 'שָׁמַר אֶת הַדְּבָרִי'.¹⁹² חטא נוסף שנשפח לחטא

¹⁹⁰ בדומה: 'יש מִפְּזָר וְנוֹסֵף עוֹד, וְחוֹשֵׁף מִיֶּשֶׁר אֶף לְמַחְסוֹרִי (משלי יא 24). יש הבטחה לגמול גם למעשר, אך הוא מיועד ללויים ועניים בלבד.

¹⁹¹ סנהדרין ו ב: 'כל המברך את יהודה הרי זה מנאץ'; בראשית רבה פה ג: 'כל מי שהוא מתחיל במצוה ואינו גומרה קובר את אשתו ואת בניו. ממי אתה למד, מיהודה. "ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע" וגו', היה לו להוליכו על כתיפו אצל אביו. מה גרם לו, קבר אשתו ובניו'.
¹⁹² בראשית לו 11.

המכירה, הוא שבועת האחים - לא לספר את המכירה ליעקב אביהם.¹⁹³ בספר חנוך ו 6 מוזכר חרם דומה, כאשר 200 מלאכים נשבעו להסתיר את רצונם לקחת את נשות הארץ (ולכן נקרא שם המקום 'חרמוני').

על אף מרכזיות זו של החטא בצוואות ובספר בראשית, אין המקרא רומז על עונש קולקטיבי או ספציפי לאחים (בבראשית טו 13 מובאת נבואת העבדות לאברהם, אך היא חסרת נימוק).¹⁹⁴ לפי היובלים לד, היום שבו שמע יעקב על מות בנו יוסף והתחיל להתאבל, הוא מועד יום הכיפורים. נפתלי א 10 מציין במפתיע שדווקא יוסף הוא האחראי לגלות מצרים.¹⁹⁵ לעומתו, יוסף מסנגר שהירידה למצרים היא תכנון טוב של האל.¹⁹⁶ מדרש שוחר טוב על תהילים י, ומדרש רבה אסתר ז 25, פירשו שהירידה למצרים היא העונש על חטא מכירת יוסף לעבדות.¹⁹⁷ בפיט ליום הכיפורים, במדרש אלה אזכרה, ובמדרש משלי (בובר) א יא, החטא הזה הובא כסיבת עשרת הרוגי מלכות, **והרמב"ן בכלל סבר שירידת אברהם אבינו למצרים, היא סיבת גלות מצרים.**¹⁹⁸

זבולון ה 4 מחדש כי ניתן עונש קולקטיבי, לפיו בני השבטים מתו בגלל חטא מכירת יוסף לעבדות.¹⁹⁹ עניין זה תמוה, שכן דווקא שניים מבני יעקב שמתו בניהם, הם שני השבטים שהשתתפותם בחטא

¹⁹³ זבולון א 5-6; בראשית לו 32: 'וַיִּשְׁלְחוּ אֶת קַתְנֵת הַפְּסִים, וַיָּבִיאוּ אֶל אַבְיָהֶם, וַיֹּאמְרוּ, זֹאת מִצְאָנוּ: הַכֶּר נָא, הַכְּתִיב בְּנֶךְ הוּא – אִם לֹא.'

¹⁹⁴ 'יָדַע תִּדַע כִּי גַר יִהְיֶה זְרָעֶךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם, וְעַבְדוּם וְעָנוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה.'
¹⁹⁵ בנוסח העברי: 'לפי שידעתי שעתידין בני יוסף לסור מאחרי ה'אלוהי אבותם, ולהחטיא את בני ישראל, ולהגלותן מעל הארץ הטובה בארץ לא לנו, כאשר גלינו על ידו לשיעבוד מצרים.'

¹⁹⁶ בראשית נ 20: 'וְאֹתָם חֲשַׁבְתָּם עָלֶיךָ רָעָה, אֱלֹהִים חֲשַׁבָה לְטָבָה, לְמַעַן עֲשֶׂה כִּיֹּם הַזֶּה לְהַחֲלִית עִם רַבִּי; מִדְרַש תְּהִלִּים [בובר] ק"ה, ה [עמ' 450-451]: 'אמר ר' פנחס הכהן... משל לפרה שהיו מבקשין למשוך אותה למקולין [=בית מטבחים] שלה, ולא היתה נמשכת. מה עשו? משכו בנה תחלה, והיתה רצה אחוריו. כך קודם שבא יעקב למצרים, כמה מנגנאות נעשו, שיעשו אחי יוסף כל אותן הדברים, כדי שירד יוסף למצרים, ואחרי כן ירד יעקב אחריו למצרים.. אמר ר' יהודה בר נחמני בשם ר' שמעון בן לקיש ראוי היה יעקב לירד במצרים בשלשלאות של ברזל, ועשה הקדוש ברוך הוא כמה מנגנאות [=תחבולות] כדי להורידו בכבודו, לכך נאמר: 'ויקרא רעב על הארץ, וכל כך למה: 'ויבא [יוסף] [ישראל] מצרים' (תהלים קה 23); תנחומא [בובר] וישב ט"ו (כרך א עמ' 185): 'ויוסף הורד מצרימה... למה הדבר דומה: לפרה שהיו מבקשים להכניסה למקולין, ולא היתה מבקשת ליכנס. מה עשו? נטלו בנה (לבית המזבח) והכניסוהו למקולין, והתחיל בנה גועה, ונכנסה אמו אחריו שלא בטובתה. כך יעקב אבינו ובניו היו הפרה... ויוסף ירד תחלה למצרים, לקיים גזירה שנגזרה על הזקן, שנאמר: 'ועבדום וענו אותם וגו' (ט"ו, יג). והיה יעקב מתירא לירד. מה עשה הקדוש ברוך הוא? הוריד יוסף למצרים, ומשך לאביו שלא בטובתו, לכך נאמר 'ויוסף הורד מצרימה.'

¹⁹⁷ 'אמר ר' חנין, אמר הקב"ה לשבטים, אתם מכרתם אותנו לעבד שנאמר (קה 17) "לעבד נמכר יוסף", חייכם שאתם קורין בכל שנה ושנה, עבדים היינו לפרעה במצרים, לעומת זאת יהודה יב 12: 'ואחרי כן באנו מצרימה, אל יוסף מפני הרעב. עונשים נוספים על החטא: בזוהר (פרשת תולדות קעד') מובאת הסיבה לעונש זה: 'בשביל אותה החרדה שהחריד יעקב לאביו נענש יעקב בעונש של יוסף'; 'אמר להם לשבטים, אתם מכרתם את אחיכם מתוך מאכל ומשתה, כך אני אעשה לכם, הדא הוא דכתיב והמלך והמן ישבו לשתות.'

¹⁹⁸ פירושו על בראשית יב 10.
¹⁹⁹ 'כי בני אחיי חלו וימותו על דבר יוסף, כי לא רחמו בלבבם, ובניי נשמרו מכל חולי כאשר ידעתם'. ראו גם דבריו בג 1-2: 'ובכסף שכרו לא היה לי חלק בניי, כי אם שמעון ודן וגד ובניהם.'

מכירת יוסף לעבדות היתה חלשה או לא ברורה: יהודה, שאמנם מכר את יוסף, אך בכך הציל אותו מהריגה; ²⁰⁰ ונפתלי, שמעורבותו בחטא יוסף לא מוזכרת. ²⁰¹

על חטאי השנאה שקדמה לחטא המרכזי, שמעון ב' 12 וגד ה' 11 מציינים כי נענשו בגופם בגלל שנאתם את יוסף. ²⁰²

15. האם הרקע לחטא מכירת יוסף מצדיק את קנאת האחים?

חטאם של אחי יוסף הוא תוצאה של קנאה מכמה פעולות לא שוויוניות נגדם: הוצאת הדיבה; ²⁰³ אהבה יתרה של יעקב; ²⁰⁴ לבוש מיוחד; ²⁰⁵ שני חלומות שמציגים את אחי יוסף פחותים ממנו. ²⁰⁶ לפיכך, מתבקשת השאלה - האם יש הצדקה או לפחות הבנה לקנאתם של האחים (ולא לחטא עצמו, ניסיון ההריגה והמכירה, שברור שאין לו שום הצדקה)?

בדברי בני יעקב בצוואות, אין אמירת הצדקה לסוג כלשהו של קנאה. כזו יש רק בבן סירא לח' 23: 'קנאת סופרים, תרבה חוכמה', ובתורה ישנה קנאה לאל שמבורכת. ²⁰⁷ **אדרבא, המגמה בצוואות היא לריבוי אהבה, חמלה וויתור.**

16. חטאים נוספים של בני יעקב שאינם מוזכרים בספר בראשית

בצוואות מפורטים בהרחבה חטאים שמוזכרים בספר בראשית. בהרחבות אלו נכללים לעיתים חטאים נוספים, כגון שכרות שקדמה לחטא מיני, וכגון יצרים/רוחות רעות שבעצמם הם חטא.

להלן רשימת חטאים חדשים, שאינם מוזכרים אף כנספחים לסיפורים בספר בראשית:

²⁰⁰ בראשית לו' 26: 'וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל אֶחָיו - מַה בָּצַע כִּי נִהְרַג אֶת אֶחָיו, וְכִסִּינוּ אֶת דַּמוֹ'. יהודה יט' 2 אף מציינ סיבה אחרת: 'בעקב הכסף מתו לי בניי, ולולא שבתי נכנעתי, ולולא תפלות יעקב אבי, כי אז ערירי הלכתי למות'. יש לציין כי אמירתו של ראובן: 'אֶת שְׁנֵי בְנֵי תַמְיִתִּי (בראשית מב' 37), שדומה לאמירתו של יעקב: 'עַם אֲשֶׁר תִּמְצָא אֶת אֱלֹהֶיךָ לֹא יִחְיֶה' (בראשית לא' 32).

²⁰¹ יובלים מד' 28: 'זוה שמות בניהם אשר באו עמים למצרים - בני דן, חושים וסמון ואסודי ואיכה וסלומון ששה; וימותו במצרים בשנת בואם, ויותר לדן חושים לבדו; ואלה שמות בני נפתלי - יחצאל וגוני ויצר ושלם ואווי; וימות אווי, אשר נולד אחרי שנות הרעב, במצרים'.

²⁰² שמעון ב' 12: 'וַיֹּאסְרֵנִי יְיָ וַיִּמְנַע מִמֶּנִּי אֶת חוֹזֵק יָדִי, כִּי יִבְשֶׁה יָד יְמִינִי שִׁבְעָה יָמִים'; גד ה' 12: 'וּכְאֲשֶׁר נִקְשָׁה כְּבִדִּי בְלִי רַחַם עַל יוֹסֵף, כִּן עֹנִינִי גַם אֲנִי בְלִי רַחַם בְּכַבְדִּי, וְאֲשַׁפֵּט אֶחָד עֶשֶׂר חֹדֶשׁ, כַּמִּסְפַּר הַיָּמִים אֲשֶׁר שָׁנֵאתִי אֶת יוֹסֵף עַד אֲשֶׁר מִכְרוּהוּ'.

²⁰³ בראשית לו' 2: 'וַיֹּבֵא יוֹסֵף אֶת דְּבַתָּם רְעָה אֶל אֲבִיהֶם'.

²⁰⁴ שם 3: 'וַיִּשְׁרָאֵל אֶהָב אֶת יוֹסֵף מִכָּל בְּנָיו, כִּי בֶן זָקִינִים הוּא לוֹ'.

²⁰⁵ שם 3: 'וַיַּעֲשֶׂה לוֹ כְּתֹנֶת פְּסִים'. אין לכך אזכור בצוואות.

²⁰⁶ שם 5, 9: 'וַיִּחְלַם יוֹסֵף חֲלוֹם וַיַּגִּד לְאֶחָיו וַיֹּסְפוּ עוֹד שְׁנֵא אֹתוֹ, וַיִּחְלַם עוֹד חֲלוֹם אַחֵר.. וַיִּקְרָאוּ בּוֹ אֶחָיו'.

²⁰⁷ במדבר כה' 11: 'וַיִּפְתַּח סוּף אֶלְעָזָר בֶּן אֶהֱרֹן הַכֹּהֵן הַשֵּׁיבִי אֶת חֲמַתִּי מֵעַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, בְּקִנְאוֹ אֶת קִנְאֹתִי בְּתוֹכָם, וְלֹא כְלִיתִי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּקִנְאֹתִי, מִכָּאֵן הִלְכָה בְּחַזְיִל: 'הַגּוֹנֵב אֶת הַקְּסוּוֹת וְהַמְקַלֵּל בְּקוֹסֵם וְהַבּוֹעֵל אֶרְמִית, קִנְאִין פּוֹגְעִין בּוֹ' (סנהדרין טו' ו); מל"א יט'

10: 'וַיֹּאמֶר [אלהו] קנא קנאתי ליי אלהי צבאות, כי עזבו בריתך בני ישראל, את מזבחתך הרסו ואת נביאיך הרגו בחרב, ואנתר אני לבדי ויבקשו את נפשי לקחתה; משלי כג' 17: 'אל קנא לבך בחטאים, כי אם בקראת יי כל היום'. בבא בתרא כא ע"א כנראה העתיק את הפתגם מבן סירא לח' 23.

- 16.1. חטאו של יהודה בתאוות הבצע והשכרות, שהביאו לחיתון עם בת שוע הכנענית.²⁰⁸
- 16.2. חטאו של זבולון א 4 במחשבה.²⁰⁹
- 16.3. זבולון ז 2 מציין: 'ראיתי איש בצרה ערס בקרה, ויכמרו רחמי עליו, ואגנוב בגד מבית אביו, אתנהו בסתר לאביון', ודבר זה מובא כזכות ולא כחטא.²¹⁰
- 16.4. חטאו של הסריס במרמת מחיר מכירת יוסף לעבדות.²¹¹

1. הסיבה הרוחנית והחטא הפנימי המרכזי: שנאת יוסף; והתיקון - אהבת החינם וחוסר ביוש

17. תכונות השנאה

היגד מוסר שחוזר בכמה מבני יעקב, הוא אהבת הרע, וכנגדו – איסור השנאה.²¹² גד ג 1 מציינה כחמורה ביותר: 'ולא תתעו אחרי רוח השנאה, כי היא הרעה בכל מעשי בני האדם'.

17.1. מאין נובעת השנאה?

לפי גד א 9, השנאה נובעת מכעס: 'ואנוכי קצפתי על יוסף בגלל זאת [דיבת יוסף על אחיו], עד יום בו נמכר; ורוח שנאה הייתה בי, ולא חפצתי לדעת את יוסף, לא לשמע אוזן ולא למראה עיניים, כי הכלימנו בפנינו באמרו - כי אכלנו את הטלאים'. גם מדן ב 4-5 טוען בדומה: 'כי רוח הכעס יאחזהו ברשת תעותעים, ויעוור את עיניו, ובכזב יחשיך תבונתו, ויראהו כל - על פי דרכו הוא;²¹³ ואל מי יפנה את עיניו, הלא אל אחיו, בשנאת לבב - למען קנא בו'.²¹⁴

סיבה נוספת הגורמת לשנאה היא: 'ואם תריב באיש, אל תגלה לזר סודכם, פן ישנאך ונהפך לך לאויב' (גד ו 5).²¹⁵

²⁰⁸ ח 2: 'ויהי כאשר הלכתי אליו, וארא את בן שוע מלך עדלם, וידבר עמינו ויעש לנו משתה, ובחמי ויתן לי את בת שוע בתו לאשה'; יג 6-7: 'והיין הטח את עיניי, והחשק החשיך את נפשי; ואנכי חשקתי בה ואשכב עמיה, ואעבור מצות יי ומצות אבי ואקחה לאשה'; יד 6: 'וכאשר שתיתי יין, לא הדרתי את מצות אלהים, ואקח אשה כנענית'; יז 1: 'ועתה אצוכם בניי אל תאהבו כסף, ואל תביטו אל יפי הנשים, כי גם אנכי על ידי הזהב ויפי המראה נתעיתי אחרי בת שוע הכנענית'.

²⁰⁹ ולא ידעתי כי אחטא מימי, מלבד במחשבותיי. עם זאת, לא ברור באיזה מחשבות החטא, וכמה.
²¹⁰ לדעת התלמוד (ברכות מז ע"ב; באבא קמא צד ע"א; סוכה לע"א) 'מצווה הבאה בעבירה' (קיום מעשה מצווה שהתאפשר בעקבות עבירה שקדמה לו) אינו נחשב למעשה מצווה, ולא יצא בו ידי חובת המצווה. אסמכתא לכך נלמדת ממלאכי א 13: 'וְהִבְאֵתֶם גְּזוּל נְאֻת הַפֶּסֶחַ וְנְאֻת הַחֹלֶה; וְהִבְאֵתֶם אֶת הַמִּנְחָה הָאֲרָצָה אוֹתָהּ מִיָּדְכֶם: אָמַר יי'; ישעיהו סא 8: 'כִּי אֲנִי יי אֶהֱבֶה מְשֻׁפָּט, שֶׁנָּא גְּזוּל בְּעוֹלָה'.
עם זאת, 3 הדוגמאות מהתלמוד עוסקות במצוות שבין אדם למקום מהתורה, וזבולון ז 2 עוסק בחסד שבין אדם לחברו, בדומה לשאלה העממית: 'האם מותר לנהוג כרובין הוד?'

²¹¹ יוסף טז 5: 'וילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן'.

²¹² יששכר ה 2, 6, זבולון ח 5, גד ו 3-1, 7, אשר ב 3-4, יוסף יא 1, יז 3-5, בנימין ג 3, ח 1.

²¹³ בדומה: 'והיה כי יכעס האיש, ויאמין כי צדק בכעסו' (דן ד 4).

²¹⁴ השו: 'שְׁנָאָה תִּעָרַר מִדְּנִים' (משלי י 12).

²¹⁵ השו: 'רִיבָדָּ רִיב אֶת רֵעֵד, וְסוּד אַחַר אֵל תִּגְל; פֶּן יִחְסְדָד שְׁמַע, וְדָבַדָּד לֹא תִשׁוּב' (משלי כה 9-10).

17.2. מה השנאה גורמת?

לפי גד 2-3 השנאה גורמת להיפוך בהבחנת המציאות: 'כל אשר יעשה האדם - יתעב השונא, כי יעשה את חוקות ה - לא יהללוהו, וכי יירא מפני ה וצדק ירצה - לא יאהבוהו';²¹⁶ אמת יבזה, במאושר יקנא, דיבת עם יחבב וגאוה יאהב, כי השנאה תעוור את נפשו, כאשר ראיתי גם אנוכי ביוסף', וכך גם בה 1: 'רעה היא השנאה, כי היא תמיד עם כזב תתחבר, ונגד האמת תדבר, תשים קטון לגדול, חושך לאור, מר למתוק תקרא'.²¹⁷

לפי גד ו 2: 'כי בפני אבי דיברתי את יוסף לשלום, וכאשר יצאתי מאת פניו, ותחשך השנאה את תבונתי, ותרגז את נפשי להמיתו'. תהילים כח 3 אומר בדומה: 'אל תמשכני עם רשעים ועם פעלי און, דברי שלום עם רעיהם ורעה בלבבם', וכן משלי כ 26: 'תכסה שגאה במשאון, תגלה רעתו בקהל',²¹⁸ דבר שהתקיים לגד ואחיו במצרים.

לפי בנימין ז', העונש על שנאת וקנאת אחים כקין, היא שבעה עונשי חרב רעה. דבריו אלו קרובים לסיבת חורבן בית שני לפי חז"ל: 'שנאת חינם' (יומא ט ע"ב). אם כי צוואת לוי טו 1 מציינת את חורבן המקדש בגלל פשעים אחרים שבפרק יד, אך אלו קרובים לסיבות שחז"ל מציינים את חורבן בית ראשון.

17.3. הכוונה למניעת שנאה

מלבד כאמור ההיגדים הכלליים לאהבה כנגד השנאה, גד ה 2 נותן הכוונה ממוקדת: 'יושר לבב, יגרש שנאה', וכן בו 3: 'וכי יחטא לך איש, ודברת אליו לשלום, וזרית הלאה את חמת השנאה, ולא תשכין בנפשך ערמה'.

במשלי י 12 מצוין: 'על כל פשעים תכסה אהבה', ודברים דומים מציינים עדת קומראן: 'להוכיח איש את רעהו באמת וענוה ואהבת חסד לאיש. אל ידבר אלוהיהי (=אל אחיהו) באף או בתלונה או בעורף [קשה או בקנאת] רוח רשע, ואל ישנאהו [בעורף] [ת] לבבו' (סרך היחד ה 24 – ו 1).²¹⁹

17.4. היתר מקומה המוצדק של השנאה

אשר ד 3: 'ויש אשר ישנא חונן דל ורשע ונואף וצם, גם לזה שני פנים, ואולם כל המפעל טוב הוא, כי הולך הוא בדרכי יי, אשר לא יקבל את הנראה טוב כטוב באמת'.

²¹⁶ השוו: 'שמעו דבר יהוה החרדים אל דברו אמרו אחיכם שנאיכם מנדיכם' (ישעיה סו 5).
²¹⁷ השוו: 'הוי האמרים לרע טוב ולטוב רע שמים חשך לאור ואור לחשך שמים מר למתוק ומתוק למר' (ישעיה ה 20).

²¹⁸ וכן: 'מכסה שגאה שפתי שקר' (משלי י 18).

²¹⁹ ובקירוב גם: 'תשימנו מדון לשכנינו, ואיבינו ילעגו למו' (תהילים פ 7).

דן ה 1 מתיר את השנאה: 'ושנאו כזב', בדומה לתהילים צו 10: 'אהבי יי - שנאו רעי'.

דברים דומים מובאים בתהילים: 'הלוא משנאיך יי אשנא, ובתקוממיך אתקוטט' (תהילים קלט 22); 'ראיתי בגדים ואתקוטטה, אשר אמרתך לא שמרו' (קייט 138); 'עם חסיד תתחסד, עם גבור תתמם. עם נבך תתבר, ועם עקש תתפל' (יח 16-17, ומקבילה בשמ"ב כב 27-27).

17.5. אהבה

עיקרון אהבת הרע מודגש בצוואות²²⁰ תוך הרחבה בדוגמאות ויישום על יוסף שסלח לאחיו. לעיתים האהבה כוללת את הנכרי,²²¹ וכן את החוטאים והרשעים.²²² בכך הצוואות מבקשות ללמד את הקורא לסלוח לחטאי אחיו ורעיו, הן מעיקרון קל וחומר יחסית לחטאים.²²³

ידועים דברי הלל ועקיבא (ימה ששנא עליך,²²⁴ 'זהו כלל גדול בתורה'), עד לאהבת האויב לפי ישו (מתי ה 43-44). לכאורה אלו פירושים למקרא: 'ואהבת לרעך כמוך'. כנראה מסורות אלו גם הגיעו מטוביה ד 15 [נוסח קצר]: 'בני! שים לבך לכל מעשיך. ואשר תשנא לנפשך - לא תעשה לאחרים', והעיקרון כאמור בנפתלי. המורכבות עולה בנוגע לסייגים לאהבת החינם, והאבחנה ודין לאהבת נפש לצדיק (בנימין ה 5-4).²²⁵

בדברי גד החוזה ח קצג נאמר: 'כי אם אתם אוהבים את הנעשה, אות היא שתאהבו את להעושה'.

17.6. הקבלות בספרויות קרובות של אהבה ושלו

ספר יובלים מו 1-2 מתאר: 'והיה אחרי מות יעקב, ובני ישראל רבו בארץ מצרים, ויהיו לעם רב. וכול בני ישראל היו בלב אחד לאהוב איש את אחיו, ולעזור איש לרעהו,²²⁶ ויפרצו וירבו מאד²²⁷ גם עשרה

²²⁰ צוואת שמעון ד 7; יששכר ה 2; זבולון ה 1; דן ב'; ג ד'-ז'; בנימין ג 3. מראה המקורות מכהנא, הספרים החיצוניים, כרך ראשון. צוואת זבולון ז'-ח.

²²² למשל: ג ד ה 2: 'וכזאת הנני אומר לכם בני, כי נוסיתי אשר תנוסו משנאת רע, ותדבקו באהבת אלוהים, יושר לבב יגרש שנאה, וענוה תפיץ קנאה'; ו 3-7: 'ואתם אהבו איש את רעהו בלבבכם, וכי יחטא לך איש ודיברת אליו לשלום וזרית הלאה את חמת השנאה ולא תשכין בנפשך ערמה...'; יוסף יז'; יח 2: 'וכי יבקש איש להרע לכם, אתם גמלו אותו טוב והתפללו בעדו ויי יצילכם מכל רע'; צוואת בנימין ב 2-3: 'האדם הטוב אין לו עין רעה, כי הוא מרחם על כולם, אפילו אם הם חוטאים. ואם זוממים עליו רעות, הוא מנצח את הרע בעשותו טוב'; בנימין ה 5: 'ואם יבגד איש בצדיק, והתפלל בעדו הצדיק, כי אם גם לרגע קט ידכא, עוד מעט ישגא זהרו, ויופיע כאשר היה גם יוסף אחי'.

²²³ ואפשר שכן גם ביקש דויד: 'אלמדה פשעים דרךך וחסאים אליך ושובי' (תהילים נה 15).

²²⁴ שבת פב. הלל העצים עיקרון זה: 'והשאר הוא ביאור, לך למוד' (מארמית).

²²⁵ בנימין ה 4-5: 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם, כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק כי אם גם לרגע קט, ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע כאשר היה גם יוסף אחי. השווה: 'אלא מהכא, שנאמר: "גם ענוש לצדיק לא טוב" (משלי יז 26), אין "לא טוב" אלא רע' (שבת קמט').

²²⁶ תואם לדבריו של יוסף בבראשית נ 21: 'ועתה אל תיראו, אנכי אכלל אתכם ואת טפכם, וינחם אותם ויבדל על לבם'.

²²⁷ תואם לאמור בשמות א 7: 'ויבני ישראל פרו וישרצו ויבנו ויעצמו במאד מאד, ותמלא הארץ אתם', אולם כאן מדובר על אחיו מות יוסף.

שבועי שנים, כול ימי חיי יוסף; ואין משטים ואין כול רע כול ימי חיי יוסף אשר חיה אחרי אביו יעקב, כי כול מצרים היו נותנים כבוד לבני ישראל כול ימי חיי יוסף.²²⁸

בספר מלכים רווח תפקידם של השטנים למריבות ומלחמה בארץ. תחילת מלכות שלמה מתוארת: 'וַעֲתָה הַיָּיִת הַאֱלֹהִי לִי מִסְבֵּיב, אֲיִן שֶׁטָן וְאֲיִן פֶּגַע רָע' (מל"א ה' 18), ולאחר חטאו, בפרק יא', מתוארים שני שטנים שהקים ה' נגדו שלמה המלך (הַדָּד הָאֲדָמִי וְרִזּוֹן בֶּן אֶלְיָדָע).²²⁹

דבריו אלו עולים עם תפילה ידועה מתקופת הגאונים: 'עוֹשֶׂה שְׁלוֹם בְּמִרוֹמָיו,²³⁰ הוּא בְּרַחֲמָיו יַעֲשֶׂה שְׁלוֹם עֲלֵינוּ, וְעַל כָּל עַמּוֹ וְיִשְׂרָאֵל'. כלומר כאשר השטן בשמיים אינו מקטרג, גם לנו ובינינו בארץ, יש שלום אהבה ושמחה.

18. מחשבה טובה ועצימת עיניים לרוע, לאי-תוכחה, ויתור וסלחנות:

כאמור, התיקון העיקרי המוצע בצוואות לשנאה, הוא האהבה. אלא שאהבת הרע מושפעת בעולם מתככים וניסיונות, ולכן כמה תכונות/מידות טובות קרובות מרכיבות נצרכות כדי להגיע ל'אהבה שאינה תלויה בדבר'.²³¹

18.1 המחשבה החיובית והישרה:

בנימין ג' 2 ויששכר ד' 6 מבטיחים הגיון בריא לבעלי מחשבה נכונה: 'ויהיה לבכם אל הטוב כאשר ידעתם גם אותי, כי אשר לו מחשבה ישרה - רואה את הכל ישר'; 'וכל דבר בישר לבבו יראה'. מנגד, יוסף י' 4 מלמד שהגאווה נמצאת גם במחשבה: 'כי בכל דרכיו יגבה איש, אם במעשים או בדברים או במחשבות'.

בנימין ה' 1-2 מרחיב את השכר ממחשבה טובה: 'ועל כן בני, אם מחשבותיכם תהיינה טובות, גם מרעים ישלימו לכם, והוללים יבושו מפניכם וישובו לטוב, ואנשי בצע לא רק ישובו מתאוותם, כי גם נתון יתנו את חילם לאשר בצרה'.

זבולון א' 4 מציין שחטא (במהלך חייו) רק במחשבה, אך לא מפרט מהן מחשבותיו הפסולות.

הוראת המחשבה החיובית רווחת בתנ"ך, כגון: 'שֵׁשׁ הָנָה שָׁנָא יי; וְשָׁבַע תוֹעֵבוֹת (תוֹעֵבָת) נִפְשׁוֹ. עֵינַיִם רְמוֹת... לֵב חָרֵשׁ מִחֻשְׁבוֹת אָוֶן' (משלי ו' 16-17);²³² 'וְאִישׁ אֶת רַעְתוֹ רָעָהוּ אֶל תַּחֲשֹׁבוּ בְלִבְבְּכֶם, וְשָׁבַעַת שֶׁקֶר

²²⁸ דברים דומים מתוארים ביובלים מ' 9: 'ותשקט ארץ מצרים לפני פריעה בעבור יוסף, כי אלוהים עמו ויתן לו חן וחסד על כול משפחתו, לפני כול מדעיו ולפני שומעי שמעו. ותישר ממלכת פריעה ואין משטים ואין רע'.

²²⁹ בדומה: הנה אנכי יצאתי לשטן, פי רט ה'רדף לנגדי' (במדבר כב 32).

²³⁰ לקוח מאיוב כה 2: 'המשל נפתח עמו, עשה שלום במרומו'.

²³¹ פתגם מפרקי אבות ה טו.

²³² ראו לעיל שיתכן ופרשייה זו שימשה מקור לשבעת החטאים שהוגדרו על ידי אפלטון ואריסטו, ואומצו על ידי אבות הנצרות. במשלי עוד פסוקים קרובים, כמו: 'תועבת ה, מחשבות רע' (טו 26); 'גל אל ה מעשיך; ויכנו מחשבתך' (טז 3).

אֶל תִּתְקַבְּבוּ, כִּי אֶת כָּל אֵלֶּה אֲשֶׁר שָׁנַאתִי נֶאֱמַר יי' (זכריה ח 17), אֲךְ אֵלֹו אֵינֶם מְצִינִים אִם בִּרְקַע לֶכְךְ, אֲדָם מִסּוּיִם הַזִּיק לְאוֹתוֹ אֲדָם הַחוּשֵׁב.

אלו עולים עם העיקרון שמצוין בחז"ל: 'מחשבה טובה מצרפה למעשה, מחשבה רעה אין הקדוש ברוך הוא מצרפה למעשה (קידושין מ').

18.2. גישת אי-ראיית הרע:

כאמור בסקירת שבע/שמונה רוחות הבריאה והמעשה, ראובן ב 4 מציין את הצד השלילי של רוחות העיוועים והחטאים: 'השני הוא רוח הראיה, אשר בו תוצר התאוה'. חטא זה מתקשר עם החטא הקדמון: 'וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמֵאֲכָל, וְכִי תֵאָנֶה הוּא לְעֵינַיִם' (בראשית ג 6), לצד סיפורי מקרא נוספים.²³³ מנגד, העיניים במקרא, לצד איברים נוספים, משמשות בעיקר לחיוב - כמטאפורה להשגחת האל ולחוכמה,²³⁴ ואולי מכאן הקרבה הלשונית בין היראה לראייה.

יששכר ד 6 ויוסף יז 2 מסבירים על אי-ראיית הרע: 'הוא (האיש התם מפס 2) בתמת נפשו יתהלך וכל דבר בישר לבבו יראה, ויעצם עיניו מראות רע בחטאי העולם, לבל יראה בהפר איש את מצות יי'; וגם אתם אהבו איש את רעהו, ובארך רוח הסתירו איש את עון רעהו'. כלומר, לפיהם הראייה הפסולה היא ראיית עוונות הזולת.

כך גם דורש ישעיהו לג 15: 'הֲלֵךְ צְדָקוֹת וְדַבֵּר מִיִּשְׂרָאֵל מֵאִס בְּבַצַּע מַעֲשֵׂי־שָׂקוֹת, לַעֲר פִּיּוֹ מִתְמַד בְּשֹׁחַד, אֲטִם אֲזַנּוֹ מִשְׁמַע דְּמַיִם, וְעַצֵּם עֵינָיו מִרְאֹת בְּרָע, ²³⁵ וּבִפְרָקֵי אֲבוֹת ד יח: 'אֵל תִּשְׁתַּדֵּל לְרֹאוֹתוֹ בְּשַׁעַת קִלְקֻלְתּוֹ'.²³⁶

לכאורה יש ניגוד למול חובת דיווח ועדות בעברות משפטיות. על כך ארחיב בפרק הבא על אי-התוכחה.

18.3. גישת הרחמים, ויתור וסלחנות:

²³³ כמו: בראשית יט 26: 'וַתִּבֹּט אִשְׁתּוֹ מֵאֲחֵרָיו וַתְּהִי נְצִיב מְלַח'. ייתכן והדבר אף התחיל בראייה חמדנית קודמת: 'וַיִּשָּׂא לוֹט אֶת עֵינָיו, וַיֵּרָא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן כִּי כָלָה מִשְׁקָה' (בראשית יג 10). פסוקים רבים יש על כך במשלי, כגון: 'תִּנְהַ גְּנִי לְבָד לִי, וְעֵינַיִךְ דָּרְכֵי תִרְצַנָּה [תִּתְרַנְּנָה]' (כג 26); 'אֵל תֵּרָא יֵן כִּי יִתְאַדָּם, כִּי יִתֵּן בְּכִיס [בְּכּוֹס] עֵינָיו וַתִּהְלֶךְ בְּמִיִּשְׂרָאֵל' (כג 31); 'עֵינַיִךְ יֵרָאוּ זְרוֹת, וְלִבְךָ תִּתְהַפְּכוֹת' (כג 33); 'שִׂאוֹל וְאֲבָדָה [נְאֻבָדוֹ] לֹא תִשְׁפַּעְנָה, וְעֵינַיִךְ הָאֲדָם לֹא תִשְׁפַּעְנָה' (כז 20). גם דרך ארץ זוטא א ד מציין כישלון עיניים.

²³⁴ למשל: 'וַיֵּאמֶר אֵל נָא תַעֲזֹב אֶתְנִי, כִּי עַל כֵּן יִדְעַת חֲלִיתִנִּי בְּמִדְבָּר, וְהֵייתָ לְנוֹ לְעֵינַיִם' (במדבר י 31); 'וְלֹא נָתַן יי לְכֶם לֵב לְדַעַת וְעֵינַיִם לְרֹאוֹת וְאֲזַנָּיִם לְשִׁמַּע, עַד הַיּוֹם הַזֶּה' (דברים כט 3); 'עֵינַיִם לָהֶם וְלֹא יֵרָאוּ' (תהילים קטו 5); 'בְּנִי אֵל לָלוֹז מְעֵינַיִךְ, נָצַר תִּשְׁמְרָה וּמְזֻמָּה' (משלי ג 21); 'עֵינַיִךְ לֹנְכֵחַ יִבִּיטוּ, וְעַפְעַפִּיךָ יִשְׁרוּ נִגְדָדךָ' (משלי ד 25); 'אֶת פְּנֵי מִבִּין חֲכָמָה, וְעֵינַיִךְ כְּסִיל בְּקִצָּה אֲרָץ' (משלי יז 24); 'הֲחִקְכֶם עֵינָיו בְּרֹאשׁוֹ, וְהִקְסִיל בְּחֹשֶׁךְ הוֹלְךָ' (קוהלת ה 14), ועוד רבים.

²³⁵ וכן גם: 'טוֹב עֵין הוּא יִבְרָךְ, כִּי נָתַן מִלְחָמוֹ לְדָלִי' (משלי כב 9); 'נִבְהַל לַהוֹן אִישׁ רַע עֵין, וְלֹא יָדַע כִּי חֶסֶר יִבְאָנוּ' (כח 22).

²³⁶ גם המחלוקת המפורסמת בין בית הלל לשמאי על השבח לכלה (כתובות טז ע"ב), מראה כי יש להגיד רק את צדדיה הטובים (כאן אפילו אם הם דברי שקר).

זבולון ח 1 מביטיח שמי ש'יכמרו מעיכם על כל אדם ברחמים, למען יכמרו עליכם רחמי ה ויחון אתכם'.²³⁷ תחילה ריחם על יוסף בזעקותיו מהבור, ²³⁸ אך לא יכל לסייע לו, ובהמשך חייו הוא מתואר כאיש חסד: 'ומצידי נתתי לכל זר ברחמי עליו; וכי היה גר או חולה או זקן, ואבשל את הדגים ואכניס היטב, ואתנם לכל איש איש לפי צרכו, ואהי כואב עמהם ומרחם עליהם (ו 4-5), וכאשר לא יכל לסייע בצדקה: 'ואלך אתו שבעה ריסיס, ואבך אתו יחד, וקרבי נכמרו עליו ברחמים' (ז 5).²³⁹

אמירה קרובה יש בחז"ל: 'אמר רבא: כל המעביר על מידותיו, מעבירין לו על כל פשעיו, שנאמר: 'נושא עוון ועובר על פשע - למי נושא עוון למי שעובר על פשעי' (ראש השנה יז א).

מנגד, ישנה הפרדה ברחמים כאשר מדובר בקרב או באויב. הצוואות משבחות את גבורת הלחימה והניצחון בקרב, וכן מציינות את הפיכת האויב המפסיד לעבד.²⁴⁰ גם במקרא תיאורים וביטויים קרובים כנגד אויבי עמ"י.²⁴¹

18.4 גישת אי- התוכחה:

בתנ"ך האל מוכיח (מלבד העונשים וההסתרה) את עם ישראל (במעין דיונים ומשלים),²⁴² ובעיקר את גיבורי המקרא שחטאו.²⁴³ התורה גם מצווה על האדם להוכיח את רעהו, אך זאת בתנאי אי-נשיאת חטא: 'לא תשנא את אחיך בלבבך, הוכיח תוכיח את עמיתך, ולא תשא עליו חטא' (ויקרא יט 17).

עיקרון הערבות ההדדית: 'לא תעמד על דם רעך' (ויקרא יט 16), היה יכול למנוע את החטא העיקרי בצוואות - מכירת יוסף. האם ישנה הבחנת תוכחה חברית-מוסרית שצריכה להיות רק באהבה אפילו לחוטא, לבין הוכחה משפטית שבה צריך לבצע אותה בכללי בתי הדין/המבקר, כפי שחילקה עדת

²³⁷ חז"ל בדומה: 'כל מי שאינו מרחם על הבריות, אין מרחמין עליו מן השמים.

²³⁸ א 7: 'וכאשר בקשו להמיתו ואבך ואצעק אליהם לבל יפשעו את-הפשע הזה'; ב 4-6: 'וכאשר דבר יוסף את הדברים האלה ויבך, ולא נשאתי את אנקותיו ואחל לבכות ולשפך כבדי וכל קירות קרבי חמרמרו; ויבך יוסף ולבבי המה וכל יצורי גוי רעדו ולא יכלתי עמיד; וכאשר ראה יוסף כי בכיתי עמיו, ואת אלה ההולכים להמיתו, וירץ מאחריי ויתחנן אליהם'; ד 2: 'ואנכי לא אכלתי מאומה שני ימים ושני לילות, כי רחמתי על יוסף'.

²³⁹ השוו: 'הלא דבר ממתן טוב, ושניהם עם איש חסיד' (ולבן סירא יח 17); 'כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות, והמפייסו בדברים - מתברך ביי"א ברכות' (בבא בתרא ט ע"ב).

²⁴⁰ יהודה ז 4-8: 'ונקרב אל תמנה מקום שם אצור כל רכוש המלכים אויבינו... ולא עשינו להם רעה ויהיו לנו למס ונשב להם את כל שללם'; ט 4-7: 'ונרדף את בני עשו ולהם עיר בצורה חומת ברזל ושערי נחשת ולא יכלנו לבא בתוכה ונשם עליה מסביב ונצר עליה... ויתחננו אלינו בדברי שלום ונועץ עם אבינו ונשם אותם למס'; יוסף יח 3: 'והנה ראיתם כי בענותי ובארך רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה ויי נתנם לי לעבדים'. ישנם דוגמאות נוספות של מלחמות בהם בני יעקב לקחו את שלל המפסידים האויבים.

²⁴¹ כך למשל ברחמי שאול על אגג (שמ"א טו 9), וברחמי המלך יואש על ארם (מל"ב יג 19), וכן פסוקים רבים מדברים על רוח קרב לאויב ללא רחמים, כמו: 'אָרְדוּף אוֹיְבֵי וְאַשְׁיִגֶם, וְלֹא אָשׁוּב עַד פְּלוֹתֵם' (תהילים יח 38).

²⁴² למשל: ישעיה א 18: 'לִכְבוּ נָא וְנִנְקְחָהּ לֵאמֹר יי, אִם יִהְיֶה חֲטָאֵיכֶם כְּשָׁנִים, כְּשֶׁלֶג יִלְבְּנוּ, אִם יִהְיֶה אֲדִימוֹ, כְּתוֹלַע פְּצָמֵר יִהְיֶה; מִיכָּה ו 3: 'עמ"י מַה עֲשִׂיתִי לָךְ, וְמָה הִלְאַתִּיךָ עֲנֵה בִי; עמ"יס ג 3, 8: 'הִגְלִכּוּ שָׁנִים יַחְדָּו בְּלַתִּי אִם נוֹעְדוּ... כִּי לֹא נַעֲשֶׂה אֲדָנִי יי דָּבָר כִּי אִם גְּלָה סוֹדוֹ אֶל עַבְדִּי הַנְּבִיאִים'.

²⁴³ החל מאדם וחווה, קין, משה (הכאה בסלע), עלי הכהן, שאול דויד ועוד מלכים.

קומראן (כמפורט לקמן)? בצוואות מתוארת רק הוכחה חברית באהבה,²⁴⁴ ואף שהיא הדגש בהמשך הפסוקים,²⁴⁵ מאידך, צוואת אשר ד-ה מדגישה: 'כי האנשים הטובים ישרים הם, ואם גם חנפים לחוטאים יחשבום לפני יי יצדקו';²⁴⁶ ורבים אשר ישמידו את הרשעים שני מפעלים יעשו טוב ורע, אולם הכל טוב הוא כי עקר את הרע משורשו וישמידהו'. האם כאן זהו תיאור מופשט של הרוע שאינו נוגע ביחס ובתוכחה החברית? איך אם כן יש להשריש ולהשמיד את הרוע?

18.5. ההבדל בין אי-תוכחה חברית לבין חובת תוכחה משפטית:

סותר ליובלים ד 5-6: 'לכן כתוב על לוחות השמים לאמור: ארור מכה רעהו בזדון, וכל הרואים בו יאמרו אמן; והאיש אשר יראהו והחריש מלענות בו ארור כמוהו'.

חז"ל אמרו זאת רק על בעל התשובה: 'לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים (בבא מציעא ד י). במשלי יז 5 הלעג והבוז למי שחוטא טועה או נופל חמור מהראייה: 'לעג לרש חרף עשהו, שָׁמַח לְאִיד לֹא יִנְקָה', ושוכתב

18.6. המשך לגישת אי-התוכחה:

מענין שניכר כי ישנה זהירות בשמירת הכבוד בין השבטים/בני יעקב, במיוחד בין לוי ליהודה המובילים.

איסור הנקמה מאפיין את יעקב אבינו ויוסף הצדיק: 'פִּי הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנִי; וְאַתֶּם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה, אֱלֹהִים חֲשָׁבָה לְטוֹבָה לְמַעַן עֲשֶׂה כִּיֹּסֵם הִזָּה לְהַחֲלִית עִם רַב; וְעַתָּה אֵל תִּירָאוּ אֲנִי אֲכַלְלֶל אֶתְכֶם וְאֶת טַפְּכֶם וְיִנְחַם אוֹתְכֶם וְיַדְבֵּר עַל לְבָבִי' (בראשית נ 20-21).²⁴⁷ בכך יוסף נהג 'נאה דורש נאה מקיים' (חגיגה יד ע"ב), ומציין עוד דוגמאות: 'ויהי כאשר באנו מצרימה, לא שמר לנו יוסף עברתו' (זבולון ח 4); 'וילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן; ואנכי ידעתי ואחריש, למען לא יכלם הסריס' (יוסף טז 5-6), וכן דורש: 'וכי יבקש איש להרע לכם, אתם גמלו אותו טוב והתפללו בעדו וייצילכם מכל רע' (יוסף יח 2).

²⁴⁴ ג' ו 3-7: 'ואתם אהבו איש את רעהו בלבבכם, וכי יחטא לך איש - ודיברת אליו לשלום, וזרית הלאה את חמת השנאה, ולא תשכין בנפשך ערמה...'; סרד היחד ה 24 - ו 1: 'להוכיח איש את רעהו באמת וענוה, ואהבת חסד לאיש. אל ידבר אלוהיהי (=אל אחיהו) באף או בתלונה או בעורף [קשה או בקנאות] רוח רשע, ואל ישנאהו [בעורף] [לת] לבבו; מגילת מוסר וחוכמה ב'. בין איש לרעהו קִימְרוּ, החיבורים העבריים ב', עמ' 152, ש 14-15): 'היה כאיש עני בריבך משפטכ[ה] מרצונכה] קח'. עיקרון זה התרחב בנצרות כאוהבת ומחבקת את הרע ללא תנאי, כמתן הלחי השנייה (הבשורה על-פי מתי ה 39), והעדפת הזנוות והמוכסים (מתי כא 28-32: 'אל תתקוממו לרשע, והמכה אותך על הלחי הימנית, הטה לו גם את האחרת. ייתכן שגם לזה מקור מקראי: 'יִתֵּן לְמַכְּהוּ לְחִי, יִשָּׁבַע בְּחֶרְפָּה' (איכה ג 30). פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 67, הציע שששת הפרקים הראשונים של תורת יג השליחים קרוב מבחינה ספרותית לטור ג בסרד היחד). הלכה דומה מובאת במשלי כה 21: 'אם רעב שִׁנְאָה הֶאֱכִלְהוּ לְחֶם'.

²⁴⁵ 'לא תִשָּׂא אֶת אֶחִיד בְּלִבְבְּךָ; הֹכֵחַ תּוֹכִיחַ אֶת עַמִּיתְךָ, וְלֹא תִשָּׂא עָלָיו חֲטָא; לֹא תִקֵּם וְלֹא תִטּוֹר אֶת בְּנֵי עַמְּךָ, וְאַהֲבֵת לְרַעַךְ כְּמוֹד: אָנִי יי' (ויקרא יט 18-19).

²⁴⁶ השוו: 'היו דן את כל האדם לכף זכות (אבות א ו'); 'יתנו רבנו: נאמר "בְּצִדְקָה תִשְׁפֹּט עַמִּיתְךָ" (ויקרא יט 15). דבר אחר: 'היו דן את חבריך לכף זכות'.

²⁴⁷ גם בבראשית ל 2: 'הִתַּחַת אֱלֹהִים אֲנִי, והשוו: 'כִּי גִבָּה מֵעַל גִּבְהַת שֹׁמֵר' (קוהלת ה 7).

גם משלי כה 21 מציע לגמול טובה תחת רעה: 'אם רָעַב שֶׁנֶאֱדָד, הֶאֱכִלְהוּ לֶחֶם, וְאִם צָמָא - הִשְׁקֵהוּ מַיִם', והרי שיוסף יח 2 אינו מציין שממעשה זה יגרם צער למזיק, כפי שממשיך משלי כה 22: 'כִּי גִחְלִים אֶתְּה חֶתֶה עַל רֵאשׁוֹ, וְיִי יִשְׁלַם לְדָד', ומסתפק רק בשכר ובגמול האישי. בדרשה על ההר הוצע לבטל את עיקרון 'עין תחת עין והחלפתו ב'הטה לו גם את ה[לחי] האחרת' (ה 38 - 48) לצד החובה לסלוח (ו 14 - 15).

גם בנימין ה 4-5 דורש: 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם, כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק, כי אם גם לרגע קט, ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע, כאשר היה גם יוסף אחי'. הלכה דומה נמצאת בתפילת העמידה/שמונה עשרה: 'וְלִמְקַלְלֵי נַפְשֵׁי תְדֹמִים (ברכות יז),²⁴⁸ ועקרונות כאלו מוזכרים גם במשלי טז 7: 'בְּרָצוֹת יִי דַרְכֵי אִישׁ, גַּם אוֹיְבָיו יִשְׁלַם אֹתוֹ'.

19. התרחקותו הקיצונית של יוסף מביוש הבריות - משתיקה ועד שקר לבן:

יוסף מוצג בתפקיד מופתי בצוואתו, כמו גם של אחיו.²⁴⁹ הוא מסתיר את זהותו האמיתית למען אחיו (ואחרים); כנגד הפיתויים והמצוקה, הוא פונה לישועה מהאל; הוא מוגן, ובסופו של דבר מתוגמל ומרומם על ידי האל.²⁵⁰

יוסף מספר בצוואתו כמה סיפורים על כך ששתק - נמנע להגיד דברים, ולעיתים אף שיקר 'שקר לבן', בכדי לא לבייש שום אדם, גם כאשר אילו היה אומר את האמת, היה צפוי לשפר את תנאיו האישיים: 'אתם ראיתם אפוא בניי, את כל אשר עוניתי, למען אשר לא אכלים את אחיי (יז 1). עיקרון סבל השתיקה של הצדיק (יח 1),²⁵¹ מרומז במקרא.²⁵²

- יוסף שיקר לישמעאלים שאינו עבד, שמא יבייש את אחיו בפניו אביהם (יוסף טו 1-3).²⁵³
- יוסף שיקר לאחיו בנימין, כדי שלא ידע את חטאי האחים במכירתו (צוואת בנימין ב').²⁵⁴ בכך גם ניתנת תשובה על שאלה שנשאלה לגבי יוסף – כיצד זה שהסתיר מאביו את העובדה שחי במצרים, בזמן שיעקב חשב שנטרף.

²⁴⁸ תחילה מר בריה דרבינא הוסיף ברכה זו לאחר תפילת שמונה עשרה, ובמהלך הדורות נהגו לחתום בה את תפילת שמונה עשרה. מצוין גם בדרך ארץ זוטא ו ד.

²⁴⁹ ראובן ד 8-9; שמעון ד 4-6; ה 1; זבולון ח 4-5; לוי יג 9. להרחבה, ראו: הולנדר, יוסף כמודל אתי. לדעת קוגלר, צוואות השבטים, עמ' 17, תואם לישו.

²⁵⁰ להרחבה, ראו: הולנדר, יוסף כמודל אתי.

²⁵¹ וכי תלכו גם אתם במצות יי, ינשא יי אתכם בטוב לעולמים'.

²⁵² תהילים לח 14-15: 'וְאֲנִי כְחֵרֶשׁ, לֹא אֶשְׁמַע; וְכִאֲלֵם לֹא יִפְתַּח פִּי; וְאֶהִי כְאִישׁ אֲשֶׁר לֹא שָׁמַע, וְאֵין בְּפִי תוֹכָחוֹת'; ישעיה נג 7: 'נִגְשׁ וְהוּא יַעֲנֶה וְלֹא יִפְתַּח פִּי, כַּשָּׁה לְטַבַּח יוֹבֵל, וְכִרְחֵל לְפָנָי גְּזִיָּה נֶאֱלָמָה, וְלֹא יִפְתַּח פִּי; מִשְׁלֵי יֵא 12: 'בָּז לְרַעְהוּ חֶסֶר לֵב, וְאִישׁ תְּבוּנוֹת יִחְרִישׁ'.

²⁵³ 'מִקֶּץ אַרְבַּעַה וְעֶשְׂרִים יוֹם בָּאוּ הַיִּשְׁמַעְאֵלִים, כִּי שָׁמְעוּ כִּי הִתְאַבֵּל עֲלֵי יַעֲקֹב אֲבִי מֵאֵד; וַיְבֹאוּ וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו, מִה הַדְּבַר אֲשֶׁר אָמַרְתָּ - עַבְדְּ אַתָּה, וְהִנֵּה יָדַעְנוּ כִּי בֶן אַתָּה לְאִישׁ גָּדוֹל בְּאַרְץ כְּנַעַן, וְאֲבִיךָ מֵתְאַבֵּל עֲלֶיךָ בְּשֶׁק וְאָפַר; וְאֲנִי בְּשִׁמְעֵי כֹזֵאת נִמְקוּ קִרְבֵּי וַיִּמַּס לִבִּי, וְאֲבַקֵּשׁ לְבָכוֹת מֵאֵד וְאֶתְאַפֵּק לְבַל אֲכָלִים אֶת אַחֵי, וְאֹמַר אֵלֵיהֶם - אֲנִי לֹא יָדַעְתִּי דָבָר, עַבְדְּ אֲנִי'.

²⁵⁴ ויהי כאשר באתי מצרימה אל יוסף, ויכירני אחי ויאמר אלי - מה אמרו לאבי אחרי אשר מכרוני; ואמר לו את כתנתך טבלו בדם, וישלחוה ויאמרו - הכר נא, הכתנת בנד היא?; ויאמר לו יוסף - אכן אחי, גנב גנבוני סוחרי כנען בחזקה; ויהי כאשר הלכו לדרכם, ויסתירו את כתנתי כמו חיה רעה פגעה בי ותטרפני; וככה מכרוני רעיהם לישמעאלים, והמה לא דברו כזב באמרם כזאת; כי בקש יוסף

- יוסף טז 5-6 שתק מלגלות את הרמאות של הסריס הנכרי, כדי לא לביישו.²⁵⁵ אלא שיוסף לא שתק רק כדי לא להכלים את אחיו, הוא אף עשה זאת לנכרי שאינו מכיר.

כנראה הביטוי התורני לכך הוא איסור נשיאת החטא בתוכחה: 'הוֹכַח תּוֹכִיחַ אֶת עַמִּיתְךָ, וְלֹא תִשָּׂא עָלָיו חֲטָא' (ויקרא יט 17), כך שהחטא בהוכחה בפני אנשים אחרים, גורם לביוש. עם זאת, התורה התבטאה במשמעות רחבה יותר, שכנראה כוללת כל חטא בתהליך התוכחה, כמו למשל תוכחה שאינה בנעימות,²⁵⁶ ולפי מגילות קומראן, תוכחה משפטית שאינה ביומה.²⁵⁷ חז"ל הביאו עוד דוגמאות למקרא לילשנות מפני השלום, לצד דוגמאות שונות.²⁵⁸

ביובלים לו 25, לאה אימנו משובחת ביחסה העדין ליעקב: 'כי היתה חסידה וישרה בכל דרכיה, וכיבדה את יעקב, ובכל ימי היותה עמו בחיים לא שמע גערה מפיה, כי היתה שוקטת ושלווה וישרה ומאושרת'. בן סירא הרחיב בפרק יט על חשיבות השתיקה מלשון הרע, ולאחר מכן על האבחנות מתי להוכיח ומתי לאו.

גם פילון ויוספוס משבחים את שתיקתו של יוסף.²⁵⁹

אמירות קיצוניות נגד ביוש באות לידי ביטוי גם בספרות חז"ל: 'הַמְלַבֵּין פְּנֵי חֲבֵרוֹ בְּרַבִּים... – אֵין לוֹ חֶלֶק לְעוֹלָם הַבָּא' (פרקי אבות ג יד'); 'נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש, ואל ילבין פני חברו ברבים' (בבא מציעא נט'),²⁶⁰ ובספרות חז"ל כמה הנהגות שעל האדם ליישם, כדי שלא יגיע להלבנת פנים.²⁶¹ חז"ל משבחים את מי שאינו עונה לחרפה שמטפים נגדו: 'כצאת השמש בגבורתו' (שבת פח ע"ב), ובתפילת 18

להסתיר ממני את מעשי אחינו, ויקרא לאחיו ויאמר אליהם; אל תגידו לאבינו את אשר עשיתם לי, ואמרו לו כאשר ספרתי אנכי לבנימי; וגם מחשבותיכם בלבכם תהיינה כאלה, ולא יגעו הדברים האלה עד לב אבי.

²⁵⁵ וילך הסריס ויתן להם שמונים שקלי זהב ויקחני, ולמצרית הגיד כי מאה נתן; ואנכי ידעתי ואחריש למען לא יכלם הסריס. ²⁵⁶ פעמיים פורש כך במגילות קומראן: 'להוכיח איש את רעהו באמת וענוה, ואהבת חסד לאיש. אל ידבר אלוהיהי (=אל אחיהו) באף או בתלונה או בעורף [קשה או בקנאת] רוח רשע, ואל ישנאוהו [בעורף] לבבו [סרך היחד ה 24]; 'וכל איש מביאו <מבאי> הברית אשר יביא על רעהו דבר אשר לא בהוכח לפני עדים, והביאו בחרון אפו או ספר לזקניו להבזותו נוקם הוא ונוטר' (ברית דמשק ט 2-4). מכאן כנראה: 'אל תוכח לך, פן ישנאך' (משלי ט 8).

²⁵⁷ ברית דמשק ט 6-8, 22: 'אם החריש לו מיום ליום, ובחרון אפו בו דבר בו, בדבר מות ענה בו, יען אשר לא הקים את מצות אל, אשר אמר לו - הוכח תוכיח את רעיד, ולא תשא עליו חטא... וביום ראות האיש יודיעה למבקר'; סרך היחד ה 26: 'כי ביום יוכיחני'.

²⁵⁸ בבבא מציעא פז נטען שהקב"ה שינה את הזקנה מאברהם לשרה כדי להשכיח שלום ביניהם; ביבמות סה ע"ב מובאות 2 דוגמאות: דברי יוסף לאחיו (בראשית נ 16-17), ושמי"א טז 16-17; בכתובות יז מותר לומר שכלה נאה וחסודה; בבבא מציעא כג ע"ב ניתן היתר לסטות מאמירת האמת לשם שמירת הצניעות או כדי למנוע בושה (מסכתא, פוריא ואושפיזא).

²⁵⁹ E.g., Philo, De Jos. 246ff.

קדמוניות היהודים 2, 60. לדמותו של יוסף ביוספוס, ראו: עמ' 364

²⁶⁰ חז"ל דרשו זאת על כך שתמר לא.

ועמוד לפני כן: 'כל היורדין לגיהנם - עולים, חוץ משלשה שיורדין ואין עולין. ואלו הן: הבא על אשת איש, והמלבין פני חברו ברבים, והמכנה שם רע לחבירו'.

²⁶¹ כגון: 'בנות ירושלים שהיו יוצאות בטי"ו באב לכרמים, היו יוצאות כולן בבגדים שאולים שלא לבייש את מי שאין לה' (תענית לא'); 'המת מולבש בבגד פשוט שלא לבייש את העניים' (נידה ט 11), וכך מצוין ביהודה כו 3; 'גם למי שידע לקרוא היו מקריאים את פרשת ביכורים, כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרוא' (ספרי דברים כו 5); הרמב"ם אף הוסיף: 'אל לאדם להסתכל בפני הסועדי' (משנה תורה ברכות ז ו).

שובלה האמירה: 'למקליי נפשי תדום' (ברכות יז'). בגמרא הביאו כמה דוגמאות להיתר שקר לבן, אך אינם כלפי מי שחטא לאותו אדם.

19.1. החריג לשתיקה – מענה בחינוך ונגד כופרים

אמנם בצוואות אין הוראות מתי כן יש לענות על חטאים שמבוצעים נגד האדם, אך במקרא דוגמאות שונות של מענה ואף גערות, כנגד עוולות, למשל:

- יעקב גער על לבן שניצל אותו (בראשית לא 36-42), ולאחר מכן ביוסף על חלום שהיה מבייש אותו ומשפחתו (שם לו 10).²⁶²
- משה כעס על דתן ואבירם (במדבר טז 15).²⁶³
- עלי ודויד הוכחו על כך שלא הוכיחו את בניהם.²⁶⁴
- אליהו ענה לאחאב: 'וַיֹּאמֶר לֹא עֲכָרְתִּי אֶת יְשָׁרָאֵל כִּי אִם אֶתָּה וּבֵית אָבִיךָ בַּעֲזָבְכֶם אֶת מִצְוֹת ה' וַתִּלְלֵךְ אַחֲרַי הַבְּעָלִים' (מל"א יח 18)
- בתהילים יש מצווה מענה לכופרים בתורה;²⁶⁵ במשלי יש הוראות על תוכחה ובהרחבה בחינוך,²⁶⁶ וכך בבן סירה ל 9-13.²⁶⁷

19.2. התפתחות איסור הביוש לרגל שלישית ולשון הרע

גישת זהירות אי-הביוש של יוסף, קרובה במצורה מסוימת לדרך ההוכחה של עדת קומראן, אשר פירשה את התוכחה רק בפני מבקר, ולא בין אדם לחברו. ביוש רחב מלשון הרע, וכולל אותו. אף שלעיתים לשון הרע אינו מגיע לאדם, עליו נאמר הלשון הרע, וכך אין לו ביוש ישיר.

²⁶² וַיִּסְפַּר אֶל אָבִיו וְאֶל אָחִיו וַיַּגִּיעַ בּוֹ אָבִיו וַיֹּאמֶר לוֹ מַה הַחֲלוּם הַזֶּה אֲשֶׁר חִלְמָתְךָ הָבֹא נְבוֹא אֲנִי וְאָמַדְתָּ לְהַשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אֲרָצָה'.
²⁶³ וַיִּחַר לְמֹשֶׁה מְאֹד וַיֹּאמֶר אֵל ה' אֵל תִּפְּן אֵל מִנְחָתָם לֹא חָמוֹר אֶחָד מֵהֶם נִשְׁאַתִּי וְלֹא הִרְעַתִּי אֶת אֶחָד מֵהֶם'.
²⁶⁴ שְׁמִי'א ג 13: 'בַּעֲוֹן אֲשֶׁר יָדַעְתָּ כִּי מִקְלָלִים לָהֶם בָּנָיו וְלֹא כָהָה בָּם'; מל"א א 6: 'וְלֹא עֲצָבוּ אָבִיו מִקְמִיו לֵאמֹר, מִדּוּעַ כָּכָה עָשִׂיתָ'.
²⁶⁵ קיט 46: 'וְאֶדְבָּרָה בְּעֵדְתֶיךָ נֶגְדַּ מְלָכִים וְלֹא אָבוֹשׁ'; קלט 22: 'הֲלוֹא מִשְׁנֵאִיךָ יִי אֲשַׁנָּא, וּבִתְקוּמָיךָ אֶתְקוּטָט'; קיט 138: 'רְאִיתִי בְּנָדִים וְאֶתְקוּטָטָה, אֲשֶׁר אִמְרָתְךָ לֹא שְׁמָרוּ'.
²⁶⁶ ג 11-12: 'מוֹסֵר יִי בְּנִי אֵל תִּמְאָס, וְאֵל תִּקֵּץ בְּתוֹכָתוֹ; כִּי אֶת אֲשֶׁר יֶאֱהָב יִי יוֹכִיחַ, וְיִקָּב אֶת בֶּן יִרְצָה'; דברים ח 8: 'וַיִּדְעָתָ עִם לְבָבְךָ, כִּי כֹאֲשֶׁר יִסֵּר אִישׁ אֶת בְּנוֹ, יִי אֱלֹהֶיךָ מִיִּסְרֶךָ'; יג 24: 'חֹשֶׁד שְׂבָטוֹ שׁוֹנֵא בְּנוֹ וְאֶהְבּוּ שְׁחָרוּ מוֹסְרִי'; יז 10: 'תִּחַת גְּעָרָה בְּמִבִּין מֵהַכּוֹת כְּסִיל מֵאָה'; יט 18: 'יִסֵּר בְּנֶדְךָ כִּי גֵשׁ תִּקְנֶה, וְאֵל הַמִּיתוֹ אֵל תִּשְׂא נִפְשֶׁךָ'; כב 15: 'אֲנִלְתָּ קְשׁוּיָה בְּלֵב נֶעֶר שְׂבָט, מוֹסֵר יִרְחִיקָנָה מִמְּנוֹ'; כג 14-13: 'אֵל תִּמְנַע מִנֶּעֶר מוֹסֵר, כִּי תִקְנֶה בְּשֶׁבֶט לֹא מוֹת; אֶתָּה בְּשֶׁבֶט תִּקְנֶה וְנִפְשׁוּ מִשְׂאוֹל תִּצִּיל'; כו 5: 'עֵנָה כְּסִיל כְּאוֹלְתוֹ פֶּן יִהְיֶה חֶכֶם בְּעֵינָיו'; לא 9: 'פִּתַח פִּיד שְׁפֵט צִדִּק, וְדִין עֵגִי וְאֶבְיוֹן'.
²⁶⁷ יסר בנד לבל תבוש, ואם תשחק עמיו יכלימד; אל תמשילהו בנעוריו, ואל תשא לשחיתותיו; כוף ראשו בנערותו, ובקע מתניו כשהוא קטן; למה ישקה ומרה בך, ונולד ממנו מפח נפש; יסר בנד והכבד עולו, פן באולתו יבלע בך.

הראשון²⁶⁸ שפירט את הלכות לשון היה בן סירא יט 6-17; כג 1, 19; כח 15-31.²⁶⁹ חז"ל המשיכו בדרכו, ומעניין שספר ההלכה 'שולחן ערוך לא ציין את הלכת לשון הרע, ולכן היחפץ חיים כתב את ספר הלכות לשון הרע.

19.3. הקושיות על יוסף במעשיו:

שבפרק לעיל דנתי: 'האם הרקע לחטא מכירת יוסף מצדיק את קנאת האחים?', וכאן מסיפורי בראשית על דיבת יוסף וחלומותיו, אדון בקושיות שאם יש באלו תהיות בעניין מעשיו או צניעותו.²⁷⁰

יוסף מציין שלא התגאה, אך אינו מסביר איך זה מסתדר ועולה עם הוצאת הדיבה והחלומות: 'ידעו אחי מה אהבני אבי, ואנכי לא התגאיתי בלבבי, אף כי נער הייתי, ויראת יי היתה בלבבי כי ידעתי כי הכל יחלף; ואנכי לא רוממתי נפשי לרעה ואכבד את אחיי, ומיראתם החרשתי, בעת מכרוני ולא הגדתי לישמעאלים כי בן יעקב אנכי, איש גדול וצדיק' (י 5-6). זבולון ב 1-3 מספר, שדעתו של יוסף היה שלא חטא: 'כי הלוך הלכו שמעון ודן וגד לקראת יוסף להמיתו והוא בכה ויאמר אליהם חוסו עלי אחי ורחמו על לב יעקב אבינו; אל תשאו את ידיכם עלי לשפוך דם נקי, כי לא חטאתי לכם; ואם גם חטאתי ענוש תענשוני אחי, וידכם אל תהי ברצח אחיכם, למען יעקב אבינו'.

גד א 6-7 כן מסביר את הוצאת הדיבה, שהיתה לצורך שמירת צאן יעקב האב, אלא שהיתה טעות בעיניו, כי בפועל ובאמת הם אכלו טלה שנפצעה (השוו: בראשית רבה פ"ד ז'; ירושלמי פאה פאה ה"א, טו ד').

²⁶⁸ אך בתורה מצווה מפורשת לאיסור לשון הרע. ישנו גינוי (ועונש) למרים שדיברה (כנראה בלשון הרע) על משה רבינו. המצווה הקרובה ללשון הרע היא: 'לא תלך רכיל בעמיתך (ויקרא יט 16), ולה פירוש פשוט מפתיע במגילת המקדש סד 6-8: 'כי יהיה איש רכיל בעמיי (גוף ראשון מפי ה') ומשלים את עמיי לגוי נכר ועושה רעה בעמיי ותליתמה אותו על העץ וימת.²⁶⁸ כלומר, איסור הרכילות אינו לשון הרע כמו תיאור אדם ומעשיו בין הבריות (היהודים), אלא הרכיל הוא על העם (ולא בתוך), בצורה של הלשנה. איסור כיתתי זה מצוין בסדר היחד ז 15-17: 'והאיש אשר ילך רכיל ברעהו והבדילהו שנה אחת מטהרת הרבים ונענש ואיש ברבים ילך רכיל לשלח הואה מאתם ולוא ישוב עוד'. מעשים כאלו מוכרים מרבי אלעזר ברבי שמעון שכונה 'חומץ בן ייף' (בבא מציעא פג ע"ב), וכך הטענה נגד יהודה איש קריות שהסגיר את ישו מחוץ לכוהנים שמחוץ לקהילתו (הכנסייה בנצרות היא "הקהל"; מתי כו 6-16, מרקוס יד 3-9, יוחנן יב 8-1).

²⁶⁹ 'שומר פיו ולשונו, גם עם קשה לב יתרועע, ועוצר במלים שומר מצרות נפשו. שמועה שמעת אל תפיץ חוצה, ולא ייתן איש בך דופי. גם לאוהב וגם לשונא אל תגלה, אם לא תמעל ביושר לבך. כי אוזן קשבת תשמור הקול, והשנאה לא תאחר. שמעת דיבה - קוברת בבטן, ואל תירא כי לא תבקע. הולך רכיל תציקהו בטנו, כעול פורץ רחם אמו. שמועה בלב סכל, כחץ תקוע בירך. דבר אל רעך אולי לא שגה, ואם שגה לבל ישנה. הזהר עמיתך לבל ירגל, ואם ריגל לבל יוסיף. העד באחיק לבל יאמין לכל דבר, כי טופלי שקר עץמו מספר. גם יש בוטא לתומו ועוולה אין בלבבו, כי מי לא חטא בשפתי. לכן היזהר בטרם תגער, אז תתום ותשמור מצוות ה... מי ייתן ואשים מנעול לפי וחותרם על שפתי, לבל אכשל בלשוני ואבדתי... כי מלמד לשונו לחרף, לא ישיג אורחות חיים לנצח... ארור נרגן ואיש תהפוכות, כי כילו אחים ורעים. בשוט לשון רבים אבדו, ומעם לעם התגלגלו (לשון שלישית רבים הניעה, ותפיצם מגוי אל גוי). פי הפכףך יהרוס מבצר, ובית נגידים יעקור. יגרש אישה מבית בעלה, ומפרי ידיה נגזלה. כל דכיו לא ינחו, ושלווה אין במשכנותם. שוט נוגש מעלה פצעים, ושוט לשון יגרס עצמות. חללים רבים הפילה החרב, ורבים מהם לשון רמייה. אשרי הגבר נמלט מידה, ולא נפקד משבט פשעה. לא שם שכמו בעולה, ולא נתמך בחבלי עוולתה. כי עולה עול ברזל, ונחושתה תכביד. תחלואיה תחלואי מוות, ורעים משחת ואבדון. ירא ה לא ייכשל בה, ומיקודה לא יוקד. נכונה היא לשוכחי אל, ובאש לא תכבה ייכוו. כנמר וליש תשולח במו, עד כי תמו בדלת ובריח. הן כרמך בסירים תגדור, גדור פיך בדלת ובריח. כסף וזהב בצרור תצרור, מדוע את פיך לא תצור. הישמר בני מכשול בלשונו, כי יארוב האורב פן תפול בידו'.

²⁷⁰ חז"ל הוסיפו עוד חטא בנוגע לצניעות: 'כיון שראה יוסף את עצמו בכך, התחיל אוכל ושותה, מסלסל בשערו' (תנחומא, וישב ח').

אם אין באלו הסבר, יתכן ויוסף ביצע מהלך הדומה לפתגם חז"ל: 'אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם כן נכשל בהן' (גיטין מג').²⁷¹

מדוע יוסף בדק את אחיו, אם אינם מפקירים (שוב) את בנימין כאשר גזר עליהם מאסר, וזאת כאשר לא ידע אם בכלל האחים יחזרו אליו,²⁷² ובניתיים מפסיד את ההזדמנות לראות את אביו יעקב, ותוך כדי יש ביוש לאחים שמואשמים כמרגלים,²⁷³ ושמעון נכלא בפניהם?²⁷⁴ לפי יוסף יז 4: 'וכאשר באו אחיי מצרימה, הכרתים והשבים להם את הכסף, ולא חרפתים, ואנחמם'.

בהמשך לכך, אפשר לשאול האם יוסף קיבל את אחיו, ונהג עמם בנדיבות וניחומים,²⁷⁵ רק כי עשו תשובה והוכיחו בנאומו של יהודה,²⁷⁶ שלא יפקירו שוב את בנימין אחיהם?²⁷⁷

האם אין ביוש לרבים כאשר גזר נטילת רכוש והגלייה של המצרים (בראשית מז 19)?²⁷⁸

ז. מתשובה אישית על החטא להיגדי מוסר לרבים; עונשים

20. העיסוק בחטאי השבטים בניגוד לאיסור הקטרוג על מעשי האבות

עיקרון של חשיפת חטאי גיבורי הסיפורים מאפיין את התנ"ך,²⁷⁹ בניגוד לרוב ספרויות עמי קדם המעריצות של גיבוריהם. זאת כי מטרת התנ"ך לחנך אותנו, כדברי ממ"ת ג 23-24 (קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 211): 'והמשכיל יבין וזכור את מלכי ישראל והתבנן במעשיה, שמי מהם שהיא יראו ממשפטי התורה היה מצול מצרותוהם מבקשי התורה'.

בברית דמשק (קימרון, החיבורים העבריים א, עמ' 56, שוי' 13-14) יש כנראה איסור על קטרוג מעשי האבות, עם עונש בצידו.²⁸⁰ אימרה קרובה לכך מצויה בחז"ל: 'חייב אדם לומר - מתי יגיעו מעשי למעשי אבותי' (תנא דבי אליהו רבה כה),²⁸¹ וכנראה היא המקור לדרשות סנגוריה על חטאי חלק מגיבורי התנ"ך.²⁸²

²⁷¹ וגם: "'בְּצֶדֶק תִּשְׁפָּט עַמִּי יְהוָה", הוּא דן אֶת חֲבִירְךָ לִכְף זְכוּת' (שבועות ל'; פרקי אבות א ו').

²⁷² שהרי יעקב חשש מכך וסירב להפצרות ראובן בעניין.

²⁷³ בראשית מב 14.

²⁷⁴ בראשית מב 24.

²⁷⁵ נ 21: 'יַעֲתָה אֶל תִּירְאוּ אֲנֹכִי אֶכְלָל אֶתְכֶם, וְאֶת טַפְּכֶם; וַיִּנְחַם אוֹתָם וַיְדַבֵּר עַל לִבָּם'.

²⁷⁶ בראשית מד 24-34. עם זאת, יהודה דווקא היה זה שהציל את יוסף, בכך שמכרו (בראשית לו 26-27).

²⁷⁷ בעיקר בנימין, כיוון שהוא הבן של האשה האהובה, רחל, שנפטרה.

²⁷⁸ אם כי זו היתה הצעת המצרים בפסוק לפני זה. יוסף כ 5 מצייין: 'כי גם עם המצרים סבל כאיבר מהם ויטב להם ויעזרם בכל מעשה ועיצה ודבר'.

²⁷⁹ בגישה: 'הַצּוֹר תִּמְיִם פְּעָלוֹ, כִּי כָל דְּרָכָיו מִשְׁפָּט, אֶל אֲמוֹנָה וְאֵין עָוֹל, צְדִיק וְיֶשֶׁר הוּא' (דברים לב 4); משלי כו 26: 'תִּפְסָה שְׂנֵאָה בְּמִשְׁאוֹן, תִּגְלַח רַעְיוֹ בְּקֹהֶל'.

²⁸⁰ 'וְהָאִישׁ אֲשֶׁר יִרְשַׁע עַל הָאֲבוֹת [יצא] מִן הַעֵד וְלֹא יִשׁוּב, [ואם] עַל הָאֲמוֹת [ירשע] [ו]יִמִּים כִּי אֵין לֵאמֹר [ות]רוקמה בתוך []'.

²⁸¹ השוו': 'כִּי לֹא טוֹב אֲנֹכִי מֵאֲבֹתַי' (מל"א יט 4).

²⁸² 'כֹּל הָאוֹמֵר רְאוּבֵן בְּנֵי עַלְמֵי בְנֵי שְׂמוּאֵל/דּוּיֵד/שְׁלֹמֹה/יֵאשִׁיחוּ חֲטָא, אֵינוֹ אֵלָא טוֹעֵה' (שבת נה ע"ב-נו ע"ב).

קטרוג על מעשי האבות מסתבר יותר מפרטי הסיפורים רק מספר בראשית, ואילו הרחבות סיפורים אלו בכמה מגילות קומראן (בעיקר במגילה חיצונית לבראשית²⁸³ והיובלים), משלימות סגוריה על האבות. הצוואות אינן מכסות ומטייחות את חטאיהם על מעשי/חטאי בני יעקב, וכאמור, הן אף מוסיפות כמה חטאים חדשים, שאינם מצוינים בספר בראשית. אלא שהצוואות מחדשות ומעצימות את התשובה שעשו רוב בני יעקב, כפי שיפורט להלן.

21. התשובה במקורות קרובים

מצוות התשובה כהודאה ואי-חזרה על החטא, אינה מודגשת בתורה. החיוב המקראי לתשובה על חטא, במובן של התוודות וחרטה, מובא בוויקרא ה 5: 'וְהָיָה כִּי יִזְכֹּר אִישׁ אֶת חַטָּאתוֹ אֲשֶׁר עָלָיו' (ובדומה במדבר ה 7). כמה פסוקים מורים על הוראה להתקרבות וחזרה לה', אך אין בהם הוראה לגבי אופן ההודאה והתשובה.²⁸⁴ בנביאי הנ"ך רווחת תוכחה נגד עמ"י על כך שאינם חוזרים בתשובה.²⁸⁵

21.1. תשובה פרטית במקרא

רבים מגיבורי המקרא הוכחו על חטאיהם, ואף ניתנה להם הזכות לחזור בתשובה (ויותר מהם, לכלל עם ישראל, כמו למשל גם לאנשי נינוה).²⁸⁶ כבר לקין הוצע לחזור למוטב,²⁸⁷ אך הוא לא עמד בניסיון; דתן ואבירים התבקשו לחזור בהם ממעשיהם, אך הם סירבו;²⁸⁸ לאחר בכי העם מחטא המרגלים, התחרטו המעפילים על מעשיהם וניסו לכבוש את הארץ, אך זה היה בניגוד לדעתו של משה;²⁸⁹ מלכים רבים הוזהרו והוכחו ע"י נביאים, ומיעוטם חזרו בתשובה,²⁹⁰ ביניהם נזכיר שני מקרים ידועים: דויד המלך,

²⁸³ דוגמה מובהקת לכך היא סיפור הרקע לבקשת אברהם אבינו משרי שתגיד שהיא אחותו (מגילה חיצונית לבראשית יט-כ).
²⁸⁴ כגון: 'וְיִשְׁבֹּת עַד הָאֲלֹהִים וְשָׁמַעַתְּ בְּקוֹלִי' (דברים ד 30); 'קחו עמכם דברים, ושובו אל יי, אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב, ונשלמה פרים שפתינו' (הושע יד 3); 'למימי אבתיכם סרתם מחסי ולא שמרתם, שובו אלי ואשובה אליכם אמר יי צבאות, ואמרתם בפה נשובי' (מלאכי ג 7).
²⁸⁵ למשל: 'ואותי יום יום דרשון, ונדעת דרכי יחפצון, כגוי אשר צדקה עשה ומשפט אלהיו לא עזבי' (ישעיה נח 2); 'הבישו פי תועבה עשו, גם בוש לא בושו גם הקלים לא גדעו' (ירמיהו ו 15); 'כן דרך אשה מנאפת אכלה ומחיתה פיה, ואמרה לא פעלתי אנו' (משלי ל 20).
 בדומה, גם במגילת קומראן: 'וברזי עד לא הבטתם, ובבינה לא השכלתם [...] כי לא הבטתם בשורש חוכמה' (4Q300 קטע א.י-ב ש 3-2).
²⁸⁶ יונה ג 8.

²⁸⁷ בראשית ד 7: 'הלוא אם תיטיב שאת, ואם לא תיטיב, לפתח חטאת רבך ואליך תשוקתו, ואתה תמשל בו'.

²⁸⁸ במדבר טו 12: 'וישלח משה לקרא לדתן ולאבירם בני אליאב, ויאמרו לא נעלה'.

²⁸⁹ במדבר יד 40-45.

²⁹⁰ ראו למשל דבריו של בן סירא מט 4.

שלא רק התחרט על מעשיו, אלא גם כתב ומהווה תשובה לאחרים; ²⁹¹ יאשיהו שחזר בתשובה מלאה על חטאי אבותיו; ²⁹² וכן מנשה, שתפילתו נמצאה גם בין מגילות קומראן. ²⁹³

21.2. התשובה במגילות קומראן

במגילות קומראן נלמדת התשובה הכללית גם מהתנ"ך, כפי שמציינת יפה ממ"ת ג 23-24 שהוזכרה לעיל, ומלמדת שזוהי הסיבה שהמקרא אינו מסתיר חטאי גיבוריו. ביטויים קרובים מצויים במגילות חוכמה מקומראן, כגון 'להתבונן ברז נהיה', ומורים לחפש את שורש הדברים כדי לעמוד על הבנת החיים. ²⁹⁴ גם בן סירא ה 1-11 וזו 19-24 דרש על התשובה. ²⁹⁵

עדת קומראן ראתה בעצמה עדה/קהילה שחוזרת בתשובה, וביטויי התשובה מגוונים בכתביה השונים, כגון: 'שבי פשע'. בלהה ניצן ניתחה במאמרה את 'ה"תשובה" במגילות מדבר יהודה', ומדוגמתה ניכר כי ישנו היפוך גישה של כמות העיסוק בתשובה המועטה בתנ"ך, לבין עיסוק התשובה הרב במגילות קומראן. ²⁹⁶ זאת כנראה, כיוון שעדת קומראן מציגה את עצמה כייחודית במעלת הקודש שלה (ברית דמשק ג' 19-ד' 2), ²⁹⁷ כאשר במקרא בקושי מוזכרות קהילות קודש. ²⁹⁸

21.3. התשובה בחז"ל ²⁹⁹

²⁹¹ חטא בת שבע ותשובת דויד מצוינים בשמ"ב יא, ועל כך אמר לרבים: 'אַלְמֶדָה פִּשְׁעִים דְּרַכִּיךָ, וְחַטָּאִים אֶלְיָךָ יִשׁוּבוּי' (תהילים נא 15), וכן חז"ל דרשו: 'לא עשו ישראל את העגל, אלא ליתן פתחון פה לבעלי תשובה.. לא דוד ראוי לאותו מעשה, ולא ישראל ראוי לאותו מעשה... אלא למה עשו, לומר לך שאם חטא יחיד אומרים לו כלך אצל יחיד, ואם חטאו צבור אומרים להו לכו אצל צבורי' (עבודה זרה ד ע"ב). לפי ברית דמשק ה 5: 'ויעלו מעשי דויד, מלבד דם אוריה'. להרחבה ראו: אליצור, דוד כמופת לבעלי תשובה. חטא נוסף של דויד הוא בספירת העם, בו הוא מבקש מהאל להעניש אותו ולא את העם (שמ"ב כד 17). תשובה לכך אינה מוסברת במקרא, ומובאת בדברי גד החוזה ז (להרחבה ראו: בר אילן, גד החוזה, עמ' 213-223).

²⁹² מל"ב כג 24: 'וְכַמְהוּ לֹא הָיָה לְפָנָיו מִלֶּךְ אֲשֶׁר שָׁב אֶל ה' בְּכָל לְבָבוֹ וּבְכָל נַפְשׁוֹ וּבְכָל מַאֲדוֹ'.
²⁹³ תפילת מנשה מוזכרת בדברי הימים ב יג 18-19, והיתה ספר חיצוני בן 15 פסוקים ביוונית. במגילות קומראן נמצאו 6 פסוקים בעברית בתוך שני כתבי יד (4Q380-4Q381). חז"ל הזכירו את תפילתו זו (ויקרא רבה ל; דברים רבה ב; רות רבה ה').

²⁹⁴ 'רז נהיה דרוש והתבונן בכל דרכי אמת וכל שורשי עולה תביט ואז תדע מה מר לאיש ומה מתוק לגברי' (חוכמת רז נהיה, פרק ב [קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 156, ש 14-15]); 'יומם ולילה הגה ברז נהיה ודרוש תמיד ואז תדע אמת ועול חכמה [ואול]ת... בכל דרכיהם עם פקודתם לכול קצי עולם ופקודת עד ואז תדע בין [טוב] ל[רע] [כמעשה]ם] כיא אל הדעות סוד אמת וברז נהיה פרש את אושה ומעשיה... [בכול]מעשיו אלה שחר תמיד והתבונן [בכול]תוצאותמה ואז תדע בכבוד [עוזו]ע]ם רזי פלאו וגבורת מעשיו... (חוכמת רז נהיה א [קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 148, שורות 24-25, 27-30, 31-30]; 'וברזי עד לא הבטתם ובבינה לא השכלתם [...] כי לא הבטתם בשורש חוכמה' (4Q300 קטע א-ב ש 2-3).

²⁹⁵ בן סירא ה 1-11: '... אל תאמר חטאתי, ומה יעשה לי – מאומה, כי אל ארך אפנים הוא... אל תאחר לשוב אליו, ואל תתעבר מיום אל יום; יז 19-24: 'ואך לשבים נתן תשובה, וינחם אודי תקוה; שוב אל יי ועזוב עוונות, התחנן לפניו והמעט מכשול; פנה אל יי ושוב מרשע, ומאוד שנה תועבה; את יי מי יהלל בשאול, תחת החיים ונותני הודות; ממת כלא היה כבדה תודה, חי חי הוא יודה ליי; מה רבו רחמי יי, וסליחתו לשבים אליו.

²⁹⁶ ניצן, "תשובה" במגילות מדבר יהודה.

²⁹⁷ 'ויבן להם בית נאמן בישראל, אשר לא עמד כמהו למלפנים ועד הנה, המחזיקים בו לחיי נצח, וכל כבוד אדם להם, הוא כאשר הקים אל להם ביד יחזקאל הנביא לומר "והכהנים הלוים וּבְנֵי יְצֻק אֲשֶׁר שָׁמְרוּ אֶת מִשְׁמֶרֶת מִקְדָּשִׁי בְּתַעֲוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵעַל" [יחזקאל מד' 15].

²⁹⁸ אפשר לציין בני הנביאים ובני רכב, אך אין עליהם פירוט רב.

²⁹⁹ להרחבה: קריב, גדולה התשובה.

במסכת יומא פו ע"א יש דיון שבחים על התשובה: 'גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה שְׁמִבְיָאָה רְפָאוֹת לְעוֹלָם, שְׁנֵאָמַר: "אֶרְפָּא מְשׁוּבְתָם אוֹהֲבִים נְדָבָה" (הושע יד 5).. גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה שְׁמַגְעַת עַד כְּסֵא הַכְּבוֹד, שְׁנֵאָמַר: "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד ה' אֱלֹהֶיךָ" (הושע יד 2).. גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה שְׁדוּחָה אֶת לֹא תַעֲשֶׂה שְׁבִתוֹרָה.. גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה (שְׁמַקְרָבֶת) אֶת הַגְּאוּלָּה.. גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה שְׁמַאֲרָכֶת שְׁנוֹתָיו שֶׁל אָדָם, וְהַמְבַחֵנָה בֵּין: 'כָּאֵן מֵאֲהָבָה, כָּאֵן מִיִּרְאָה, וְכֵן: 'גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה, שְׁבִשְׁבִיל יָחִיד שְׁעֲשֶׂה תְּשׁוּבָה — מוֹחֲלִין לְכָל הָעוֹלָם כּוּלוֹ. תִּיאוּרִים וְהַבְחָנוֹת אֵלוּ יִיחֻדִים לַחַז"ל.

לעומת זאת, ריש לקיש טען ש'גְדוֹלָה תְּשׁוּבָה, שְׁדוּחָה נַעֲשׂוֹת לוֹ כְּשִׁנְגוֹת, וְגִישָׁה קְרוּבָה לַכֵּךְ רֵאֵנוּ בַחֲטָאֵי רֵאוּבֵן וְיְהוּדָה.

22. בין התשובה האישית לתשובה הכללית – שהיא הוראת הלקח לרבים

בספר בראשית מב 22 ונ 17 מרומזת תשובת האחים בשיח ביניהם על חטא יוסף, אלא שקשה להבין אם תשובת הלב שלהם היתה כנה ומלאה.³⁰⁰ הצוואות מדגישות ומרחיבות את תשובת האחים, וכך מפרטות על תפילות והעונשים או הייסורים העצמיים שקיבלו עליהם.

יתרה מזו, השבטים ממשיכים מפירוט התשובה הפרטית-אישית שביצעו, אל עיקר הדגש בצוואות, והוא הלקח המוסרי הרחב לצאצאים או לכל עם ישראל, שמכונה להלן: 'התשובה הכללית'. כך מדגישים השבטים את צוואתם המוסרית לצאצאיהם, כיצד להתרחק ממעשים אשר עלולים להוביל לנפילות חטאים דומות והיגדי מוסר קרובים.

עניין נוסף שמורחב בצוואות, הוא הבחנה בין שוגג למזיד. דוגמאות והרחבה בעניין פורטו בפרקים על ראובן ויהודה. ההבחנה בין שגגה למזיד תלויה גם בידיעת החוק, והיות ומבחינת הצוואות, בני יעקב טרם נחשפו לרוב חוקי התורה, שניתנה כמה דורות אחריהם במעמד הר סיני, הרי שניתן ללמוד כי הצוואות מבקשות למסור לנו, שלאחר מתן תורה, כבר לא יתקבלו שגגות על מצוות שכתובות בתורת משה.

23. מהודאות והתשובות הפרטיות של בני יעקב, לויתור על אוכל

כאמור, אחד החידושים העיקריים של הצוואות, הוא ההודאה האישית שלהם, ולהלן סקירתן:

התשובה האישית של גד ה 8-10 מלמדת 2 עקרונות גדולים: 'וכל הדברים האלה אשר לא למדוהו בני איש, אותם יכיר בשובו מדרכו; כי הביא אלוהים עלי מחלת הכבד, ולולא תפילות יעקב אבי עזרוני, כי אז כמעט קט חלף רוחי ממני; כי כל אשר בו יחטא האדם, בו יווסר'. בדומה: 'אין אדם עומד על דברי

³⁰⁰ בראשית מב 22: 'וַיַּעַן רְאוּבֵן אֶתֶם לְאֹמֶר, הֲלוֹא אֶמְרָתִי אֶלֵיכֶם לְאֹמֶר אֵל תִּחַטְּאוּ בְיָדִי, וְלֹא שְׁמַעְתֶּם; וְגַם דָּמוֹ הִנֵּה נִדְרָשִׁי; נ 17: 'כִּי תֹאמְרוּ לְיוֹסֵף, אֲנֵן שָׂא נָא פְּשַׁע אַחִידֶךָ וְחַטְּאתֶם, כִּי רָעָה גְּמִלוֹךָ, וְעַתָּה שָׂא נָא לְפִשְׁעֵ עַבְדֵי אֱלֹהֵי אָבִיךָ, וַיִּבְדֵּךְ יוֹסֵף בְּדַבְרָם אֵלָיו.

תורה, אלא אם כן נכשל בהן' (גיטין מג); 'כִּרְהָ שְׁחַת בָּהּ יִפְלִי (משלי כו 27); 'יִחַפֵּר גּוֹמֵץ בּוֹ יִפּוֹלִי (קהלת י 8).

כמה מבני יעקב מציינים כי קיבלו על עצמם קבלה או סגפנות מסוימת למשך שנים: ראובן א 9 התנזר משיכר, בשר ומאכלי תאוה, 7 שנים, בגלל חטאו המיני;³⁰¹ שמעון ג 5 מצוין שעינה את עצמו בצום שנתיים, בגלל קנאתו ליוסף;³⁰² יהודה טו 4 מצוין: 'ובהנחמי על אלה, לא אכלתי בשר ויין עד עת זקנתי, וכל שמחה לא ראיתי'. יוסף י 1-2 משבח את הצום עם המידות הטובות.³⁰³ תשובותיהם של ראובן ויהודה מובאים בהרחבה בפרקים העוסקים בחטאיהם.

ניכר שתשובת כל האחים בצוואות התקבלה, שכן רובם מציינים את היותם הזוכים לתחיית המתים, יחד עם האבות והצדיקים.

מעטים קבלות הייסורים או סגפנות עצמית בתנ"ך, מלבד אבל, כמו יעקב על יוסף (אם כי לא מצוין איך התאבל), ודויד על חולי בנו מבת שבע.³⁰⁴ אנשי נינוה התאבלו בתשובתם מדרכם הרעה (יונה ג 5-8), ובני רכב הסתגפו מייך בהוראת אביהם (ירמיהו לה 5).³⁰⁵ גם משה, דניאל, אסתר, עזרא ונחמיה צמו, אך זאת לקרבת/קבלת רוח נבואה, ולא כתוצאה מחטאם.

אמנם מהותו של יום הכיפורים הוא עינוי הנפש לכפרת עוונות,³⁰⁶ אך התורה מדגישה כי התשובה הינה הליך קל ומהיר: דברים ל 12-14: 'לֹא בְשִׁמְיִם הוּא לֵאמֹר מִי יַעֲלֶה לָנוּ הַשְּׁמִימָה וְיִקְחֶהָ לָנוּ וְיִשְׁמַעֲנוּ אֹתָהּ וְנַעֲשֶׂנָה; וְלֹא מֵעֵבֶר לָיִם הוּא לֵאמֹר מִי יַעֲבֹר לָנוּ אֶל יַם סוּף וְיִקְחֶהָ לָנוּ וְיִשְׁמַעֲנוּ אֹתָהּ וְנַעֲשֶׂנָה; כִּי קָרוֹב אֶלֶיךָ הַדָּבָר מְאֹד בְּפִיךָ וּבְלִבְבְּךָ לַעֲשׂוֹתוֹ; יִשְׁעִיהָ א 18: 'אִם יִהְיֶה חֲטָאֵיכֶם כְּשָׁנִים, כְּשָׁלֹשׁ יָלְבִינוּ; מִג 22: 'וְלֹא אֶתִי קָרָאתָ יַעֲקֹב, כִּי יָגַעְתָּ בִּי יִשְׂרָאֵל'; ירמיה ג 22: 'שׁוּבוּ בָנִים שׁוֹכְבִים אַרְפָּה מְשׁוּבְתֵיכֶם'; מלאכי ג 7: 'שׁוּבוּ אֵלַי וְאֶשׁוּבָה אֲלֵיכֶם, אָמַר יי צְבָאוֹת, וְאִם בִּפְרֵט הַדְּגִשְׁתֶּם הַמַּעֲשִׂים הַטּוֹבִים מִלְּפָנֶיךָ מִלְּפָנֶיךָ: 'הֲלוֹא אָכַל וְשָׁתָה וְעָשָׂה מִשְׁפָּט וּצְדָקָה, אֲזַי טוֹב לִי' (ירמיהו כב 15); 'לָמָּה צָמְנוּ וְלֹא רָאִיתָ, עֵינֵינוּ נִפְשָׁנוּ וְלֹא תִדְעִי (ישעיה נח 3).

³⁰¹ יואחרי כן נחמתי ונעניתי ברצון נפשי שבע שנים לפני יי ויין ושכר לא שתיתי, ובשר לא בא אל פי וכל מאכל תאוה לא אכלתי, ואתאבל על עוונתי כי גדול, אשר לא נעשה כזאת בישראל.

³⁰² יועל כן עניתי שנתיים בצום נפשי, ואדע כי יגאל איש מקנאה ביראת אלהים.

³⁰³ 'על כן ראו בניי את אשר יפעלו ארך רוח ותפלה וצום; וגם אתם אם תלכו אחרי הענוה וטהר לבב בארך רוח ותפלה ותצומו בלב נדכה, ישכן בקרבכם יי כי אהב הצנע לכת'.

³⁰⁴ בראשית לו 34: 'וַיִּתְאַבֵּל עַל בְּנוֹ יָמִים רַבִּים'; שמו"ב יא 16.

³⁰⁵ 'וַיֹּאמְרוּ לֹא נִשְׁתָּה יי כִּי יִוָּדַב בֶּן רָקֵב אֲבִינוּ צָוָה עָלֵינוּ לֵאמֹר לֹא תִשְׁתּוּ יי אִתֶּם וּבְנֵיכֶם עַד עוֹלָם'.

³⁰⁶ ויקרא טז 29-30: 'וְהִיָּתָה לָכֶם לְחֻקֵּי עוֹלָם בְּחֻדְשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּעֵשׂוֹר לַחֹדֶשׁ תַּעֲנוּ אֶת נַפְשֵׁיכֶם.. כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יִכַּפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהַר אֶתְכֶם מִכָּל חַטָּאתֵיכֶם'.

יששכר ב 5-6 מציין שרחל ויתרה על אכילת הדודאים.³⁰⁷ בספר טוביה, האל שמע את מצוקתם של טובי ושל טוביה, ובקשתו בעת ויתור על מזון.³⁰⁸ סיפור זה דומה לעיכוב אלעזר לאכול טרם אמירת דבריו לבקש את ידה של רבקה ליצחק אבינו (בראשית כד 33),³⁰⁹ וגם לטוביה דחה את אכילתו לאחר שביקש את שרה לאשתו (ז 12).³¹⁰ עיקרון זו קיים אף בנימוסי השולחן של בן סירא לא 19: 'בחברת רעים, אל תשלח ידך ראשונה לאכול ולשתות', והיא ההלכה של כיבוד הכוהן בסרך היחד ו 4-6,³¹¹ שכנראה היא המקור להלכת חז"ל הדומה (מועד קטן כח ע"ב).³¹²

24. המסר המרכזי הנסתר של קבלת סבל, ייסורים וציפייה לה'גאולה

עניין קרוב לתשובה הוא אופן ההתמודדות עם הסבל או הייסורים בחיים, במיוחד כאשר אינם קבלת סיגופים עצמיים. מפניית יוסף אל הסריסים בבית הסוהר: 'וַיִּשְׁאַל אֶת סָרְיִסֵי פְרָעָה אֲשֶׁר אִתּוֹ בְּמִשְׁמַר בֵּית אֲדֹנָיו לֵאמֹר, מִדּוּעַ פְּנִיכֶם רְעִים הַיּוֹם' (בראשית מ 7), אפשר ללמוד שיוסף היה מאיר פנים, ולא מדוכדך במצבו כאסור בכלא. עם זאת, אין הדבר נוגד את ניסיונו לבקש עזרה כדי לשפר את מצבו, ולצאת מהכלא: 'כִּי אִם זָכַרְתִּנִּי אֶתְּךָ כְּאִשֶׁר יִיטָב לְךָ וְעָשִׂיתָ נָא עִמָּדֵי חֶסֶד, וְהִזְכַּרְתִּנִּי אֶל פְּרָעָה וְהוֹצֵאתִנִּי מִן הַבַּיִת הַזֶּה' (שם מ 14).

יוסף הצדיק, בין היתר בזכות זה שידע לקבל את המצב הקשה אליו נקלע, אף שלדעתו אינו היה ראוי לכך (בניגוד לדעת אחיו באותה שעה), ובמשך כעשרים שנה בכלא, היה שמח ואף מעודד אחרים.

את תקופתו בכלא מסכם יוסף בצוואתו: 'בבית הכלא השליכוני הכוני שמוני ללעג, ואלהים נתנני לרחמים לפני שר בית הסהר; כי לא יעזב יי את יראיו, לא בחשך ולא באזקים ביגון ובצרה' (ב' 2-3).

³⁰⁷ יובגלל הדודאים הם שמע יי את רחל; כי גם כאשר קבלתם לא אכלה אותם ותקרב אותם בבית יי ותביאם אל הכהן אשר היה בימים ההם. בבראשית ל 14-15: 'וַיִּלְךָ רְאוּבֵן בְּיָמָיו קָצִיר חֲטִיִּים וַיִּמְצָא דוּדָאִים בַּשָּׂדֶה וַיָּבֵא אֹתָם אֶל לָאָה אִמּוֹ וַתֹּאמֶר רְחֵל אֶל לָאָה תִּנֵּי נָא לִי מִדּוּדָאֵי בְנֶךָ: וַתֹּאמֶר לָהּ הַמַּעַט קָחְתִּיךָ אֶת אִישִׁי וְלָקַחְתָּ גַם אֶת דּוּדָאֵי בְנֵי וַתֹּאמֶר רְחֵל לָכֵן יִשְׁכַּב עִמָּי הַלַּיְלָה תַּחַת דּוּדָאֵי בְנֶךָ'.

³⁰⁸ טוביה נוסח ארוך ב 2 - ג 17: 'ויושם לפני השולחן והמאכלים רבים הושמו לפני ואומר לטוביה בני לך בני ואשר תמצא עני מאחינו מגלות נינוה הזוכר אותו בכל לבבו והבאת אותו ואכל יחד עמידי והנה אני מחכה לך בני עד אשר תשוב; וילך טוביה לבקש איש עני מאחיי וישב ויאמר אבי ויאמר הנני בני ויען ויאמר אבי הנה איש מעמינו הרוג ומשלך בשוק וזה עתה נחנק; ואקום ואעזוב את הארוחה בטרם אטעם ממנה ואשא אותו מן השוק ואשים אותו אל אחד הבתים הקטנים עד אשר יבוא השמש ואקבור אותו... בעת ההיא נשמעה תפילת שניהם לפני כבוד האלוהים; וישלח רפאל לרפא את שניהם את טובי להסיר את תבלול הלבן'. בנוסח פרענקיל ד 1: 'וטוביה אמר בליבו כי שמע יי את תפילתו וכי קרבו ימיו למות. גם בתו של רבי עקיבא שניצלה ממוות בזכות האכלת עני (שבת קנו').

³⁰⁹ 'ויישם (ויישם) לִפְנֵי לְאָכְל, וַיֹּאמֶר לֹא אֶכֶל עַד אִם דְּבַרְתִּי דְבָרִי; וַיֹּאמֶר, דְּבָרִי'.
³¹⁰ 'ויאמר טוביה לא אוכל מעתה ולא אשתה עד אשר תעשה את דברי, ויאמר לו רעואל כן אעשה והיא תנתן לך על פי משפט ספר משה... (נוסח ארוך).

³¹¹ 'ויהיה כיה יערוכו השולחן לאכול או התירוש לשתות הכוהן ישלח ידו לרשונה להברך בראשית הלחם או התירוש לשתות הכוהן ישלח ידו לרשונה להברך בראשית הלחם והתירוש'.

³¹² 'אמר רבי אבהו: מנין לאבל שמיסב בראש, שנאמר - "אבחר דרכם ואשב ראש ואשכון כמלך בגדוד כאשר אבלים ינחם"... אמר רבי חמא בר חנינא: מנין לחתן שמיסב בראש, שנאמר "כחתן יכהן פאר", מה כהן בראש - אף חתן בראש. וכהן גופיה מנל? - דתנא דבי רבי ישמעאל: "וקדשתו" - לכל דבר שבקדושה, לפתוח ראשון, ולברך ראשון, וליטול מנה יפה ראשון'.

24.1. ניגודים וסתירות לעיקרונות קבלת הסבל והתקווה:

תהילים כז 14 מציין עיקרון תורני רווח: 'קנה אֶל ה', חֶזֶק וְיִצְמַח לְבָבְךָ וְקָנָה אֶל ה'. אלא שהתקווה והציפייה מנוגדות לפסוק במשלי יג' 12: 'תוֹחֶלֶת מְמַשְׁכָּה מַחֲלָה לֵב, וְעַץ חַיִּים תִּנְאָוֶה בָּאֵה'.

לכאורה גם מנוגד שעני יצא מהעוני שלו, אם לפי מגילה ??, קובעת שעוני של אדם זה מזלו וגורלו התמידי.

תהילים מו 11: 'הֲרָפוּ וְדָעוּ כִּי אֲנֹכִי אֱלֹהִים'.

25. עונשים רק משמיים – היחס ליריב

המסר המרכזי של יוסף, לצד עיקר השבחים עליו, הוא בכך שהוא לא נטר ונקם לאחיו (ראו פרק בעניין).

העונשים של אחי יוסף על מכירתו לעבד, לא מוזכרים בתורה, מלבד בדיקתם על ידי יוסף, שהעלה טענה: 'וַיַּעַן רְאוּבֵן אֶתֶם גְּאֹמְרִים הָיִינוּ אֶלְיֶיכֶם לְאֹמֵר, הֲלוֹא אָמַרְתִּי אֲלֵיכֶם לֵאמֹר, אֵל תִּחַטְּאוּ בְיַלְדִּי, וְלֹא שָׁמַעְתֶּם, וְגַם דָּמוֹ הֵנָּה נִדְרָשׁי' (בבראשית מב 22).

עוד כמה מבני יעקב מלמדים לא להחזיר רעה כנגד רעה, אלא רק טובה נגד רעה: 'ואתם אהבו איש את רעהו בלבבכם, וכי יחטא לך איש, ודיברת אליו לשלום, וזרית הלאה את חמת השנאה, ולא תשכין בנפשך ערמה'... (גד ו 3-7); 'וכי יבקש איש להרע לכם, אתם גמלו אותו טוב והתפללו בעדו, ויי יצילכם מכל רע' (יוסף יח 2); 'האדם הטוב אין לו עין רעה, כי הוא מרחם על כולם, אפילו אם הם חוטאים. ואם זוממים עליו רעות, הוא מנצח את הרע בעשותו טוב' (בנימין ב 2-3); 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם, כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק כי אם גם לרגע קט, ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע כאשר היה גם יוסף אחי' (בנימין ה 4-5).³¹³

בחלק מאמירות אלו מצוין שכרו של המוות על הרע שנעשה לו, ושכרו משמיים על כך. עיקרון זה מוזכר גם במשלי טז 7: 'בְּרָצוֹת יִי דַרְכֵי אִישׁ, גַּם אוֹיְבָיו יִשְׁלַם אֹתוֹ'. בעוד ניתן שכר למי שמוותר ומוחל, מצד שני למריע צפוי עונש משמיים (שמתעדן אם הניזוק מתפלל עליו): 'וּמִשְׁלָמֵי רָעָה תַּחַת טוֹבָה, יִשְׁטַנּוּנֵי תַּחַת רְדוּפֵי [רַדְפֵי] טוֹב' (תהילים לח 21); 'כִּפְאֶשֶׁר יֹאמַר מִשַׁל הַקְּדָמָנִי, מִרְשָׁעִים יֵצֵא רֶשַׁע וְיָדִי לֹא תִהְיֶה בְּדִי' (שמי"א כד 13).

³¹³ בדומה: 'אֲנִי נִתְתִּי לְמַכִּים וְלַחַיִּי לְמַרְטִים פְּנֵי לֹא הִסְתַּרְתִּי מִקְלֵמוֹת נְרָקִי' (ישעיה נ 6).

ייתכן ויש כאן הרחבה על משלי כה 21-22: 'אם רָעַב שֶׁנֶאֱדָה הָאֲכָלְהוּ לָחֶם, וְאִם צָמָא הִשְׁקָהוּ מַיִם; כִּי גִחְלִים אֶתְּהָ חֲתָה עַל רֵאשׁוֹ, וַיִּי יִשְׁלֶם לָדָּ.'³¹⁴ אלא שגישה זו כסותרת את העיקרון: 'עם חסיד תתחפד, עם גבור תנמים תתמם; עם נבר תתבר, ועם עקש תתפל' (שמ"ב כב 27-27; תהילים יח 16-17); 'פמיס הפניס לפניס, כן לב האדם לאדם' (משלי כז 19).

העיקרון המנחה של עדת קומראן ביחסם ליריב הפרטי מתבטא בסרך היחד י 17-18: 'לא אשיב לאיש גמול רע, בטוב ארדוף גבר, כי את אל משפט כל חי, והוא ישלם לאיש גמולו',³¹⁵ ובפועל: 'לוותר לאנשי השחת על הרכוש, לא להתחרות ולא להתגרות בהם'.³¹⁶ 'ואלה תכונני הדרך למשכיל בעתים האלה לאהבתו עם שנאתו: שנאת עולם עם אנשי שחת ברוח הסתר לעזוב למו הון ועמל כפים כעבד למושל בו ועונה לפני הרודה בו' (סרך היחד ט 21-24).

דרך ויתור זו מורה כנראה גם על ויתור מנקמה, אך זו פורשה בברית דמשק ט 5 בהבדלה מאויבים: 'ואין כתוב כי אם נוקם "לצרינו ונוטר הוא לאיביו" [נחום א 2]. אמנם עדת קומראן הטיפה נגד השונאים והנוקמים בתוך העם (עד שהתבדלה מהם),³¹⁷ אך ייתכן שאויבים אלו הם יריבים בתוך העם, ולא רק נכרים, כפי שמפרש בראשית רבה נה ג תוך הסתמכות על אותו מקור – נחום א 2.³¹⁸

במגילות קומראן ישנן אמירות לגבי העונש הצפוי לרשעים משמיים (אמירות אלה רווחות גם במקרא),³¹⁹ כגון: 'לא יחונך אל בקוראך, ולא יסלח לכפר עוונך' (סרך היחד ב 8),³²⁰ ושילובם עם עונש לבליעל ('ברכות וקללות').³²¹ מנגד, עדת קומראן מציגה לראשונה מערכת קהילתית של סדר ארגוני, חוקים ותקנות, המרובים בעונשים מגוונים ע"י נציגי העדה.³²²

³¹⁴ בהקבלה: 'כי תראה חמור שנאף רבץ תחת משאו וחדלת מעזב לו עזב תעזב עמו' (שמות כג 5).
³¹⁵ אביא את פירושו של ליכט, **מגילת הסרכים**, עמ' 219: 'גם לרשע אגלה תמיד יחס הוגן; שכן סומך הוא על נקמת האל, כפי שהוא מפרש בהמשך-דבריו. הלשון הושפעה אולי מתהילים לח 21: 'ימשלמי רעה תחת טובה, ישטנוני תחת רדופי [רדפי] טובי, וממשלי כ 22: 'אל תאמר אשלקמה רע קנה לה וישע לך'; וייתכן שהמשורר פירש את הכתוב תחת רודפי אותם בטוב (כך ראב"ע), ולא: בשל דבקותי בצדקה.

³¹⁶ מפירושו של ליכט, **מגילת הסרכים**, עמ' 198.
³¹⁷ ברית דמש ח 4-9: 'כל מורדים מאשר לא סרו מדרך בוגדים ויתגוללו בדרכי זונות <זונות> ובהון רשעה ונקום וניטור איש לאחיו ושנוא איש את רעהו ויתעלמו איש בשאר בשרו, ויגשו לזמה ויתגברו להון ולבצע ויעשו איש הישר בעיניו ויבחרו איש בשרירות לבו ולא נזרו מעם ויפרעו ביד רמה, ללכת בדרך רשעים'.

³¹⁸ רבי אבין פתח: "כאשר דבר מלך שלטון ומי יאמר לו מה תעשה" (קהלת ח 4) אמר רבי אבין: [משל] לרב שמצווה לתלמידו ואומר לו: אל תלווה בריבית, והיה הוא מלוה בריבית! אמר לו: רבי, אתה אומר לי אל תלוה בריבית ואת מלוה בריבית? אמר לו: אני אמרתי לך אל תלוה בריבית לישראל אבל לאומות הלווה, שנאמר "לנכרי תשיך" וגו' (דברים כג 21), כך אמרו ישראל לפני הקב"ה: רבון כל העולמים כתבת בתורה "לא תקם ולא תטור" (ויקרא יט 18) ואתה: "נוקם ה ובעל חימה, נוקם ה לצריו ונוטר הוא לאויביו!" (נחום א 2) אמר להם הקב"ה: אני כתבתי בתורה "לא תקם ולא תטור" לישראל, אבל באומות: "נקם נקמת בני ישראל" (במדבר לא 2).

³¹⁹ כגון: 'מִכְבְּדֵי אֶכְבֵּד, וּבְזֵי יִקְלוּ' (שמ"א ב 30).

³²⁰ לפירוש והשוואה למקורות, ראו: ליכט, **מגילת הסרכים**, עמ' 70.

³²¹ **קימרון, החיבורים העבריים ב'**, עמ' 4, ש 1-12.

³²² רובם מרוכזים בסרך היחד ???. להרחבה: וינפלד, עונשים בסרך היחד.

עיקרון הטובה על רעה התרחב בנצרות (אם כי בהתנהגותה הלאומי דווקא פעלה רבות הפוך), אשר ידועה בבטיויים כאוהבת ומחבבת את האויב ללא תנאי, כמתן הלחי השנייה' (הבשורה על-פי מתי ה 39),³²³ והעדפת הזונות והמוכסים (מתי כא 28-32).

חז"ל הורו לשנוא את הכתות היריבות להם ('מינים'),³²⁴ ואלו שאינם נוהגים במנהגם,³²⁵ אך אין אמירה מפורשת אם זאת בגלוי או רק בסמוי. בפועל, בעיקר הפרושים שמעון בן שטח³²⁶ ויוחנן בן זכאי,³²⁷ נהגו בשנאה תהומית גלויה נגד הצדוקים, ולא ברור אם דרשת שנאת החינם שבגינה תלו את חורבן הבית השני (יומא ט ע"ב), מתייחסת גם לשנאתם זו. בתפילת העמידה/שמונה עשרה מוזכר העיקרון שלא להחזיר רעה למי שמריע לנו: 'יְלַמְּקֵלֵי נַפְשֵׁי תַדְמִים' (ברכות יז).³²⁸

עונשים וחטאים : מן המקרא לספרות חז"ל / אהרן שמש.

³²³ 'אל תתקוממו לרשע, והמכה אותך על הלחי הימנית, הטה לו גם את האחרת'. ייתכן שגם לזה מקור מקראי: 'יִתֵּן לְמַפְחוֹ לְחֵי, וְיִשָּׁעַ פְּהָרָה' (איכה ג 30). פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 67, הציע שששת הפרקים הראשונים של תורת יג השליחים קרוב מבחינה ספרותית לטורג בסרך היחד. חנוך ב יג 83: 'כי יי הוא הגומל לך והוא ינכס לכם ביום הדין הגדול ואל תהיו אתם נוקמים פה על ידי איש כי אם שם על ידי יי'.

³²⁴ המינים ותהילים קלט 22 מוזכרים גם בתוספתא שבת יד ד/ג ה. כאן משתמע שהמינים הם סוג מסוים של נוצרים, ונאמר עליהם, בין השאר, שספריהם 'מטילים איבה בין ישראל לאביהם שבשמים'.

³²⁵ אבות דרבי נתן טז: 'ושנאת הבריות כיצד? מלמד שלא יכוין אדם לומר: אהוב את החכמה ושנא את התלמידים, אהוב את החכמים ושנא את התלמידים, אהוב את התלמידים ושנא את עמ"י הארץ, אלא אהוב את כולם ושנא את המינין ואת המשומדים ואת המסורות, וכן דוד אמר 'הֲלוֹא מִשְׁנֵאָה יי אֶשְׁנֵא וּבִתְקוּמָתִי אֶתְקוּט, תְּכַלִּית שְׁנֵאָה שְׁנֵאָתִים לְאוֹיְבִים הָיוּ לִי' (תהילים קלט 22-23), ר עקיבא אומר 'וְאַתְּבִי לְרַעַף קְמוּץ – אֶגְיִי יי בְּרֵאֲתִי' (ישעיה מה 8), אם עושה מעשה עמך - אתה אוהבו ואם לאו אי אתה אוהבו. ישנם פערים מהותיים בין המהדורות השונות ומסורות נלוות, יפה ניתח זאת **הווארד, אלא אהוב את כולם**, עמ' 94-104. בהמשך מופיע אמירה דומה: 'ר חנניה סגן הכהנים אומ דבר שכל העולם תלוי בו נאמ עליו שמועה מהרסיני אם שונא את חברך שמעשיו רעים כמעשיך אני יי דיין להפרע מאותו האיש ואם אוהב את חברך שמעשיו כשרים כמעשיך אני יי רחמן ומרחם עליך'. דיון דומה יש בפסחים ק"ג ע"ב; המכילתא **מַסְכְּתָא דְשִׁירָה בְּשַׁלַח פְּרָשָׁה ו** (שמות טו 7); ספרי דברים (לב 41) פרשת האזינו פיסקא שלא מציין לשנוא את המינים חסרי האמונה.

לכאורה גם לחז"ל יש סתירות כמו עם דרשתו על בראשית א 27: 'חביב אדם שנברא בצלם' (אבות ג יד) ועל 'ואהבת לרעך כמוך ר' עקיבא אומר זה כלל גדול בתורה' (ספרא קדושים ד יג).

³²⁶ להלן דוגמאות על היחס הפסול של שמעון בן שטח לאלכסנדר ינאי המלך:

- שמעון רימה את ינאי בתשלום להתרת הנזירים (ירושלמי ברכות פ"ז הב [יא ע"ב]; בראשית רבא פרשה צא ג), לאחר שהתיר נדר, הלכה שאפילו התנאים-חז"ל הגדירו אותה: 'התר נדרים פורחים באויר, ואין להם על מה שיסמכו (משנה חגיגה א ח). שמעון רימה את ינאי בתשלום להתרת הנזירים (ירושלמי ברכות פ"ז הב [יא ע"ב]; בראשית רבא פרשה צא ג), לאחר שהתיר נדר, הלכה שאפילו התנאים-חז"ל הגדירו אותה: 'התר נדרים פורחים באויר, ואין להם על מה שיסמכו (חגיגה א ח).
- שמעון היה כפוי טובה לינאי למרות שאירח אותו לסעודה עם יהודי פרס (ירושלמי ברכות פ"ז הב; בראשית רבא פרשה צא ג).
- שמעון החליף את הצדוקים מהסנהדרין בגלל שלא ידעו להביא ראייה מהתורה, אך דרכם של הפרושים לטעון שיש להם מסורת אבות/בע"פ שאינה כתובה בתורה (הגמרא/סכוליון על מ תענית י).
- שמעון ביקש לשפוט את ינאי בגלל עבדו בעמידה, בניגוד לרוב השופטים, ולאחר מכן עוד קילל והמית אותם (סנהדרין יט א-ב).

בנוסף בעייתיות הלכותיו שלא קשורות לינאי: עדים זוממים הפוך מפשט המקרא והצדוקים (חגיגה טז ע"ב), תליית 80 נשות אשקלון ביום אחד (משנה סנהדרין ו ד).

³²⁷ יוחנן בן זכאי למשל צרם אוזנו של כוהן צדוקי (תוספתא פרה פ"ג ה"ח), קיללם כישוטה שבעולם (מס פעמים במגילת תענית).

³²⁸ תחילה מר בריה דרבינא הוסיף ברכה זו לאחר תפילת שמונה עשרה, ובמהלך הדורות נהגו לחתום בה את תפילת שמונה עשרה. מצוין גם בדרך ארץ זוטא ו ד.

26. האבחנה בין עונשי שמיים לניסיונות לעונשים עצמיים

מעיון בתוצאות העונשים בצוואות, ניתן לאפיינן כפתגמו של קהלת ט 18: 'וְחוֹטָא אֶחָד, יֵאבֵד טוֹבָה הַרְבֵּה'. דהיינו, יש שכר ועונש ישיר לחטאים: 'כי כל אשר בו יחטא האדם, בו יווסר' (צוואת גד ה 10).³²⁹

אלא שעונשים יכולים להיות גם ניסיונות, ויוסף ב 6 מציין: 'בעשרה ניסיונות בחנני, ובכולם ארך רוח הייתי', אלא שבניגוד אליו, היובלים יט 8 מפרט את רוב ניסיונותיו של אברהם אבינו,³³⁰ כך שאין אנו יכולים לנתח וללמוד בוודאות מניסיונותיו של יוסף, מה גם שרוב ניסיונות חייהם שונים זה מזה.

כיצד ניתן להבחין בין עונש לבין ניסיון? על כך לא מצאתי פירוט בצוואות.

בנוסף, עונשי שמיים יכולים להיות מקבילים או קרובים לעונשים עצמיים – כתשובה אישית על החטא, וכנראה בכך מהווים עונשים שמכפרים על החטא.

ה. חטא ראובן במשכב עם בלהה, והיגדי מוסר בנוגע להתרחקות מנשים וממיניות

27. סיבת החטא של ראובן במשכב עם בלהה

ראובן מציין כי הסיבה שהתגרה לשכב עם בלהה, היא כי הוא ראה אותה 'רוחצת בסתר עירומה',³³¹ אך ללא ציון המקום. היובלים לג 1 מציין שבאותה עת, יעקב ולאח הלכו ליצחק.³³² בכך יש קרבה לרחיצת בת שבע, שרצחה כאשר בעלה אוריה היה רחוק.³³³ לדעת קוגל (1995), הלפרן (נשים בספר היובלים), ורוזן-צבי (דברה תורה), ספר היובלים מצדיק את בלהה במידה יתרה מצוואת ראובן, וזה בהתאם לגישתנו לנשים בכלל. תיאור המעשה מלווה בטקטיקת הטעייה, בדומה לאופן שלבן החליף את רחל בלאה בליל הכלולות,³³⁴ כך למרות כוונותיה התמימות, היות שבוצע עוול, היא סובלת מפרידה מיעקב בעלה³³⁵ (במקום עונש מוות, אילו היתה עושה זאת במכוון).

התגרות הראייה תואמת למקור לחטא לפי ראובן ב 5: 'השני הוא רוח הראיה, אשר בו תוצר התאוה'. חטא הראייה מתקשר עם החטא הקדמון: 'וַתֵּרָא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמֵאֲכָל, וְכִי תֵאָוֶה הוּא לְעֵינַיִם'

³²⁹ כך העיקרון של מידה כנגד מידה (ויעין תחת עין) [שמות כא 24; ויקרא כד 20]. השוו: 'מִפְּרִי פִי אִישׁ יִשְׁבַּע טוֹב וְיִגְמול וְדִי אָדָם יִשׁוּב [יְשִׁיב] לֹא' (משלי יב 14).

³³⁰ ניסיונו של אברהם אבינו מצוין בבראשית כב 1, וסקירת עשרת ניסיונותיו מצוינת ביובלים יט 8 (השוו: אבות ג). ראו גם: 'יי צָדִיק יִבְחָן' (תהילים יא 5). מקביל לוויקרא יט 17 האוסר על שנאה, שהמשכו בפסוק הבא: 'וְאַהֲבָתָ לְרֵעֶךָ כְּמוֹדֶךָ - אֲנִי יְיָ'.
³³¹ בראשית ג 14-15; היובלים לג 2.

³³² אמרו, נשים בספר היובלים, עמ' 109, הציעה שפרט זה נועד לבזות את ראובן. יעקב דואג להוריו ונוסע אליהם; ראובן לעומת בוגד באביו בהיעדרו.

³³³ שמי"ב יא 4.

³³⁴ בראשית כט 23-25.

³³⁵ היובלים לג 7: 'ולא קרב יעקב עוד אליה, כי טימא ראובן אותה וגילה כנף אביו לפני כל איש'.

(בראשית ג 6), לצד סיפורי מקרא נוספים, כמו כאמור הרקע לחטא דויד עם בת שבע;³³⁶ 'וַתִּבֶּט אֶשְׁתּוֹ מֵאַחֲרָיו, וַתִּהְיֶי נָצִיב מְלַח' (בראשית יט 26), שייכתן והתחיל בראייה חמדנית קודמת.³³⁷ גם בספר החיצוני 'מעשה שושנה'³³⁸ מתואר חימוד למשכב אסור, שלאחר מכן מוטח נגד אחד החוטאים: 'רוח התאווה הסיתך' (מא/נו).

המספר הטיפולוגי 7 מוזכר בצוואת ראובן ב 8-9, הן משבע רוחות הבריאה המשפיעות על האדם (ונוספת שמינית),³³⁹ ועד שבע רוחות שגגה שמתמזגות איתן.³⁴⁰ מניינים אלו מזכירים את משלי ו 16-19: 'שֵׁשׁ הָנָה שָׁנָא יי; וְשִׁבְעַת תּוֹעֵבוֹת (תּוֹעֵבָת) נִפְשׁוּ. עֵינַיִם רְמוֹת לְשׁוֹן שֶׁקֶר; וְיַדַּיִם שֹׁפְכוֹת דָּם נָקִי. יָב חֲרָשׁ מִחֻשְׁבוֹת אָוֶן; וְרַגְלַיִם מְמַהְרֹת, לְרוֹץ לְרָעָה. יָפִיחַ כְּזָבִים עַד שֶׁקֶר; וּמְשַׁלַּח מְדַנִּים בֵּין אֲחִים', ואת **שבע המידות הטובות**³⁴¹ (כשלצידם שבע מידות החסד)³⁴² מול **שבעת החטאים** כפי שהוגדרו על ידי אפלטון ואריסטו, ואומצו על ידי אבות הנצרות.³⁴³ ייתכן והחטא השביעי הוא סמל לחטא הקשה והחמור: 'הרוח השביעי הוא רוח ההולדה והמשגל, ועל ידו יבא החטא בתאוות החשק; ועל כן אחרון הוא במערכת הבריאה וראשון לנער, כי מלא הוא כסילות, ואת הנער יוביל כעור אל בור, וכבהמה אל שחתי'. אפשר שראובן רומז שהרוח המינית, בהיותה אחרונה בתולדתה, ממשיכה להיות מהחזקות, היות ומציין שחטאו היה בגיל 30 (א 8).

ראובן ד 11 מציע את בלימת נפילת החטא: 'כי אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו'. סיפור כזה מובא בספר החיצוני 'חיי נביאים' על נתן הנביא, שהיה בדרכו להזהיר את דויד בעניין חטאו הדומה עם בת שבע.³⁴⁴

³³⁶ שמ"ב יא 3-2: 'וַיְהִי לַעֲת הָעָרֵב, וַיִּקַּם דָּוִד מֵעַל מִשְׁכְּבוֹ, וַיִּתְהַלֵּךְ עַל גַּג בֵּית הַמֶּלֶךְ, וַיִּרְא אִשָּׁה רֹחֶצֶת מֵעַל הַגֵּג, וְהָאִשָּׁה טוֹבַת מְרָאָה מְאֹד; וַיִּשְׁלַח דָּוִד וַיְדַרְשׁ לָאִשָּׁה.'

³³⁷ בראשית יג 10: 'וַיִּשְׂא לוֹט אֶת עֵינָיו, וַיִּרְא אֶת כָּל כְּפַר הַיַּרְדֵּן כִּי כָּלָה מִשְׁקָהּ.'

³³⁸ הספר מהווה תוספת-נפסח לספר דניאל במהדורות נוצריות. מיליק, שושנה בקומראן, הציע שקטעים קטנים ממגילת קומראן 4Q551, ונגדו ניקלסבורג, שושנה או שופטים, דחה זיהוי זה, והציע בהירות כי בקטעים אלה מופיע נרטיב שהושפע מהסיפור בשופטים יט.

³³⁹ 'הראשון הוא רוח החיים אשר בו יוסד קיום האדם, השני הוא רוח הראיה אשר בו תוצר התאווה; השלישי הוא רוח השמיעה אשר אתו תבוא חכמה, הרביעי הוא רוח הריח ואתו נתנו הטעם ושאיפת האוויר והנשימה; החמישי הוא רוח הדיבור ואתו תבוא תבונה; שישי הוא רוח הטעם, ועל ידו תהיה אכילת כל מאכל ומשקה, ועל ידו יוצר הכוח כי במאכלים יסוד הכוח; הרוח השביעי הוא רוח ההולדה והמשגל, ועל ידו יבוא החטא בתאוות החשק (ראובן ב 4-8).

³⁴⁰ ראובן ג 3-6: 'לראש יכון רוח הזנות בטבעו ובחושיו, הרוח השני הוא רוח הבטן אשר לא תשבע, השלישי הוא רוח הריב בכבד ובמרה; הרביעי הוא רוח החנופה ואחיות העיניים למען ישא חן בהיכנעו לפני איש; החמישי הוא רוח גבוהה למען יתפאר ויתגאה, השישי הוא רוח השקר בשואה וקנאה לבדות אמרים ולהסתיר אמרים ממשפחה ומרעים; השביעי הוא רוח הרשע, ואתו גנבות וגזלות, למען ימלא תאוות נפשו, כי הרשע יתחבר בערמה עם כל הרוחות האלה. השו: מל"א כב 21; ישעיה ה 20.

³⁴¹ מקור מקובל להם הוא מהבשורה על פי מתי כא 35-39.

³⁴² הנצרות מציינת את שבעת מעשי החסד שמתבססים בעיקר על הדרשה על ההר ועל פסוק 7: 'אשרי הרחמנים כי הם ירחמו. זבולון ה 3 יש פסוק דומה: 'ועל כן יכמרו רחמיכם כי כאשר יעשה איש לקרובו כן ישלם יי לו, ח 1-2: 'ועל כן בני יכמרו נא רחמיכם על כל איש בחנינה למען ייחנכם יי וירחם עליכם. כי באחרית הימים ישלח אלהים את רחמיו על פני הארץ ובמקום אשר ימצא לב רחום שמה ישכן.

³⁴³ אווגריוס (Evagrius Ponticus), בספרו [Praktikos](#), מנה 8 חטאים (בדומה לרוח השמינית שבראובן ג 1). להרחבה ראו: קליינברג, שבעת החטאים.

³⁴⁴ נתן איש גבעון מאזהרת דוד המלך מחטוא עם בת שבע, בכך שבליעל, השטן, שם בדרכו לירושלים גופת אדם מת, וכך התעסק בקבורת 'מת מצווה, אך לכן הגיע לירושלים מאוחר מדי.

חטא משכב אסור אחר מתייחס ליהודה, אלא שהוא מנמקו בסיבה רוחנית של עונש חוזר מגאווה: 'כי גם אנכי התפארתי, אשר במלחמות לא פתני מראה אשה יפת תאר, ואחרף את ראובן אחי על דבר בלהה אשת אבי, ורוח הקנאה והזנות ערכו לנגדי מלחמה, עד אשר שכבתי עם בת שוע הכנענית, ועם תמר כלתי (יג 3),³⁴⁵ שלכאורה קשה ביחס המידתי שלו.³⁴⁶ יהודה משלבו עם השפעת היין: 'והיין הטה את עיני, והחשק החשיך את נפשי.. כי היין כמשרת לרוח הזנות, למלא תאות נפש (יג 6, יד 2). יהודה מציין שהוא כיבד את אימו ואחות אימו (א 5),³⁴⁷ וכאן השאלה אם כיבד גם את שתי השפחות, כך שאולי מרומז בכך צד נוסף בחטאו של ראובן, שנבע גם מחוסר כיבוד בלהה השפחה/פילגש.³⁴⁸

יש לציין כי בתחילת צוואת ראובן אין ציון או פירוט של מהות חטאו עם בלהה,³⁴⁹ אלא בלשון נקייה: 'ואחלל יצוע יעקב אבי (א 6). יחד עם בראשית מט 4,³⁵⁰ יש קרבה לדעה בחז"ל: 'אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: "כל האומר ראובן חטא – אינו אלא טועה"... מלמד שבלבל מצעו של אביו (שבת נה ע"ב; תרגום יונתן). בכל אופן, ראובן אינו קרוב למדרש בסוטה ד ב: 'כל אדם שיש בו גסות הרוח, לבסוף נכשל באשת איש'.

28. התוצאה והעונש של ראובן מחטאו במודע, אך ללא התרעה

כנראה העונש המרכזי של ראובן נוכח חטאו, הוא איבוד הבכורה. עונש זה מובא מפורשות בדברי הימים א ה 1-2,³⁵¹ לפיו המלכות עברה ליהודה, והבכורה – ליוסף. אך עונש זה אינו מוזכר בצוואת ראובן, אף שבשאר הצוואות מצוינים תפקידים שונים, שניתנו בעיקר ללוי, יהודה ויוסף;³⁵² ראובן ו 7 מציין: 'כי ללוי נתן אלהים את המלוכה וליהודה איתו, ולי ולדן וליוסף להיות נשיאים'.

גם עונש של מידה כנגד מידה לא הוזכר מפורשות לראובן, אלא: 'ואני אומר לכם כי היכני ה' מכה גדולה על ירכי עד שבעה חודשים, ולולא התפלל יעקב אבי לה בעדי, רצה ה' להמתני' (א 7), כאשר הירך מסמלת את איבר ההולדה.³⁵³

³⁴⁵ השוו: 'יִרְשִׁיעַ פִּידָ, וְלֹא אָנִי, וְשִׁפְתֵיךָ יַעֲנֵנו בְּדָ' (איוב טו 6); 'מִנְתָּ וְחִיִּים בְּיַד לְשׁוֹן' (משלי יח 21).

³⁴⁶ משלי יא 12: 'בָּזָ לְרַעְהוּ חֶסֶר לֵב, וְאִישׁ תְּבוּנוֹת יַחְרִישׁ'.

³⁴⁷ השוו: **טוביה** ד 3: 'וַיִּקְרָא לטוביה בנו ויבוא לפניו, ויאמר לו: קבור נא אותי קבורה יפה, וכבד את אמך, ואל תעזוב אותה כל ימי חייה, ועשה הטוב בעיניך, ואל תעצב את רוחה בכל דברי'.

³⁴⁸ ראה דיון על מעמדה של בלהה והמקורות שם: ורמן, היובלים, עמ' 439.

³⁴⁹ אם כי בהמשך מצוין: 'ואעש את הנבלה והיא לא חשה, ואשאירה ישנה ואצא (ג 14), בניגוד ללג 4 שבו היא צעקה. היובלים לג מפרט את מהות החטא כגילוי כנף אביו (ויקרא כ 11; דברים כג 1; 20), אך מפסוק 4 משתמע שלא בוצע מעשה בעילה, אלא שכיבה בלבד (ראו: ורמן, היובלים, עמ' 440). ישנו קשר ותאימות גבוהה בין צוואות השבטים ליובלים.

³⁵⁰ 'פִּתְחוּ פִּמִּים אֶל תּוֹתֵר, כִּי עֲלִיתָ מִשְׁכְּבֵי אֲבִיךָ; אֲזַ חֲלַלְתָּ, יְצוּעֵי עֲלֵה'.

³⁵¹ 'וּבְנֵי רְאוּבֵן בְּכֹר יִשְׂרָאֵל, כִּי הוּא הַבְּכוֹר וּבְחַלְלוּ יְצוּעֵי אֲבִיו, נִתְּנָה בְּכֹרְתוֹ לְבְנֵי יוֹסֵף בְּן יִשְׂרָאֵל, וְלֹא לְהַתְיַחֵשׁ לְבְּכֹרָה; כִּי הַזֹּדֶה בְּבֵר בְּאֶחָיו, וְלִגְגִיד מִפְּנֵי, וְהַבְּכֹרָה לְיוֹסֵף'. יתכן והקשר הלשוני בין דברים כא 17: 'רְאִישִׁית אֲנִי לְבִרְאשִׁית מֵט 3: 'רְאוּבֵן בְּכֹרֵי אֲתָה, כְּחֵי רְאִישִׁית אֲנִי, מֵרֵמֵז עַל הַעֲבֵרַת הַבְּכוֹרָה לְיוֹסֵף.

³⁵² כגון: שמעון ז 2; יהודה יז 2; כא 2; כב 3; לוי ח 10; ה 2; יהודה כא 2; כה 1; יששכר ה 8.

³⁵³ בראשית כד 2.

ייתכן שכמידה כנגד מידה³⁵⁴ מציין ראובן שלא היה לו 'עוז להביט בפניו של אביו יעקב (ד 2). קוגל הציע שכמידה כנגד מידה, יעקב קולל: 'פְּחָזוּ כְּפִימִים (בראשית מט 4).³⁵⁵ מקרה דומה שבו כן ניתן עונש דומה, הוא שכיבת אבשלום עם פילגשי דויד אביו, שלאחר מכן נותרו 'אַלְמָנוֹת חַיֹּת (שמ"ב כ 3). עם זאת, דויד המלך נענש בעוד ארבעה עונשים (שמ"ב יב'), וחטאו היה מורכב ומופנה גם ישירות לאוריה. היובלים לג 20 מדגיש ש'אין עון גדול מהזנות ו'אין כפורים לכפר על האיש אשר יעשה זאת לעולמי עולמים', אך מאידך קובע שראובן לא נענש, מכיוון שלא הותרה באזהרה: 'עד אליו לא נגלה עד תום החוק והמשפט והמצוה לכולי',³⁵⁶ בניגוד לכפרה על חטא שגגה.³⁵⁷ שני צורף, ראתה בעניין זה שחטא ראובן ויהודה הם 'הדוגמאות הבולטות ביותר בספר היובלים לשילוב הרעיונות של התגלות הלכתית הדרגתית לנבחרים, כוונה וחוסר כוונה בחטאים, והבחנה בין חטאים בסתר ובגלוי, הן בניסוחים המפליאים של החטאים המיניים של ראובן ויהודה'.³⁵⁸ אנדרסון טוען שראובן לא נענש עונש מוות, משום שהחוק הקשור להתנהגותו לא התגלה בדקדוקיו בימיו.³⁵⁹ בתורה, שלפי אותנטיות צוואות השבטים נמסרה לאחר מכן, יש 4 אזהרות בעניין: ויקרא כ 11, יח 8, דברים כד 1, כז 20.³⁶⁰ גם ברית דמשק מבחינה בין העושה מעשה 'ביד רמה'.³⁶¹

לעומת זאת, יוסף עמד בניסיון גדול של זנונים של אשת פוטיפר,³⁶² ובפרט כשציין שאביו לימדו איסור ניאוף.³⁶³ הלפרן-אמארו מדגישה שסיפור ראובן ובלהה בספר היובלים מנוסח כתקבולת ניגודית לסיפור יוסף.³⁶⁴ במקרא, ניסוחו של סיפור יוסף ואשת פוטיפר מנוגד לסיפור יהודה ותמר, אבל לא כך ביובלים, הרואה את שתי הדמויות כדמויות נבחרות (גם אם הן לא הגיעו לדרגת לוי). גם יהודה ציין שגדולים שחוטאים בזנונים, יפלו ממעמדם, אך זאת כנראה למד לאחר תשובתו.³⁶⁵

³⁵⁴ עיקרון זה – שעונשו משמיים, מצוין ע"י ג: 'כי כל אשר בו יחטא האדם, בו יווסר' (ה 10), וכן ביובלים ד 44-45, כאשר מסורת דומה מופיעה גם בתנחומא בראשית ט; בראשית רבא כב ח; סנהדרין צ ע"א. גם יהודה מציין שעונשו מגאוה היה דומה (ג 3). התורה מצינת עונש של מידה נגד מידה שיש לשפוטו בבית דין ארצי (ויקרא כד 17-20; שמות כא, 22-27).

³⁵⁵ קוגל, המקרא, עמ' 272-273.

³⁵⁶ עיקרון ההתראה מובא בשמות כא 28-29 לגבי שור מועד; ברית דמשק ט 2-8; ספרי שופטים קעג; יומא פא. לשימוש בעיקרון בתפיסה המשפטית של עדת קומראן, ראו: שיפמן 1983, עמ' 89-110. לביטוי בספרות חז"ל, ראו: שמש, תשנ"ז; אנציקלופדיה תלמודית יא, עמ' 291-314.

³⁵⁷ היובלים כב 14: 'וטהרך מכל טמאת נדה למען תכופר לך כול אשמת עון שגגת; צוואת לוי ג 5: 'ואחרי השמים האלה כל המלאכים הגדולים המשרתים והמכפרים לפני ה' על כל שגגות הצדיקים. לפי התורה יש קורבן חטאת על חטא בשגגה' (ויקרא ד 27-28).

³⁵⁸ צורף, נגלות ונסתרות, עמ' 19-20.

³⁵⁹ אנדרסון, 1994.

³⁶⁰ סיגל תשס"ח, עמ' 59: 'רק מקור אחד מבין הארבעה, ויקרא כ 11, מזכיר עונש'. השו: 'במקום ש'אין תורה, אין עברה על התורה' (אל הרומים ד 15).

³⁶¹ ביטוי זה מונגד לשגגה במדבר טו 30-28. הביטוי רווח במגילות קומראן הכיתתיות, ראו: צורף, נגלות ונסתרות, עמ' 15-16.

³⁶² ראובן ד 8. ביובלים לט 6 נאמר שיוסף ידע את הלכת איסור ניאוף, שכן הוא זכר את הדברים שקרא לאביו יעקב בדברי אברהם.

³⁶³ יובלים לט 6-7: "ולא נכנעה נפשו, ויזכור את אלוהים, ואת הדברים אשר היה יעקב אביו קורא בדברי אברהם, כי לא יזנה איש עם אשה אשר לה בעל, כי לו משפט מות, אשר נכתב עליו בשמים לפני אל עליון. והחטא יעלה עליו בספרי עולם בכול הימים לפני אלוהים; ויזכור יוסף את הדברים האלה ולא אבה לשכב עמה'.

³⁶⁴ הלפרן-אמרו (1999), עמ' 111-112.

³⁶⁵ בדומה: 'אין אדם עומד על דברי תורה, אלא אם כן נכשל בהן' (גיטין מג). השו: 'באותה שעה באה דמות דיוקנו של אביו ונראתה לו בחלון, אמר לו: יוסף, עתידים אחיך שייכתבו על אבני האפוד, ואתה ביניהם. רצונך שימחה שמך מביניהם?' (סוטה לו ע"ב).

30. התשובה הכללית ועצות המוסר לזהירות מזנות

דגש ואזהרה מזנות הוא עיקר גם בצוואת יהודה ומוזכר בעוד צוואות,³⁶⁹ ובבראשית שני סיפורים שקשורים לזנות, קשורים לבני יעקב.³⁷⁰

לוי ו 8-10 טען שמזנות הנכרים, הם ניסו לשכב עם נשות האבות;³⁷¹ ברית דמשק מצטטת את 'דברי לוי (כנראה 'צוואת לוי בנוסח קדום) שלפיו, הזנות היא אחד משלושת החטאים שבהם נופלים אנשי השחת;³⁷² יששכר הרחיב זאת למטרת המשגל: 'כי ידע אשר למען לדת בנים בקשה לחיות עם יעקב, ולא למען מלא תאותה (ב 3). הדגשת מטרת המשגל להבאת ילדים מובאת גם בטוביה ובחז"ל.³⁷³

מנגד, התנהגות ראוייה בתחום המיני נלמדת מיוסף, אשר התגבר על הצעות הזנונים של אשת פוטיפר,³⁷⁴ וכן מלוי, שנקם את אונס דינה אחותו.³⁷⁵

סיבת הזנונים מתחילה בראייה, ובפרק ד 11 מצויין התנאי: 'כי אם לא תמשל הזנות בדעתנו, לא יוכל בליעל למשל בנו'. זוהי דרשת מוסר לצאצאיו ולרבים, כחלק מהתשובה הכללית של ראובן, שעיקרה זהירות מהסתכלות ביופי הנשים (ד 1).

בפרק קודם הזכרנו כמה סיפורים/חטאים הקשורים לראייה אסורה, והתורה ציוותה: 'ולא תתרו אַחֲרֵי לְבַבְכֶם וְאַחֲרֵי עֵינֵיכֶם, אֲשֶׁר אַתֶּם זֹנִים אַחֲרֵיהֶם'.³⁷⁶ גם במשלי הוראות לשמירת העיניים, כגון: 'תִּנְהַג בְּנֵי לְבָבְךָ לִי, וְעֵינֶיךָ דָּרְכֵי תְרַצְנָה [תִּצְרְנָה] (כג 26); 'אל תִּרְא יַיִן כִּי יִתְאַדֵּם, כִּי יִתֵּן בְּכִיס [בְּכֹס] עֵינֶיךָ יִתְהַלֵּךְ

³⁶⁹ שמעון 3: 'השמרו מן הזנות, כי הזנות היא אם כל רע, בהרחיקה מאת יי ובהקריבה לבליעלי; לוי ט 9: 'השמר לך מרוח הזנות כי היא תשריש ותטמא בזרעך את הקדשים'; יוסף ח 2: 'כל אשר לו לב טהור באהבה, לא יביט אל אשה לזנות עמיה. צוואת יהודה אף מפרטת זנונים עם האשה, דבר שמוזכר במגילת ברית דמשק: 'ואשר יק[ו]ב לזנות לאשתו אשר לא כמשפט ויצא ולא ישוב עוד' (קמרוו, החיבורים העבריים א', עמ' 65).

³⁷⁰ ויִאמְרוּ הַכּוֹזְנָה יַעֲשֶׂה אֶת אַחוֹתָיו (בראשית לד 31); 'ויגד ליהוה לאמר זנתה תמר פלֶתֶד, וגם הנה הרה, לזנונים; ויִאמְרָה הַיְהוּדָה, הוֹצִיאֶנָה וְתִשְׁרָף' (לח 24). לא ציינתי כאן את חטא ראובן עם בלהה, כי מתואר לעיל, ואין בו לשון 'זנות. בהמשך התורה ישנו איסור: 'אל תחלל את בתך להזנותה, ולא תזנה הארץ ומלאה הארץ זמה' (ויקרא יט 29); ויִאמְרָה אֶלֵיהֶם מִשָּׁה, הַחֲיִיתֶם כָּל נְקֵבָה; הֵן הִנֵּה הֵיוּ לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל בְּדָבָר בְּלָעַם, לְמִסַּר מַעַל בֵּי, עַל דָּבָר פְּעוּר' (במדבר לא 15-16).

³⁷¹ וואנכי ידעתי כי מחשבת יי היתה לרעה על שכם, כי בקשו לעשות גם עם שרה ועם רבקה כאשר עשו עם דינה אחותנו, ויי עצר בעדם; וירדפו את אברהם אבינו כי גר היה, ויענו את עדרי בהמותיו בהיותן הרות, ולויבל יליד ביתו הציקו מאד; וככה עשו לכל הגרים, ויגזלו בחזקה את נשיהם וידיחון'.

³⁷² קטע זה לא שרד בצוואת לוי או בדברי לוי הארמי, אלא מובא בברית דמשק ד 15: 'שלושת מצודות בליעל אשר אמר עליהם לוי בן יעקב: אשר הוא תפש בהם בישראל ויתנם פניהם לשלושת מיני הצדק: הראשונה היא הזנות, השנית ההון, השלישית טמא המקדש העולה מזה יתפש בזה והניצל מזה יתפש בזה. לסקירת העותקים של דברי לוי הארמיים בארמית ממגילות קומראן וגניזת קהיר, ראו: הולנדר ודה יונגה, צוואת השבטים, עמ' 17-18.

³⁷³ טוביה ח 7: 'ועתה לא לזנונים אני לוקח את אחותי זאת, כי אם באמת צוה נא כי אני והיא נמצא רחמים ונזקין יחדיו'; ג 20 (נוסח פרענקיל): 'עם לצים לא היה חלקי ולא לקחתי אישה מעונג, כי אם ליראה את שמך'; ו 24: 'ומאז והלאה תבוא אליה ביראת יי ולא מעונג ותשוקה. כך אמרה אמא שלום על בעלה התנא רבי אליעזר לאופן קיום יחסי האישות ביניהם: 'אינו מספר עמיי לא בתחילת הלילה ולא בסוף הלילה אלא בחצות הלילה, וכשהוא מספר מגלה טפח ומכסה טפח, ודומה עליו כמי שכפאו שד (נדרים כ ע"ב); ויקדש עצמו בשעת תשמיש' (נידה עא).

³⁷⁴ בראשית לט 8-10; ראובן ד 8; יוסף.

³⁷⁵ בראשית כד 25; לוי ב 2; ה 3.

³⁷⁶ 'ולא תתרו אַחֲרֵי לְבַבְכֶם וְאַחֲרֵי עֵינֵיכֶם, אֲשֶׁר אַתֶּם זֹנִים אַחֲרֵיהֶם' (במדבר טו 39).

בְּמִישָׁרִים' (כג 31); 'עֵינֶיךָ יִרְאוּ זָרוֹת, וְלִבְךָ יִדְבַּר תְּהַפְּכוֹת' (כג 33); 'שָׂאוֹל וַאֲבֵדָה [נֶאֱבְדוּ] לֹא תִשְׁבַּעְנָה, וְעֵינֵי הָאָדָם לֹא תִשְׁבַּעְנָה' (כז 20). גם בספרות חז"ל יש דגש על זהירות ממשיכה מינית אחר העיניים.³⁷⁷

ראובן מוביל לפתרון של מציאת אישה לנישואים, כאשר הוא מסביר שזכות מציאת אשה היא מתנת ה' (ד 1).³⁷⁸ יששכר מפתח זאת: 'בן שלשים וחמש הייתי כאשר לקחתי אשה, כי עמלי אכל את כוחי, ולא חשבתני על חשק נשים, כי עייף ויגע הייתי,³⁷⁹ ותיפול עליי תרדמה.. ומלבד אשתי לא ידעתי אחרת, ולא זינתי בנשאי את עיניי (ג 5; ז 2), וגם נפתלי ח 8: 'עת לאדם לדעת את אשתו, ועת פרש ממנה לתפלתו'.

הוראת זהירות נוספת של ראובן היא הפרדת הייחוד עם נשים.³⁸⁰ הוראה זו פורטה בחז"ל,³⁸¹ ואף צוינה כהלכה קדומה.³⁸²

נקודה שמעין חורגת מהתשובה הכללית והאזהרה של ראובן, היא הטחת האשמה בנשים (פרק ה'). ראובן אף מציין פרט היסטורי שאין לו מקור אחר הידוע לנו (כמספר חנוך), לפיו בימי הנפילים הנשים התאפרו, ולכן אפילו המלאכים התפתו לשכב איתן (ה 6-7). בבראשית ו 1-4 אין שום האשמה לנשים, ולפי ספר חנוך, המלאכים, אלו שלדעת חלק מהדעות אין יצרים, הם החוטאים.³⁸³ לפיכך ההוראה המוסרית של ראובן ה 3 אוסר על נשים אפילו מלהתאפר.³⁸⁴ לכאורה דרשת מוסר זו של ראובן מרחיקת לכת, ואף מנוגדת לסיפור חטאו העצמי של ראובן (ולא של בלהה, זולת ציון שהיתה שיכורה), שהרי הוא מספר על כך שבלהה שכבה עירומה בחדרה (ולא במקום פומבי), וגם רחיצתה לפני כן, כאשר ראובן ראה וחשק בה, היתה בסתר (ג 11; היובלים לג 2). מאידך ראובן מציין שבלהה היתה שיכורה, כך שלא

³⁷⁷ כנון: דרך ארץ זוטא ד' א'; קידושין פא.

³⁷⁸ 'על כן אל תפנו בני אל יפי הנשים, ואל תפנו לבכם אל מעשיהן, והתהלכו בתם לבב ביראת יי ובמעשים טובים, ובתורה תהיו עמילים ועל יד עדריכם, עד אשר יתן יי לכם אשה אשר ירצה הוא בה, למען לא תענו כאשר ענית אנכי. השוו: טוביה ו 18: 'כי לך היא יעודה מעולם' (השוו: 'מה אישה לאיש [מועד קטן יח ו]); ברית דמשק (התיבורים העבריים ב, עמ' 160: עותק ד קטע 167 – 4Q418 + עותק ה קטע 15 – 4a418Q + עותק א קטע 11 – 4Q415): 'וגם אל יתנהג לאשר לוא הוכן לה'.

³⁷⁹ עצה דומה אמרו חז"ל: 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שגייעת שגינה משפחת עון. וכל תורה שאין עמיה מלאכה, סופה בטלה וגוררת עון' (אבות ב ב).

³⁸⁰ ראובן ו 2-3: 'ואותן צו אשר לא תתחברנה עם הגברים, למען תטהרנה גם הן בלבן; כי בהתחברן תמיד אם גם לא תחטאנה מחלה אנושה להן ולנו לדראון לבליעל ולחרפת עולמים'.

³⁸¹ קידושין פא.

³⁸² סנהדרין כא; עבודה זרה לו ע"ב.

³⁸³ במגילה מקומראן של ספר חנוך בארמית, מצויין שמלאכים אלו היו בשר ודם.

³⁸⁴ השוו: ישעיה ג 16-17: 'ויאמר יי לען פי גבהו בנות ציון ותלכנה נטוות (נטויות) גרון ומשקרות עינים הלוך וטפף תלכנה וברגליהם תעפכנה; ונשפח אדני קדקד בנות ציון ויי פתהו יערה; ביום ההוא יסיר אדני את תפארת העקסים והשביסים והשקרנים; הנטפות והשירות והקללות; הפארים והצעדות והקשורים ובתי הנפש והלקשים; הטבעות ונזמי האף; הממלצות והמעטפות והמטפחות והחריטים; והגלגלים והסדינים והצניפות והרדידים; והנה תחת בושם מק יהיה ותחת הגורה נקפה ותחת מעשה מקשה קרחה ותחת פתיגיל מחגרת שק פיתתת יפי; מתנדב בקרב פלוי וגבורתך במלחמה; ואנו ואבלו פתיחה ונקתה לארץ תשב; והחזיקו שבע נשים באיש אחד ביום ההוא לאמר לחמנו נאכל ושמלתנו נלבש רק יקרא שמך עלינו אסף חרפתנו'.

הרגישה במשכב (ג 14).³⁸⁵ גם יהודה מאשים את הנשים בעניין שלא חטאו כנגדו - רישוש הגברים (טו 6),³⁸⁶ גישה שלכאורה מנוגדת להלכה בחז"ל.³⁸⁷

ראובן מרחיב את העיקרון שמרומז במקרא ורווח בצוואות ובכמה ספרים אפוקליפטיים ובמגילות קומראן, לפיו כוחות מוסריים פועלים בשתי רמות: האדם והרוח (הרעה/דמונית).³⁸⁸ ראובן מדייק שאם הרצון האנושי חזק, הרוח הרעה לא מסוגלת להשיג שליטה, וכן הפוך - אם הרצון חלש, השטן מרקד³⁸⁹ ודומיננטי: 'כי אם לא תגבר הזנות על מחשבתנו, גם לא יוכל בליעל לגבור עלינו' (ד 11).

ט. הכעס בצוואות שמעון דן וגד, ודרכי תיקונו

31. מוקדי כעס או מריבות בספר בראשית

חרון (אף) הינו תיאור הרגשה רווח בסיפורי המקרא, אך נוכח זמנן האותנטי של הצוואות, אתמקד להלן בסקירת כעסים (או מריבות) המתוארים בספר בראשית:³⁹⁰

'ויחר לקין מאד', ובו גם מצוין תוצאת הכעס: 'ויפלגו פניו (ד 5). אף שהאל מנסה לעודד את קין, ומראה לו את הפתרון, ומנגד את ההשלכה הקשה: 'הלאו אם תיטיב שאת, ואם לא תיטיב, לפתח חטאת רבך; ואלך תשוקתו, ואתה תמשל בו' (פס 7), נכשל קין בהריגת הבל אחיו, אף שהאחרון כלל לא חטא בפניו.³⁹¹ במקום להודות ולהתנצל, התחמק קין בתשובתו: 'ויאמר לא ידעתי, השמר אחי אנכי' (פס 9).

עם התפתחות האנושות, האל לא היה מרוצה ממעשי האדם: 'וינחם יי פי עשה את האדם בָּאָרֶץ, ויתעצב אל לבו' (בראשית ו 6). כעס זה, או שמא רק חרטה, הוביל לגזרה הקשה ביותר של האלוהים על האנושות. נוכח התוצאה הקטלנית של המבול, הגיעה הבטחה: 'ויאמר ה אל לבו: לא אספ לקלל עוד את האדמה בעבור האדם, כי יצר לב האדם רע מנעריו; ולא אספ עוד להכות את כל חי, כָּאֲשֶׁר עָשִׂיתִי (ח 21). כאן המקום לציין כי כעס האל שונה בהיבטים שונים מכעס האדם והוראות המוסר לגביו, ובעבודה זו אעסוק רק בכעס אנושי.

³⁸⁵ מזכיר את משכב בנות לוט עם אביהן שלא הרגיש (בראשית יט 33-35), ואולי את האירוע המסתורי של חס לאביו נח (בראשית ט 22). מאידך, היובלים לג 4-6 מצוין שהרגישה את מעשה ראובן ואף צעקה. בפירוש אפרם הסורי לבראשית מט 4 הוא מצוין: 'מלמד כי בזמן שבלחה ישנה [ראובן] בא עליה, ולכן היא לא קוללה [יחד] איתו'.
³⁸⁶ 'והן תקחנה מאת המלך את תפארתו, מאת הגיבור את גבורתו, ומאת הדל גם את משען דלותו האחרון'. עזרא השלישי ג מצוין את דברי זרובבל על כוחן העליון של הנשים, שמעליהן רק האמת.
³⁸⁷ 'אמר רבי חלבו: לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו, שאין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו. שנאמר: 'וילאבְּרָם הַיִּטִּיב בְּעִבְרָה'' (בבא מציעא נט).

³⁸⁸ מורחב בפרק 'עקרונות הרוחות והשפעותיהן'.
³⁸⁹ כהנגדה למגילת 'סיפורי תורה (מעין היובלים, 4Q225; התיבורים העבריים ב', עמ' 218): 'מלאכי קודש עומדים בוכים על [את בננו מן הארץ ומלאכי המן]שטמה [שמחים ואומרים עכשו יאבד'.
³⁹⁰ להרחבה, ראו: הולנדר, כעס בבראשית.

³⁹¹ בתרגומים ובמדרשים מובאים השלמות שונות לשיח הנעלם באמצע פס 8: 'ויאמר קין אל הבל אחיו; ויהי בהיותם בשדה, וינקם קין אל הבל אחיו ויחַרְגֵהוּ. אפשר ששיח זה הוביל לקניטור או להתגרות ההריגה, ואפשר שהמקרא לא הביא זאת, כלימוד שאין הצדקה לרצח.

כאשר היה 'ריב בין רעי מקנה אבך, ובין רעי מקנה לוט (בראשית יג 7), אברהם הציע ללוט פרידה, ובחירת אזור מרעה. בכך נפרדו דרכיהם, אף עדיין אברהם התווכח עם האל כדי להציל את סדום, כנראה נוכח שהותו של לוט בה (יח 23-33), ואף יצא להילחם נגד ארבעת המלכים, כדי להחזירו מהשבי (יד 16-14).

שרה מתעצבנת פעמיים על הגר ופרי בטנה. בראשונה מטיחה באברהם: 'חמסי עליך, אנכי נתתי שפתיי בחיקך, ונתרא כי הרתה ואקל בעיניך; ושפט ה ביני וביניך (טז 5), דבר שהוביל לכניעת אברהם במילוי רצונה. בשניה, שרה ראתה את ישמעאל מצחק, ושוב ביקשה לסלקם. למרות שהדבר היה רע בעיני אברהם, כאן האל התערב, והודיע לאברהם לקבל את רצון שרה.

רועי גרר רבו עם יצחק על שתי בארות. יצחק ויתר להם, ועבר לחפור בארות אחרות (כו 20-22), בהן מצא שקט וברכה.

לאחר שעשיו גילה שיעקב לקח לו את ברכת הבכורה, הוא: 'ויצחק צעקה גדלה ומרה עד מאד (כו 34). משלא הסתפק בברכה החלופית: 'ויאמר עשו בלבן, יקרבו ימי אבלי אבי, ואהרנה את יעקב אחי (כו 41).

רחל קינאה בלאה שלא הולידה בנים, והטיחה זאת ביעקב, וגם הוא ענה בכעס: 'ויחר אף יעקב ברחל, ויאמר: התיחת אלהים אנכי, אשר מנע ממך פרי בטן (ל 2).

בסוף היחסים בין יעקב ללבן: 'וירא יעקב את פני לבן, והנה איננו עמו, כתמול שלשום (לא 2). לכן יעקב ברח עם רחל ולאה. לבן השיגם, וחיפש בצידום את תרפיו, וכהתגוננות: 'ויחר ליעקב ויָרָב בלבן, ויען יעקב ויאמר ללבן: מה פשעי מה חטאתי, כי דלקת אחרי (לא 31).

כאשר שמע פוטיפר מאשתו שיוסף ניסה (כביכול) לתקוף אותה מינית, חרה אפו, וכעונש – השליך את יוסף לבית הסוהר (לט 14-20).

פרעה כעס על שרי המשקים והאופים, והשליך אותם לבית הסוהר. שם שניהם חלמו חלומות, והתעוררו זועפים ופניהם רעים (מ 1-7).

אחרי ששכם אנס את דינה, ואביו בא לדבר עם יעקב: 'ויבני יעקב באו מן השדה, קשמעם, ויתעצבו הקאנשים, ויחר להם מאד (לד 7), ומכך תכננו תחבולה של תנאי ברית מילה לאנשי שכם, ולאחר מכן טבחו בזכרי שכם ובזוזום. פרטים נוספים לסיפור זה מובאים כשבח בכמה מהצוואות וביובלים ל', ואילו יעקב קילל על כך את שמעון ולוי בברכותיו ערב מותו (מט 5-7).

בהתדיינות בין יוסף כמשנה למלך מצרים לאחיו, עולים כמה בקשות לאי-כעסים (מד 18; מה 5; נ 15).

לאחר הסיפור הארוך והקשה של מכירת יוסף, ירידת בית יעקב ליוסף במצרים, ומות יעקב, פונים אחי יוסף אליו, בחשש כי הוא בסתר ליבו כועס, וכעת, לאחר מות יעקב, עלול לממש נקמתו: ³⁹² 'אָבִיךָ צָנָה לְפָנַי מוֹתוֹ לֵאמֹר: כֹּה תֹאמְרוּ לְיוֹסֵף, אָנָּה שָׂא נָא פְּשַׁע אַחִיךָ וְחַטָּאתָם, כִּי רָעָה גְמְלוֹךְ, וְעַתָּה שָׂא נָא לְפָשַׁע עֲבָדֵי אֱלֹהֵי אָבִיךָ (נ 16-17). אלא שיוסף מתגלה בסלחנותו ואורך רוחו, מרגיע אותם בדברי אמונה, נחמה והבטחה לפרנסתם (נ 19-21). אופיו זה מוזכר לזכותו בחלק מהצוואות כדמות מוערצת.

למרות ריבוי תיאורי הכעס האלו בספר בראשית, המקרא אינו מציין, אפילו במקרה אחד מאלו, אם ומתי חרון האף היה נכון ומוצדק, או שגוי וכחטא. עם זאת, מכמה מהמקרים קל להסיק על הטעות או הצדק של הגיבור המקראי, כמו טעותו של קין מחד, וסלחנותו של יוסף מאידך.

32. הכעס בספרות החוכמה ובחז"ל

בספרות החכמה המקראית יש התייחסות לא מועטה לכעס, ובכללה סתירות לכאורה, כמו שמחד קוהלת א 18 מלמד: 'כִּי פָּרַב חֲכָמָה, רָב פְּעָסִי, וּמֵאִידֶךָ קוּהַלְתָּ 9 גוֹרֵס: 'אַל תִּבְהַל בְּרוּחְךָ לְכַעֵס, כִּי כַעַס בְּחִיק פְּסִילִים יְנוּחִי'. גם במשלי הכעס מיוחס פעמים רבות לטיפשים, ³⁹³ ומזהיר מפני אנשים כועסים. ³⁹⁴ הנזק שהכעס גורם לאדם עצמו, מובא גם באיוב ה 2: 'לֹו שֶׁקוֹל יִשְׁקַל כְּעֵשִׂי, וְהִיתִי [וְהִנְתִּי] בְּמֵאֲזָנִים יִשְׂאוּ יָחַד'.

עדת קומראן יישמו את העיקרון מקוהלת טו 17: דְּבָרֵי חֲכָמִים בְּנַחַת נִשְׁמָעִים, מְזַעֲקֵת מוֹשֵׁל בְּפִסִּילִים, ב: 'אלה דרכיהן... במשפטי אל ורוח ענוה ואורך אפים (סרך היחד ד 2-3), ובהתאמה גם בתקנות ענישה: 'אל ידבר איש אל רעהו באף או בתלונה או בקנאת רשע (סרך היחד ה 25); 'ואשר ישוב את רעהו בקשי עורף, ודבר בקוצר אפים לפרוע את יסוד עמיתו באמרות את פי רעהו (ו 25-26).

חז"ל שיבחו את: 'אֵינְהוּ גְבוּר? הַכּוֹבֵשׁ אֶת יָצְרוֹ, שֶׁנֶּאֱמַר: 'טוֹב אָרְךָ אַפִּים מִגְּבוּר, וּמִשֵּׁל בְּרוּחוֹ מִלְכָּד עִיר [משלי טו 32] (פרקי אבות ד א'), והגדירוהו כמידת החסידות: 'קִשָּׁה לְכַעֵס וְנוּחַ לְרָצוֹת, וְכֵן: 'אל תהי נוח לכעוס (ד יח). ההפסדים מנפילה לכעס נומקו בכמה היבטים: 'עבודת כוכבים.. משבר כליו בחמתו (שבת קה ע"ב); 'כל אדם שכועס, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, אם נביא הוא - נבואתו מסתלקת ממנו, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו ממש (פסחים סו ע"ב); 'כָּל הַכּוֹעֵס - כָּל מִינֵי גֵיהֲנוּם שׁוֹלְטִים בּוֹ (נדריים כב'). חז"ל גם ייחסו סגולות שונות לבעל אורך רוח: 'ג הקב"ה אוהבו, ואחד מהן מי שאינו כועס (פסחים קיג ע"ב); 'שם מב אותיות אין מוסרין אותו, אלא למי שאינו כועס (קדושין עא');

³⁹² בדומה לבראשית כז 41: 'וַיֹּאמֶר עֵשָׂו בְּלִבּוֹ, יִקְרְבוּ יָמֵי אַבְלָבִי, וְאַהֲרָהָה אֶת יַעֲקֹב אָחִי'.
³⁹³ 'אֲוֹלָת אָדָם תִּסְלַף דְּרָכּוֹ, וְעַל יֵי יִזְעַף לְבוֹי (י 3); 'תִּקְוֹת רְשָׁעִים עֲבָרָה' (יא 23); 'אֲוִיל - בַּיּוֹם יִנְדַע פְּעִסוֹ, וְכִסָּה קִלּוֹן - עָרוֹם' (יב 16); 'חֲכָם יֵרָא וְסָר מֵרַע וְיִסְתַּלֵּם מִתְעַבֵּר וּבּוֹטַח' (יד 16); 'יִקְצַר אַפִּים יַעֲשֶׂה אֲוִיל, וְאִישׁ מִזְמוֹת יִשְׁגָּא' (יד 17); 'אָרְךָ אַפִּים רַב תִּבּוּנָה, וְיִקְצַר רוּחַ מְרִים אֲוִיל' (יד 29); 'דְּבָרֵי נִרְגָּן כְּמִתְלַחֲמִים וְהֵם יִרְדּוּ חֲדָרֵי בְּטוּי' (יח 8); 'שֶׁכֶל אָדָם הָאָרֶץ אִפּוֹ, וְתִפְאָרְתּוֹ - עֵבֶר עַל פְּשָׁעֵי (יט 11); 'כְּבוֹד לְאִישׁ שֶׁבֵּת מְרִיב, וְכָל אֲוִיל יִתְגַּלְעֵי (כ 3); 'בְּאֶפְסַ עֲצִים תִּכְבְּהָ אֵשׁ, וּבְאֵין נִרְגָּן יִשְׁתַּק מְדוֹן (כו 20); 'אֲנָשִׁי לְצוֹן יִפְיחוּ קוֹרְהָ, וְחֲכָמִים יִשְׁיבוּ אָף (כז 8); 'אִישׁ חֲכָם נִשְׁפָּט אֶת אִישׁ אֲוִיל, וְרָגַז וְשָׁחַק וְאֵין נַחַת (כח 9); 'כָּל רוּחוֹ יוֹצֵא כְּסִילִי (כט 11).
³⁹⁴ 'חֲמַת מְלָךְ, מִלְּאֲכֵי מִתִּי (טו 14); 'פְּגוֹשׁ דָּב שֶׁכּוֹל בְּאִישׁ וְאֵל כְּסִיל בְּאֲוִילָתּוֹ (יז 12).

ישאלו תלמידיו לרב אדא בר אהבה : במה הארכת ימים? אמר להם : מימי לא הקפדתי בתוך ביתי (תענית כ ע"ב).

33. מקור הכעס בגוף ; חטאים ורגשות שגורמים לכעס ; השלכותיו

ראובן ג 4, גד ה 11 ונפתלי ב 8 (וי 6 בנוסח העברי) משייכים את הכבד והמרה לכעס. מסורת קרובה מובאת גם בברכות סא'–סב'.³⁹⁵

דן ד 6 מצייין סיבה לכעס : 'וכי יאנה לכם נזק לרצונכם או לא לרצונכם, אל תדאגו, כי הדאגה תוליד כעס וכזב;³⁹⁶ כי רע הכעס עם השקר ושני פנים לו,³⁹⁷ ושניהם יתחברו למען הרגיז לב'. עיקרון דומה של עצב במקום דאגה, מצוין גם במשלי : 'וּדְבַר עֶצֶב, יַעֲלֶה אָף (טו 1) ; 'לֵב שָׁמֵחַ יִיטֵב פָּנִים, וּבְעֶצֶב לֵב רוּחַ נִכְאָה (טו 13). דוגמה של מעבר מעצבות/דאגה לכעס, מצוינת בבראשית ד 5 ולד 7.³⁹⁸ לחז"ל מדרש דומה : 'ללמדך שאין שכינה שורה לא מתוך עצלות, ולא מתוך עצבות, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך שיחה, ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה של מצוה'.³⁹⁹

שמעון ד 3 מלמד כיצד לא ליפול לעצב/דאגה : 'כי אנכי הרביתי להתאבל מכולם, יען כי אני אשמתי במכירת יוסף, ויהי כאשר באנו מצרימה ויאסר אותי כמרגל, ואדע כי בצדק עוניתי ולא נעצבתי'. אך לא תמיד אפשר לקשר אשמה עצמית לסבל, וגם להצדיקה, כפי שיוסף ג 9 מתאר : 'וכאשר הבינותי [שאשת פוטיפר היתה מחבקת אותנו בשנתו], ואתעצב עד מוות, ובצאתה אתעודד ואתאבל על אודותיה ימים רבים, כי הכרתי את יצרה ואת מזימתה', ואין שום מקור המסביר את סבל (או ניסיון) זה של יוסף. גם זבולון הורה : 'ועתה בני אל תעצבו כי מת אנכי, ואל יפל לבבכם כי אאסף' (י 1), ומצוות איסור אבל קשה ממות קרוב, מובאות בוויקרא יד 1.⁴⁰⁰

בהמשך, דן ו 6–7 מרחיב על הכוחות השמימיים הטובים והרעים : 'ועתה בני יראו את יי, והשמרו מפני השטן וכל רוחותיו ; קרבו אל אלוהים ואל המלאך המתפלל בעדכם, כי הוא העומד בין אלוהים ובין בני האדם ולשלום ישראל נגד ממלכת האויב יעמד', ובפסוק 8 הבא, מעמיד את המעשים הרעים כסיבה לכעס : 'ועל כן השמרו בני מכל מעשה רע, והסירו מאתכם כל כעס וכל כזב ואמת וארך רוח אהבו'.

³⁹⁵ ברכות סא'–סב' : 'כליות יועצות, לב מבין, לשון מחתך, פה גומר, ושט מכניס ומוציא כל מיני מאכל, קנה מוציא קול, ריאה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שוחק, קרקבן טוחן, קיבה ישנה אף נעור'. נוסחים דומים יש בא"ב דר עקיבא נוסחה א.

³⁹⁶ השווה : 'אל תיתן לדון נפשך, ואל תיכשל בעוונך ; שמחת לבב הם חיי איש, וגיל אדם האריך אפיו (בן סירא ל 26–27).

³⁹⁷ השווה : 'ויאמר לי המלך מדוע פניך רעים ואתה אינך חולה, אין זה כי אם רע לב ואיך הרבה מאד' (נחמיה ב 2).

³⁹⁸ 'ויחר לקון מאד ויפלו פניו ; ויבני יעקב באו מן השדה פשמעם ויתעצבו האנשים, ויחר להם מאד כי נבלה עשה בישראל לשפב את בת יעקב, וכן לא יעשה'.

³⁹⁹ שבת ל ע"ב. לרבי אהרון מקרלין, מהחסידות המודרנית, יש גם אמרה קרובה : 'העצבות אינה עבירה, אבל ירידה כמו זו שהיא עלולה לגרום, לא יכולה לגרום העבירה החמורה ביותר'.

⁴⁰⁰ 'בנים אתם לה אלהיכם, לא תתגדדו ולא תשימו קרחה בין עיניכם למת'.

33.1. השלכות הכעס:

דן מפרט השלכות רבות שהכעס גורם וממשיך בזרועות שונים. לפיו, הכעס הוא עיוורון (דן ב 2),⁴⁰¹ שולט בגוף ובנפש (ג 2),⁴⁰² גורם להצדקה עצמית (ד 4),⁴⁰³ וכך הוא ממשיך להיות במעגל כעס ככדור שלג הולך וגדל, וכך תוצאת הכעס עם השקר מבלבלים את הלב, עד שבליעל מושל בנפש (ד 8).⁴⁰⁴

גד א 8-9 מציין שהכעס הביא אותו לשנאה: 'ואנוכי קצפתי על יוסף בגלל זאת [הוצאת הדיבה], עד יום בו נמכר; ורוח שנאה הייתה בי'. תוצאה/השלכה של שנאה מכעס, קרובה מעגלית לדבריו של דן ד 6 לעיל, לפיו הכעס הוא של תוצאה של דאגה.

דן ב 3 מציין שהכעס גורם ש'כי אם אב יהי או אם יתהלך אתם, כאויב או אח יהי, ולא ידעהו'. מעניין שכנגד זה, מוזכר לחיוב לוי, בכך ש'האמר לאָביו ולאָמו לא רָאיתיו וְאֶת אָחיו לא הפִיר וְאֶת בנו [בְּנָיו] לא יָדעו' (דברים לג 9).

34. התיקונים לכעס:

כפי שראינו לעיל, הכעס כאמור מתחבר עם מידות/רגשות רעות אחרות, בראשם השנאה והשקר. אך מהי המידה הישירה הפוכה מהכעס, או מהו התחליף הנכון הישיר כדי להימנע ממנו?

34.1. אורך רוח וסבלנות כפתרון לכעס

יוסף הינו הדמות המוערצת ברוב הצוואות כסמל להתנהגות הנכונה,⁴⁰⁵ ובעיקר בשל תכונת אורך רוחו.⁴⁰⁶ על תכונה זו, השומרת ומונעת כעס, מלמד דן ב 2: 'ועתה בניי, הנה אנכי מת ואגיד לכם באמת, אם לא תשמרו מרוח הכזב והכעס, ולא תאהבו אמת וארך רוח, אבד תאבדו'.⁴⁰⁷

לפי היובלים יט 3-5, ניסיונו העשירי של אברהם⁴⁰⁸ היה: 'וננסה אותו אם יהיה ארוך רוח או אם ידבר בקוצר אפיים, וימצא גם בזה בוטח ולא הזדעזע. כי דיבר באורך רוח עם בני חת לתת לו מקום לקבור

⁴⁰¹ כי עורון עינים בקנאה אשר לא יתן את איש לראות פניו באמת'. אמנם מצוין קנאה, אך זה המשך לפסוק הקודם שבו צוין הכעס. בתורה יש גורם נוסף לעיוורון רוחני: 'השחך יעור עיני חֲקָמִים, ויסִלֵף דְבָרֵי צְדִיקִים' (דברים טז 19).

⁴⁰² 'ואת הגוף יכניע, ובנפש ישלט, ויתן תעצומות לגו, למען יעשה כל רע.

⁴⁰³ 'כי לראשונה ייטיב השמיע, ויחדד את דעתו לקבל עצת מזמות, והיה כי יכעס האיש, ויאמין כי צדק בכעסו'.

⁴⁰⁴ 'וכי תסער הנפש תמיד, וסר מעליה יי, בליעיל ימשל בס'.

⁴⁰⁵ בנימין ג 1, ד 1; דן א 4.

⁴⁰⁶ יוסף ב 6-7: 'בעשרה ניסיונות בחנני, ובכולם ארך רוח הייתי; כי רפואה גדולה ארך רוח והרבה טובה תביא סבלנותי'; י 1-2: 'על כן ראו בני את אשר יפעלו ארך רוח ותפלה וצום; וגם אתם אם תלכו אחרי הענוה וטהר לבב בארך רוח ותפלה ותצומו בלב נדכה, ישכן בקרבכם יי כי אהב הצנע לכת'; יח 3: 'והנה ראיתם כי בענותי ובארך רוח לקחתי לי לאשה את בת הכהן לעיר שמש, ומאה ככרי זהב נתנו לי אתה ויי נתנם לי לעבדים'.

⁴⁰⁷ וגם בדן ו 6: 'ועל כן השמרו בניי, מכל מעשה רע, והסירו מאתכם כל כעס וכל כזב ואמת וארך רוח אהבו'; יוסף יז 2 מציין את אורך הרוח ככלי להתמודדות עם הצער/סבל/כעס שגורם לנו אדם: 'וגם אתם אהבו איש את רעהו, ובארך רוח הסתירו איש את עוון רעהו'. השוו: 'אָרְךָ אַפְּסִים רַב תְּבוּנָה' (משלי יד 29); 'טוב אָרְךָ אַפְּסִים מִגְבוֹר וּמְשָׁל בְּרוּחוֹ מִלְכָּד עִיר' (טז 32).

⁴⁰⁸ ראו גם: תהילים יא 5: 'צְדִיק יִבְחֶן'; אבות ה ג.

מתו בתוכו. ואלוהים נתן לו חן לפני כל רואיו, ויבקש בענוה מאצל בני חת ויתנו לו את שדה מערת המכפלה נגד ממרא, היא חברון, בארבע מאות כסף. עמידתו של אברהם לנהוג באורך רוח נראה כהיפוך מהכעס המצופה ממנו, נוכח אבלו על שרה אשתו. גם קודם לכן נהג אברהם כך, למשל בפנייתו הצנועה לאל: 'וְאֶנְכִי עֶפְרָא וְאֶפְרָא' (בראשית יח 17), ובמיוחד בבקשה לדבר שהיה על ליבו: 'יְמֵה תִתֶּן לִי, וְאֶנְכִי הוֹלֵךְ עֲרִירִי' (שם טו 2). הוראה כזו מובאת במגילת קומראן מוסר וחוכמה ב. בין איש לרעהו: 'היה כאיש עני בריבך, משפטכ[ה] מרצונכה] קח, ואז יראה אלי'.⁴⁰⁹ גיבורי תנ"ך נוספים מאופיינים בצניעות ריבם, כפי שמסכם יפה מדרש תהילים, שוחר טוב כב 15: 'משה ואהרן אמרו "וְנַחֲנוּ מֶה" [שמות טז 7]. דוד אמר "וְאֶנְכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ" [תהילים כב 7]. שאול אמר "הֲלוֹא בְּךָ מִיָּנִי אֶנְכִי" [שמו"א ט 21]. גדעון אמר "הִנֵּה אֶלְפֵי הַדָּל בְּמִנְשָׁה [שופטים ו 15]".

בתורה מידותיו של ה מתוארות כ: 'אֵל רַחוּם וְחַנוּן אֶרְךָ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וְאֱמֶת'.⁴¹⁰ קהלת ז 8 משבח מי שהוא: 'טוֹב אֶרְךָ רִיחַ, מְגִבֵּה רִיחַ, וּבֶן סִירָא ב 4 מלמד גישה זהה לאמור בצוואות: 'כֹּל הַבָּא עֲלֶיךָ קִבֵּל, וּבִשְׂבָרָךְ הֶאֱרַךְ רִיחַ'. בתענית כ' א דרשו רבנן: 'לעולם יהא אדם רך כקנה, ואל יהא קשה כארז', וכן בחז"ל סיפורים על קבלת הדין עם סבלנות. הסבלנות היתה גישתו של ציניקל-סטואי, **בהתמודדותו ביצירו ושנהיה מרטיר**.⁴¹¹ עדויות מהסוקרטים מצביעות על כך שסוקרטס היה מחויב למתינות (sophrosynē).⁴¹²

34.2. האהבה והסליחה כפתרון לכעס:

לדידו של שמעון ד 7, אהבת החינם היא הפיתרון למריבות: 'וגם אתם בניי, אהבו איש את אחיו בלב טוב, ותסור מכם כל רוח תגרה'. יוסף יז 2 מציין את האהבה ככלי משותף עם הסבלנות, שהיא הדרך להתמודדות עם הצער/סבל/כעס שגורם לנו אדם: 'וגם אתם אהבו איש את רעהו, ובארך רוח הסתירו איש את עון רעהו'. אכן זוהי דרכו של יוסף המתאפיינת ועולה מספר בראשית, כאשר חמל על אחיו ודאג לצורכיהם.⁴¹³

⁴⁰⁹ קימרון, החיבורים העבריים ב', עמ' 152, ש 14.

⁴¹⁰ שמות לד 6.

⁴¹¹ עמ' 363.

⁴¹² וולפסדרוף, אתיקה יוונית עתיקה, פרק 9.

⁴¹³ בראשית נ 19-20: 'וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יוֹסֵף אֶל תִּירְאוּ כִּי הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנִי; וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יוֹסֵף אֶל תִּירְאוּ כִּי הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנִי; מו 12-11: 'וַיֹּשֶׁב יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו, וַיִּתֵּן לָהֶם אַחְזָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם, בְּמִיטֵב הָאֶרֶץ בְּאֶרֶץ רַעַמְסֵס כְּאֲשֶׁר, צִנְה פְרַעֲה; וַיְכַלְכֵּל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחָיו, וְאֶת כָּל בֵּית אָבִיו לָחֵם לְפִי הַטָּף'.

בנימין ה 4-5 מדגיש את אופיו של הצדיק שמוחל, ואף מתפלל על חוטאים שפעלו נגדו.⁴¹⁴ בבראשית כ 7 נהג כך אברהם אבינו לגבי אבימלך,⁴¹⁵ ובמגילה חיצונית י 17 התפלל אברהם על פרעה (למרות שלקח את שרה אשתו), כדי להעביר ממנו את הנגף.⁴¹⁶ גם ישו דגל בגישת מתן הלחי השנייה.⁴¹⁷

יששכר ד מדגיש את חשיבות והכללת ההליכה בתום לב, אותה היא מגדיר כראייה טובה,⁴¹⁸ ואשר היא, בין היתר, מועילה ל: 'אין קנאה בעצותיו והכעש' (פס' 5).

הוראות אלו הן הרחבות של המצווה: 'לא תשנא את אחיך בלבבך... לא תקם ולא תטר את בני עמך, וְאֶהְבֶּתָּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹד' (ויקרא יט 16-17), שמנומקת במשלי י 12: 'וְעַל כָּל פְּשָׁעִים, תִּכְסֶה אֶהְבֵּה'.

34.3. ייחוס הרעות (והטובות) למעשה האלוהים:

שגור היה בפי יוסף, ייחוס הרעות, וגם ההצלחות, לאלוהים. כך למשל:

באמונה זו, אפשר שהאדם משחרר את זעמו על אדם אחר, אף שעשה לו ישירות מעשה רע, אלא מקבל זאת כעונש או ניסיון משמיים. אמנם גם באמונה זו ניתן להיות מדוכדך או עצוב מהמצב, אלא דרגה גבוהה של אמונה זו מפחיתה את הכעס הפנימי.

י. בין חריצות עבודת האדמה לבין הזמן ללימוד לבין תאוות הבצע

35. תאוות הבצע

שני בני יעקב מציינים את חטאם בתאוות הממון:

- אף שהיתה זו הצעתו של יהודה למכור את יוסף (בראשית לו 27),⁴¹⁹ גד ב 3-4 מציין שיועל כן מכרנו אותו אני ושמעון לישמעאלים בשלושים שקל, ונסתר מהם עשרה, ועשרים הראינו את אחינו; וככה

⁴¹⁴ 'כי אם עזות יענה איש לאיש קדוש והתנחם כי יחונן צדיק את המגדף ויחריש; ואם יבגד איש בצדיק והתפלל בעדו הצדיק כי אם גם לרגע קט ידכא עוד מעט ישגא זהרו ויופיע כאשר היה גם יוסף אחי'.

⁴¹⁵ 'וַיִּתְפַּלֵּל אַבְרָהָם אֶל הָאֱלֹהִים, וַיִּרְפָּא אֱלֹהִים אֶת אַבְיִמֶלֶךְ וְאֶת אִשְׁתּוֹ וְאִמְהַתָּיו וַיֵּלְדוּ'.

⁴¹⁶ 'ולא יכלו כל הרופאים והאשפים וכל החכמים לקום לרפאותו כי היתה הרוח מכה בהם וברחו. אז בא אלי חרקנוש וביקש ממני כי אבוא ואתפלל על המלך ואסמוך ידי עליו ויחי'.

⁴¹⁷ הבשורה על-פי מתי ה 39: 'אל תתקוממו לרשע, והמכה אותך על הלחי הימנית, הטה לו גם את האחרת'. ייתכן שגם לזה מקור מקראי: 'יִתֵּן לְמַפְהוֹ לְחִי, וְשָׁבַע בְּחֶרְפָּה' (איכה ג 30). פלוסר, מגילות מדבר יהודה, עמ' 67, הציע שששת הפרקים הראשונים של תורת יג השליחים קרוב מבחינה ספרותית לטור ג בסרך היחד.

⁴¹⁸ יששכר ד 6: 'כל דבר בישר לבבו יראה, ויעצם עיניו מראות רע בחטאי העולם, לבל יראה בהפר איש את מצות יי'.

⁴¹⁹ 'לְכוּ וְנִמְכְּרוּנוּ לְיִשְׁמַעְאֵלִים, וְנָדְנוּ אֶל תְּהִי בּוֹ, כִּי אֶחֱיֵנו בְּשָׂרְנוּ הוּא, וְיִשְׁמְעוּ אֶחָיו'.

מלאה תאוות הבצע את לבבנו להרגו'.⁴²⁰ לעומת זאת, זבולון ג 1 מציין נקיותו בעניין: 'ובכסף שכרו [מכירת יוסף], לא היה לי חלק, בניי'.

יהודה מודה שטעה בחטא תאוות הבצע, ושזה הביאו לחיתון עם כנענית,⁴²¹ ומציינו כסיבת עונשו הקשה של מות בניו: 'בעקב הכסף מתו לי בניי, ולולא שבתני נכנעתי, ולולא תפילות יעקב אבי, כי אז ערירי הלכתי למות'.

לפיכך, זו היתה גם תשובתו הכללית בלקח לרבים: 'ועתה אצוכם בניי, אל תאהבו כסף ואל תביטו אל יפי הנשים, כי גם אנכי על ידי הזהב ויפי המראה נתעיתי אחרי בת שוע הכנענית; כי ידעתי בעקב שני אלה יפל זרעכם בזנות.. ועל כן השמרו בניי מן הזנות ומאהבת כסף, ושמעו אל יהודה אביכם; כי אלה יסירו מאחרי תורת אלהים ויעוורו עצת הנפש,⁴²² וילמדו גאווה ולא יתנו לאיש לרחם על קרובו; והם מנפשו כל חנינה יגזלו, ויציקו להם בעוני ועמל, וינידו ממנו שינה ויאכלו את בשרו' (יז 1-2; יח 2-4). גם אשר ה 1 מסביר את ההטעיה של תאוות הכסף: 'ראו בניי, איך שניים בכל המה, זה לעמת זה, והאחד בשני יסתר, בצע בעשר'.

בהמשך יהודה אף מציב במפורש את אהבת הכסף כנגד עבודת האלוהים: 'בניי, אהבת הכסף תוביל לעבודת אלילים, כי בתעתועי הכסף יקראו לאלילים אלים, והוא יפעל אשר מי שיש לו כסף, בשיגעון ינהג (יט 1). סתירה דומה מביא אשר בפרקים ד וו', וגם בבשורה על פי מתי ו 24 מצוין: 'לא תוכלו עבוד את האלוהים ואת הממוני'.⁴²³

תובנה מכך מעלה נפתלי ג 1: 'ואתם אל תמהרו להרע את מעשיכם בתאוות בצע, ולפתות את נפשכם בדברי שווא, כי אם תחרישו בטהר לבב, תדעו להתחזק ברצון יי, ולתעב רצון בליעל'.

בנימין ה 1 מבטיח קבלת שכר מהחוטאים בתאוות בצע: 'ועל כן בניי אם מחשבותיכם תהיינה טובות, גם מרעים ישלימו לכם, והוללים יבושו מפניכם, וישובו לטוב, ואנשי בצע לא רק ישובו מתאותם, כי גם נתן יתנו את חילם לאשר בצרה'.⁴²⁴

בצוואות יש גם חזונות שחטא תאוות הבצע יקרה באחרית הימים (לוי יד 6; יז 11; יששכר ו 1; דן ה 7).

⁴²⁰ מרמת כספים דומה ביצע ה.???

⁴²¹ ח 2: 'ויהי כאשר הלכתי אליו, וארא את בן שוע מלך עדלם, וידבר עמינו ויעש לנו משתה, ובחומי ויתן לי את בת שוע בתו לאשה'; יא 1-2: 'וגם אנכי ידעתי כי רעה משפחת הכנענים, ועצת נעורים נמהרה עורה את תבונתי; ובראותי אותה והיא השקתני יין, ואפת ואקחה בלא עצת אבי'.

⁴²² השו: 'השחד יעור עיני חקמים, ויסלף דברי צדיקים (דברים טו 19).

⁴²³ לא מצאתי סתירה מפורשת בין אלו, אך רמיזות קרובות, כגון: 'ולא יחשבו את האנשים אשר יתנו את הכסף על ידם לתת לעשי המלאכה כי באמנה הם עשים (מל"ב יב 16).

⁴²⁴ השו: 'יראת ה תוסוף גמים, ושנות רשעים תקצרנה (משלי י 27), וקרוב לכך: 'צדיק מצרה נחלץ, ויבא רשע תחתינו (יא 8).

בתורה יתרו המליץ למשה רבינו על שופטים שתכונותיהם: 'אֲנָשֵׁי חֵיל יִרְאֵי אֱלֹהִים אֲנָשֵׁי אֱמֶת שֹׁנְאֵי בָצַע, וְשֹׁמְרֵי עֲלֵהֶם שְׂרֵי אֲלָפִים שְׂרֵי מֵאוֹת שְׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשְׂרֵי עֶשְׂרֹת' (שמות יח 21), והדיבר האחרון אוסר על חמידת רכוש של אחרים. בנביאים ובספרות החוכמה המקראית מובאים הטפות להיזהר ברדיפה אחר העושר, כגון: 'כִּי מִקְטָנָם וְעַד גְּדוֹלָם, כִּלּוֹ בּוֹצֵעַ בָּצַע וּמִנְבִּיא וְעַד כֹּהֵן כִּלּוֹ עֲשֵׂה שֹׁקֵר' (ירמיה ו 13); 'לָכֵן אֶתְּנוּ אֶת נְשֵׁיהֶם לְאַחֵרִים שְׂדוֹתֵיהֶם לְיוֹרְשִׁים, כִּי מִקְטָן וְעַד גְּדוֹל כִּלּוֹ בָצַע בָּצַע, מִנְבִּיא וְעַד כֹּהֵן, כִּלּוֹ עֲשֵׂה שֹׁקֵר (ח 10); 'טוֹב לִי תוֹרַת פִּיךָ, מֵאֲלָפֵי זָהָב וְכֶסֶף' (תהילים קיט 72); 'כִּן אֲרַחֲוֹת כֹּל בָּצַע בָּצַע אֶת נַפְשׁוֹ בְּעַלְיוֹ יִקְחֵה' (משלי א 19); 'עֲלֵךְ בֵּיתוֹ בּוֹצֵעַ בָּצַע, וְשׁוֹנֵא מִתְּנַת יַחְיָה' (טו 27); 'אַל תִּיגַע לְהַעֲשִׂיר, מִבִּינְתֶּךָ חֲדָל' (כג 4); 'אִישׁ אֲמוֹנוֹת רַב בְּרָכוֹת; וְאֶץ לְהַעֲשִׂיר לֹא יִנְקֵה' (כח 20), ובדומה בן סירא יא 11: 'וְאֶץ לְהַרְבוֹת לֹא יִנְקֵה', אך עקרונו: 'בְּנֵי אִם לֹא תִרְוֹץ לֹא תִגִיעַ, וְאִם לֹא תִבְקֶשׁ לֹא תִמְצָא' (יא 12), אך מסייגם בפסוקו הבא: 'יֵשׁ עֲמָל וְיִגַע וְרָץ, וְכִדִּי כֵן הוּא מִתְאַחֵר'.

המלצת המוסר בספרות המקראית היא: 'קְחוּ מוֹסְרֵי וְאַל כֶּסֶף (משלי ח 10); 'לֹא לְחַכְמִים לָחֵם, וְגַם לֹא לְבָנִים עֶשֶׂר (קהלת ט 10).

במיתולוגיה היוונית המלך מידאס מהווה סמל לתאוות בצע, שביקש מדיוניסוס שכל מה שייגע בו יהפוך לזהב.

36. עמל הכפיים: חריצות לעבודת האדמה למול זמן הלימוד

יששכר ה 3-5 מדגיש את ערך העמל לפרי הארץ.⁴²⁵ לפני כן תיאר יששכר ג את תום ליבו בהקשר ליגיעת כפיו בשדה,⁴²⁶ ובהמשך הנגיד את עזיבתה לחטא חמידת הממון באחרית הימים.⁴²⁷ דרך זו מזכירה את אביו יעקב כ'אִישׁ תָּם יֹשֵׁב אֶהְלִים (בראשית כה 27), כנגד עשיו: 'אִישׁ יֹדֵעַ צִיד'. מאידך, יהודה התגאה בציד מגוון החיות שתפס.⁴²⁸

⁴²⁵ ישימו מעניינם לעבוד את האדמה, ועמלו במפעליכם בכל עבודת השדה, והביאו מנחה בתודה ליי; כי בראשית בכורי פרי האדמה יברך אתכם, יי כאשר ברך את כל הקדושים, למן הבל ועד עתה; כי לא ינתן לכם חלק אחר מלבד משמני הארץ, אשר פריה בעמיל תוציאו.

⁴²⁶ 'ויהי כאשר הייתי לאיש, ואתהלך בישר לבבי, ואהי עובד אדמת אבי ואדמת אחי, ואאסף את תבואות אדמתם בעתן; ויברכני אבי כראותו כי בתם לבבי אתהלך לפניו; ואנכי לא הייתי נמהר במעשיי, ולא קנאתי ולא רעה עיני בקרובי; בן שלשים וחמש הייתי כאשר לקחתי אשה, כי עמילי אכל את כחי ולא חשבתי על חשק נשים, כי עייף ויגע הייתי, ותיפול עליי תרדמה; וישמח אבי תמיד על תם לבבי, כי כל בכור הקרבתי ביד הכהן ליי, וכן גם לאבי; וירב יי את טובו בידי עשרת אלפי מונים, וידע גם יעקב אבי כי יי עזרני בתמי; כי לדלים ולאשר בצרה נתתי מטוב האדמה בתם לבבי. זוהי גם ברכתו מיעקב אביו: 'וַיִּרְא מִנְקָה כִּי טוֹב וְאֶת הָאָרֶץ כִּי נְעִמָה וַיֵּט שְׂכֵמוֹ לְקִסְבָּל (בראשית מט 15). השו': 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עון. וכל תורה שאין עמיה מלאכה, סופה בטלה וגוררת עון (אבות ב ב').

⁴²⁷ יששכר ו 1-2: 'ודעו לכם בני כי באחרית הימים יעזבו בניכם את תומתם, וידבקו באהבת בצע לא תדע שבעה, ויעזבו צדק ויקרבו למזומה, ויזניחו את מצות יי וידבקו בבלעל; והמה יעזבו את עבודת האדמה, ויתורו אחרי עצותיהם הרעות, ויפוצו בין הגויים והיו עבדים לאויביהם. על תאוות הבעע ראו בפרק הקודם.

⁴²⁸ 'ידעתי כי דלקתי יחד עם האיילה, ואצודה ואעש מטעמיי לאבי ויאכל; ואת הצבי תפשתי במרוצתי וכל אשר בשדות צדתי, וממשיך בתיאור חילוף מחיות רעות: 'ואך את הארי ואציל גדי מפיו ואת הדב תפשתי ברגלו ואשליכהו אל הפחת וישבר; ואחרי חזיר היער רדפתי ואצודהו במרוצתו ואקרעהו; ובחברון קפץ נמר על הכלב ואחז בזנבו ואשליכהו אל הסלע וישבר לשנים; ואת שור הבר מצאתי והוא בער בשדות ואתפשהו בקרניו ואסובבהו סביב ואהם אותו ואשליכהו ואהרגו. בראשית רבה צג 8 יש מדרשי-אגדה על כוחו של יהודה. גם דויד המלך מספר על עצמו, אך כנראה שלא לצייד: 'גַם אֶת הָאָרֶץ גַּם הִדּוּב הִכָּה עֲבָדְךָ (שמי"א יז 36).

בתורה הוראות רבות לעבודת האדם, החל מהעונש האדם הראשון לעבודת האדמה,⁴²⁹ אל ששת ימי העבודה למול המנוחה בשבת.⁴³⁰ בנביאים יש ברכות לאחרית הימים שהגויים יעבדו בשביל ישראל,⁴³¹ וכן שהעיסוק המרכזי יהיה חיפוש וידעת דבר האל.⁴³² במשלי יש עידוד לחריצות לימוד ועבודה, אך בלי לרדוף אחר העושר.⁴³³

בן סירא (שקטעי ספרו נמצאו במגילות קומראן, במצדה ובגניזת קהיר) ז' 16 אומר מחד: 'אל תקוץ בעמל ידיך, כי עבודת השדה עבודת אלוהים היא', אך בפרקים לח 23-לט 15 מבהיר היטב את היחס בין לימוד התורה והחוכמה לעבודת הכפיים.⁴³⁴

במגילות קומראן אין ציון של כמה זמן עבודה עבדו או ראוי לעבוד, והתיאור הקרוב ביותר הינו בסרך היחד ו 6-8: 'ואל ימש במקום אשר יהיו שם העשרה איש דורש בתורה יומם ולילה, תמיד עליפות <חליפות> איש לרעהו, והרבים ישקודו ביחד את שלישית כול לילות השנה, לקרוא בספר ולדרוש משפט'.⁴³⁵ כלומר, הרוב עובדים בזמן העבודה, ורק אחד מעשרה לומד בשביל כולם, כנראה קבעו שלח לעיקרון מיהושע א 8: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיהך, והגית בו יומם וְלַיְלָה (בחז"ל ישנם מסורות דומות: 'עשרה בטלנים בעיר [מגילה א ג']; [הסכם יששכר וזבולון](#) שאין לו מקור בצוואות או מקראי [בראשית רבה פרשה צט ד"ה ט']). יוספוס דווקא כן מציין שהאיסיים הסתפקו ב-5 שעות עבודה יומיות.⁴³⁶

⁴²⁹ בראשית ג 19: 'בַּזְעַת אֶפְיָךְ תֹּאכַל לֶחֶם.

⁴³⁰ הדיבר הרביעי של מצוות השבת: 'שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְשִׁבְתָּ כָּל־מְלַאכְתֶּךָ (שמות כ 9; דברים ה 12).
⁴³¹ כגון: 'וַיִּנְקֹתָ חֵלֶב גּוֹיִם וְשֵׁד מַלְכִּים תִּינָקִי, וַיְדַעַתָּ כִּי אֲנִי הַ מוֹשִׁיעַךָ וְגֹאֲלֶךָ אֲבִיר יַעֲקֹב (ישעיה ס 16); 'וְעַמִּידוֹ זָרִים וְרָעוּ צֹאנֶיכֶם וּבְנֵי יֶכֶךְ אֶפְרַיִם וְכַרְמֵיכֶם; וְאַתֶּם כֹּהֲנֵי יְהוָה תִּשְׁרְאוּ מִשְׁרְתֵי אֱלֹהֵינוּ יֹאמְרוּ לָכֶם חֵיל גּוֹיִם תֹּאכְלוּ וּבְכַבּוֹדֶם וּבְתִינְמוֹרוֹ (ישעיה סא 5-6); 'וַיִּשְׁתַּחֲוּ לֹו כָּל מַלְכִּים כָּל גּוֹיִם יַעֲבֹדוּהוּ (תהילים עב 11).

⁴³² כגון: 'הִנֵּה גְמִים בָּאִים נָאִם אֲדֹנָי יִי, וְהִשְׁלַחְתִּי רָעַב בְּאַרְצְךָ, לֹא רָעַב לְלֶחֶם וְלֹא צָמָא לְמַיִם, כִּי אִם לְשֹׁמֵעַ אֶת דְּבָרֵי (עמוס ח 11).
⁴³³ משלי ו 6: 'לֶךְ אֶל נְמִלָּה עֲצֹל, רָאֵה דְרָכֶיהָ וְחֻכָּם'; מג 22: 'חֲזִיתָ אִישׁ מְהִיר בְּמִלְאכְתּוֹ, לִפְנֵי מַלְכִּים יִתְיַצֵּב (גם בתהילים וקוחלת, כגון: יָגִיעַ כַּפִּיךָ כִּי תֹאכַל, אֲשֶׁר־יִדְּוֹב לָךְ [תהילים קכח 2]; 'מִתּוֹקָה שְׁנַת הַעֲבָד אִם מַעֵט וְאִם הַרְבֵּה יֹאכַל, וְהַשְּׂבֵעַ לְעֹשִׂיר אֵינְנוּ מַנִּיחַ לֹו לִישׁוֹן (קוהלת ה 11) – דוגמאות להוראות על אי-רדיפת העושר במשלי הובאו בפרק לעיל.

⁴³⁴ 'חכמת סופר תרבה חכמה, וחסר עסק הוא יתחכם [השוו: 'וְלֹא כָּל הַמְרַבֵּה בְּסוֹחֲרָה מְחַכֵּם (פרקי אבות ב ו')]; מה יתחכם תומך מלמד, ומתפאר בחנית מהעיר; אלוף ינהג ישובב בשור, ושעיותיו עם בני בקר; ושקידתו לכלות מרבק, לב ישית לשדד בתלמים; אף עשה חרש וחושב, אשר לילה כיום ינהג; המפתח פתוחי חותם ואמנותו לשנות חשב; לב ישית לדמות מחוקה, ושקידתו לכלות מעשה; אף צורף יושב על כור, ומתבונן בכלי ברזל; לשון אש תמק בשרו, ובחוס הכור יתחרה; קול הלמות יחריש אוזנו, ומול צורת הכלי עיניו; לב ישית לכלות מעשה, ושקידתו לתכן לתכליתו; אף יוצר יושב על מלאכתו, ומסובב ברגליו גלגל; אשר בדאגה תמיד על מלאכתו, ובמספר כל מעשהו; בזרועו יעצב חומר, ולפני רגליו יכוף כוחו; לב ישית לכלות משחה, ושקידתו לבער כבשן; כל אלה בידיהם יאמנו, ואיש במלאכתו יחכם; בלעדיהם לא תשב עיר, ובאשר יגורו לא ירעבו; אך לעצת עם לא ידרשו, ובקהל לא יתרומו; על כסא שופט, וחוק ומשפט לא יתבוננו [השוו: 'איש שופט בטרם ידרוש, ומאמין בטרם יחקור], אל תמשילהו ברודפי דעת, כי לא יבין משפטם – להצדיק צדיק ולהרשיע רשע]. גם הוא יהיה לבוז (4Q424) קטע 3 ש 3-1 [חוכמת רז נהיה, פרק ב (קימרון, החיבורים העבריים ב, עמ' 186, ש 1-3)]; לא יביעו מוסר השכל, ובמשלי חכמים לא יבינו; כי מעשה עולם יבינו, והגיגם במלאכת אמן; [פרק לט'] אבל נותן נפשו, ומתבונן בתורת עליון; חכמת כל הראשונים ידרוש, ובנבואות ינהג; שיחת אנשי שם ישמור, ובעמיקי מליצות יבוא; נסתרות משל ידרוש, ובחידות משל יתרטש; בין שרים ישרת, ולפני נדיבים יראה; בארץ עממים יעבור, טוב ורע באדם יבחן; לב ישית לשחר עושהו, ולפני עליון יתחנן; ויפתח פיו בתפילה, ועל עונותיו יעתיר; אם אל עליון ירצה, רוח בינה ימלא; הוא יביע דברי חכמה, ויודה ליי בתפילה; הוא יכין עצה ודעת, ובמסתריו יתבונן; הוא יביע מוסר שכל, ובתורת עליון יתפאר; יהללו בינתו אבין, ועד עולם לא יכרת שמו; לא ישבות זכרו, ושמו יחיה לדור דורים; חוכמתו תשנה עדה, ותהילתו יספר קהל; אם יעמיד יאוסר מאלף, ואם ישבות יספיק לו שם.

⁴³⁵ החיבורים העבריים א, עמ' 220. עליפות הן חליפות גם בתוספתא תענית.

⁴³⁶ מלחמות ב ח ה.

גם בן סירא ז' 10 הורה (בנוסח היווני): 'אל תשנא עבודה קשה, ועבודת האדמה מעליון נבראה'.

בפרקי אבות ה ט גם הדגישו את החשיבות הרוחנית של עבודת האדמה: 'גלות בא לעולם על עובדי עבודה זרה ועל גלוי עריות ועל שפיכת דמים ועל השמטת הארץ', ודרשו שמאמץ עבודת האדמה תלויה בזכות שמירת המצוות.⁴³⁷ כן הדגישו את חשיבות העבודה, ומאידך את מיעוטה יחסית ללימוד.

37. ברכת העושר:

יוסף יא 6-7 מציין: 'ויי נתן חני בעיני הסוחר, ויפקד על ידי את ביתו; ויברכהו אלהים לרגלי, וימלא אותו זהב וכסף ועבדה'.⁴³⁸

יוסף יז 4 מציין שנהג ביושר כלפי אחיו, למרות שמכרוהו בכסף: 'וכאשר באו אחיי מצרימה, ויכירו כי אנכי השיבותי להם את הכסף, ולא שנאתים ואנחמם', וזאת כשכבר זכה להיות משנה למלך מצרים.

בן סירא יז 17 מציין: 'טוב נרע חיים ונמות, ריש ונעשר מיי הוא', אך מרבה בהוראות לגביהם: 'טוב העשיר אם אין עון, ורע העוני על פי זדון (יג 25); 'ללב קטן, לא נאנה עשיר (יד 3); 'בני בעשירך התהלך בענוה, ותאהב מנותן מתנות (ג 16).

פתגמי ברכת שכר האדם משמיים, מצויים גם בחז"ל: 'כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכפורים, חוץ מהוצאת שבתות והוצאת י"ט והוצאת בניו לתלמוד תורה (ביצה טז)'; 'בשמך יקראוך, ובמקומך יושבוך, ומשלך יתנו לך. אין אדם נוגע במוכן לחברו, ואין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימה (יומא ח ט)'.⁴³⁹

38. חלוקת הזמן בין עבודת כפיים ללימוד תורה וחוכמה

שאלו חז"ל: 'אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה?'⁴³⁹

לוי ביובלים שקיבל ספר, ולפי הרמב"ם (כנראה מחז"ל) שאינו עובד, וכמוהו כל מי שרוצה תורה.

⁴³⁷ מכילתא דרבי ישמעאל לא 15: 'ששת ימים יעשה מלאכה וכתוב אחד אומר "ששית ימים תעבד ונעשית כל מלאכתך" (שמות כ 8). כיצד יתקיימו שני כתובים הללו. אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר תעשה מלאכה. וכן הוא אומר "ועמ'דו זרים ורעו צאנכם ונני נכר אפרים ונכר אפרים" (ישעיה סא 5). וכשאינן עושין רצונו של מקום, מלאכתן נעשית על ידי עצמן. שנאמר ועשית כל מלאכתך. ולא עוד אלא "ועבדת את אביך אשר ישלחנו יי בך" (דברים כח 48).

⁴³⁸ מקביל לבראשית לט 5: 'ויבךך ה את בית המצרי בגלל יוסף. גם בבראשית ל 27-30 לגביו אביו יעקב: 'נחשתי, ויבךכני ה בגללך.. ויבךך ה אתך לרגלי'.

⁴³⁹ ברכות לה ע"ב. התשובה בהמשך הקטע: 'אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י אחרים שנה (ישעיהו סא 5) ועמ'דו זרים ורעו צאנכם וגו' ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתן נעשית ע"י עצמן שנה (דברים יא 14) ואספת דגנך ולא עוד אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידך שנה (דברים כח 48) ועבדת את אויבך וגו'.

מגילת ירז נהיה//מוסר למבין כוללת המלצות חוכמה המכוונות למסגרות שונות, כמו בעלי נחלה, יחס לאשה, הלוואות, חכמת ידיים.⁴⁴⁰

חז"ל דרשו בפרקי אבות כמה היגדי מוסר לריבוי לימוד וחוכמה על חשבון עבודה,⁴⁴¹ וכך הטיף שמעון בר יוחאי (מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה [שבת לג ע"ב]).

אריסטו הביא דוגמה ממדיאה של אוריפידס: 'אדם בר דעת אסור לעולם שיחנכו את ילדיו להיות חכמים יתר על המידה. שכן, מלבד היותם בטלים בדרכים אחרות, הם מביאים לקנאה עוינת מצד אזרחים אחרים'.⁴⁴²

יא. סיכום ומסקנות:

בצוואות מרובים אזכורי מלאכים והיצרים השונים, ואופן השפעתם הרחבה על האדם. ניתנים כלים ועצות להתמודדות אישית איתם, עד לשיא של קבלת שכירת רוח ה' הטובה. היגדי המוסר בצוואות קרובים למקרא, ובפרט לספר משלי, בעוד תיאורי הסיפורים בצוואות קרובים לספר היובלים. עם זאת, אמירות מוסר מטבען הן בעלות דמיון רב, וסגנון הצוואות בעל אלמנטים ייחודיים. רוב היגדי המוסר בצוואות בנויים משלושה שלבים: הרחבה על חטא; תיאור העונש או קבלת ייסורים עצמיים והתשובה האישית; הוראות לזהירות הרבים מנפילה בחטאים דומים (דרשות המוסר כתשובה כללית).

מסת האתיקה בצוואות אינה מסודרת בחטיבות נושאיות או רעיוניות, אך לאחר הרחבה על סיפור חטא מסוים, מורחבים גם היגדי מוסר רבים. חטיבות נושאיות או רעיוניות מאפיינים את ספרו של בן סירא, וכן בספרות החוכמה שבחיבורים הקומראניים כיתתיים יש קטעי מוסר וחוכמה, אך נוכח קטיעותן, קשה להכריע אם הם מסודרים לפי חטיבות נושאיות, אם כי ניכר שיש בהם סדר כלשהו. בנצרות ובספרות חז"ל אין יחידות המקשרות בין מעשה-חטא להיגדי מוסר, ובין הוראה להשלכותיה, ואף אין יחידה הכוללת חטיבות מוסר נושאיות (בספרות חז"ל מרוכזים דברי מוסר בעיקר במשנה 'פרקי אבות ובמסכתות כמו דרך ארץ זוטא ורבה, כלה רבתי, אך גם באלו, על פי רוב, מובא משפט בודד לכל נושא, ולא חטיבות נושאיות. בברית החדשה יש קטעי מוסר בעיקר בנאומי ישו).

תפיסת החוק (Nomos) בצוואת היא מנקודת מבטם של בני יעקב, כספר שנכתב טרם מתן התורה. לפיכך הרי שלא היה אמור להיות להם מידע אודות תרי"ג המצוות, והחוק הרשמי שניתן במעמד קבלת התורה. בהתאמה, ניכר כי רוב ההרחבות של הצוואות הן על נושאי מוסר או מצוות שהתורה לא

⁴⁴⁰ כגון: 'ואתה מבין אם בחכמת ידיים המשילכה אדע[ת] [אוט לכול הולכי אדם ומשם תפקוד טרפכה ו] [ובקדמוניות] התבונן מודה ומיד כול משכילכה הוסף לקח[] [הוצא מחכה לכול דורשי חפץ ואז תכון] [ואז] תמלא ושבעתה ברוב טוב ומחכמת ידיכה[]' [קלימרון, החיבורים העבריים ב', עמ' 166, ש 15-19; קטעים נוספים עם חכמת ידיים בעמ' 172-173]. חלקן מנוגדות לכאורה לחלק מתיאורי שיתוף ההון והרכוש (והנזירות) של עדת קומראן והאיסיים.

⁴⁴¹ 'מַרְבָּה יְשִׁיבָה – מַרְבָּה חֻכְמָה (ב ז'); 'עֲשֵׂה תוֹרַתְךָ קִבְעִי (א טו), ויש גם הנגדה: 'כָּל הַנְּהַנֶּה מִדְּבַרֵי תוֹרָה, נוֹטֵל חַיֵּיו מִן הָעוֹלָם' (ד ה).
⁴⁴² Arist. Rh. 2.21, 1394a29–33 = Eur. Med. 294–7

הרחיבה בהן. משכך, בין צוואות השבטים לברית החדשה יש מאפיינים דומים ביחסם (או היעדר יחסם) לתורת משה, בעיקר בתחום של המצוות המוסריות בין אדם לחברו. עיקרון אהבת הרע מודגש בצוואות, תוך הרחבה בדוגמאות ויישום על יוסף שסלח לאחיו וכך מבקשות הצוואות ללמד את הקורא שעליו לסלוח לחטאי אחיו ורעיו. בנוסף, ייתכן והצוואות הן המקור לעיקרון שתי המצוות הגדולות בנצרות (מתי כב 37-40).⁴⁴³

ההצבעה בצוואות שמוטב להקפיד על היחסים שבין אדם לחברו,⁴⁴⁴ לפני בין אדם למקום, בכך הן מסיטות את החשיבות של ההתנהלות המוסרית מכלפי שמיא, לכלפי בשר ודם. בצוואות יש מספר הגדרות של טוב ורע, צדיק ורשע, ומאידך הרחבה על השפעת הרוחות והיצרים על האדם, וכך אופיו, מחשבתו ופועלו. ייתכן שבכך הצוואות רומזות, שגם מי ששומר על מצוות בין אדם למקום, עלול לחטוא בחטאים גדולים.

39. מסקנות נקודתיות מהמחקר:

- הליך התשובה מקבל לראשונה פנים, וזאת בתיאור נרחב, המביא את הרקע והנסיבות לפניו, את קבלת הייסורים או העונש אחריו. קבלת הדין (הייסורים או העונש) כוללת לעיתים גם ייסורים ללא ידיעה על הקשר לחטא מסוים, ומצב זה תואם לניסיון שהאדם נדרש לעמוד בו. משכך, באין ידיעה, ההנהגה הנכונה היא להיות שמח ומעודד גם בזמנים הקשים של החיים.
- מודגשת ההבחנה בין שוגג למזיד, ובין אזהרה לאיסור ועונש או חוסרה.
- לתורת המוסר בצוואות כמה מקורות: גילוי פנימי-אישי, מסורת אבות, וקרבה לרמת נבואה.
- תורת המוסר בצוואות היא תחום תורני/הלכתי שאקטואלי ורלוונטי לכל אדם ובכל זמן, גם בימינו. זאת בניגוד למצוות והלכות רבות בתורה ובספרויות בתר מקראיות, שנוכח אורחות החיים שהשתנו בתחומים שונים בימינו, הן פחות רלוונטיות. נקודה זו משתלבת עם קרבת תורת המוסר בצוואות לנצרות, שביטלה את רוב מצוות התורה, ובכך חזרה לרעיון של 'דרך ארץ קדמה לתורה'.

/

מניתוח כמה סוגיות כאלו בעבודה זו, עולה כי קיים יחס דומה ובעל מאפיינים מקבילים בין תיאורי הסיבות, החטאים והחזרה בתשובה הפרטית והכללית בצוואות.

⁴⁴³ 'ויאמר ישוע אליו ואהבת את ה אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מדעך: זאת היא המצוה הגדולה והראשונה: והשנית דומה לה - ואהבת לרעך כמוך: בשתי המצוות האלה תלויה כל התורה והנביאים'. ראו: דה יונגה, שתי המצוות הגדולות.
⁴⁴⁴ ראה במפורש: 'ימה הוא צריך לעבודתנו? אמר להם: לא הוא צריך לכל בריה אלה כל בריות עולמו צריכים לו, אבל לא תוהו יצר לעולמו, אלא כדי שייראו מלפני, ושלא יעשה איש לרעהו - מה שלא רצה לנפשו (צוואת נפתלי א 6, נוסח עברי מגניזת קהיר).

ביבליוגרפיה:

<http://www.deadseascrolls.co.il/bibliography.pdf>

חלק מהמאמרים שבביבליוגרפיה:

https://drive.google.com/drive/u/3/folders/1KR6bcnJCe9J1Ka_fYBZ74U7t6dEY1fvZ

\

ספרי צוואות השבטים נגישים במרשתת בשלושה אתרים: ויקיטקסט, ספריא ודעת (כולם בתרגום החוזר של כהנא, אך ללא פירושו, שניתן לקרוא/הורידו מתיקיית-גוגל זו או מקישור זה. גרסת הרטום אינה חופשית ובמרשתת. פירושו נרחב ועדיף).

/

ניתן לקרוא או להוריד מאמר עדכני זה כקובץ וורד מקישור זה:

https://docs.google.com/document/d/1qtxEj6J6G9bhcCnfpTpWj46LOkas668i/edit?usp=share_link&ouid=102099893250266577247&rtfpof=true&sd=true

או לקרוא באתר: www.deadseascrolls.co.il/articles/136-ethics

או להורידו כקובץ פידיאף:

www.deadseascrolls.co.il/Ethical-in-The-Testaments-of-the-Twelve-Patriarchs.pdf

אשמח ואודה לקבל הערות והצעות לתיקונים לאימייל: scrollsqumran@gmail.com או בפייסבוק:

www.facebook.com/qumranscrolls

בתודה, יונתן לוי, חוקר מגילות קומראן